राजेन्द्र स्मृति ग्रन्थ-माला—७

गीता-प्रवचनें

वि नो बा

२६ जानेवारी
१९५१

किंमत :—
साधी बांधणी १॥ रु.
पुठ्ठा बांधणी २ रु.

प्रकाशक :
रिषभदास रांका
अध्यक्ष,
भारत जैन महामण्डल, वर्धा.

द्वितीय संस्करण : ५५००

मुद्रक :
जमनालाल जैन
व्यवस्थापक,
श्रीकृष्ण प्रिं० वर्क्स, वर्धा

अनुक्रमणिका

दोन शब्द

गीता-प्रवचनाची ही दुसरी सुधारलेली आवृत्ति वाचकाच्या हातीं देताना मला आनंद होत आहे. पहिली आवृत्ति माझ्या मनाजोगी नव्हती. मी जेलमध्यें असताना च ती प्रकाशित झाली. मी ती आधीं पाहूं शकलो नव्हतों.

गीतेप्रमाणे हीं प्रवचनें हि प्रत्यक्ष कर्म-क्षेत्रात प्रगट झालीं आहेत. १९३२ सालीं धुळयाच्या जेलमधें अनेक सत महत आणि सेवक गोळा झाले होते. त्याच्या सेवेत हीं रुजू झालीं आहेत. त्यामुळें साहजिक च रोजच्या उपयोगाच्या गोष्टींची यात चर्चा आहे. जीवनाशीं संबंध नसलेले कोणते हि वैचारिक वाद यांत आलेले नाहींत मला असा विश्वास आहे कीं खेड्यात किंवा शहरांत सामान्य मजुरी करून जगणाऱ्या श्रमिकाना हि यातून सात्वन आणि श्रमपरिहार लाभेल.

या प्रवचनाच्या निमित्तानें गीतेची सेवा करण्याची विशेष संधि देवाने मला दिली ही मी त्याची मोठी कृपा समजतों. हीं टिपून घेण्याला साने गुरुजीसारखा सिद्ध-हस्त सत्पुरुष लाभला. हीं ऐकायला जमनालालजीसारखे तळमळीचे साधक लाभले. आणि हीं वाचकाच्या ताटात वाढायला रिषभदासजीसारखा आत्मार्थी सेवक, जो स्वतः त्या श्रोते मंडळींत होता च, पुढे सरसावला आहे. हिंदुस्थानभर जिथे जिथें हीं प्रवचनें पोचलीं आहेत तिथें तिथें हृदय-शुद्धीची आणि क्रिया पालटण्याची त्यानीं प्रेरणा दिली आहे. माझी वासना आहे कीं घरा-घरात याचें श्रवण पठण मनन व्हावें. यात माझें कांहीं च नाहीं. मी तर तुकारामाच्या भाषेत म्हणतों—

शिकवूनि बोल । केले कवतुक नवल
आपणिया रंजाविलें । बापें माझिया विठ्ठलें

परधाम, पवनार
२२।१।५१

—विनोबा

प्रकाशक की ओर से

भारत जैन महामण्डल की ओर से 'गीता-प्रवचनें' प्रकाशित करने का मुझे अवसर मिला है, यह मैं अपना सौभाग्य समझता हूँ। विनोबाजी ने प्रेम पूर्वक यह इजाज़त मुझे दी इसके लिए मैं कृतज्ञ हूँ। राजेन्द्र स्मृति ग्रंथ-माला का यह सातवा पुष्प है।

वर्धा,
२६ जनवरी १९५१

रिषभदास रांका
अध्यक्ष, भारत जैन महामण्डल

गीता-प्रवचनें

अध्याय पहिला

(१)

प्रिय बंधूनो ! आजपासून मी श्रीमद्‌भगवद्गीतेविषयीं सांगणार आहे. गीतेचा व माझा संबंध तर्कापलीकडचा आहे. माझें शरीर आईच्या दुधावर पोसलें, त्यापेक्षा हि माझें हृदय व बुद्धि यांचें गीतेच्या दुधावर अधिक पोषण झालें आहे. जिव्हाळ्याचा जेथें संबंध असतो तेथें तर्कास वाव नसतो. तर्काला छाटून श्रद्धा व प्रयोग या दोन पंखानीं च गीतेच्या गगनात मी यथाशक्ति भरार्‍या मारीत असतों. मी प्रायः गीतेच्या च वातावरणात असतो. गीता म्हणजे माझें प्राण-तत्त्व. मी गीतेविषयीं इतरांशीं कधीं बोलतों तेव्हा गीतेच्या समुद्रावर तरंगत असतों, आणि एकटा असतों त्यावेळेस त्या अमृत-समुद्रात खोल बुडी मारून बसतो. अशा या गीतामाउलीचें चरित्र दर रविवारीं मीं सांगावें असे ठरविण्यात आलें आहे.

गीतेची योजना महाभारतात केलेली आहे. गीता महाभारताच्या मध्यभागीं सर्व महाभारतावर प्रकाश पाडीत उंच दीपाप्रमाणें उभी आहे. एकीकडे सहा पर्वें दुसरीकडे बारा पर्वें अशा मध्यभागीं, तसें च एकीकडे सात अक्षौहिणी सैन्य दुसरीकडे अकरा अक्षौहिणी, अशा हि मध्यभागीं गीता उपदेशिली जात आहे.

महाभारत व रामायण हे आमचे राष्ट्रीय ग्रंथ आहेत. त्यातील व्यक्ति आमच्या जीवनाशीं एकरूप झालेल्या आहेत. राम, सीता, धर्म, द्रौपदी, भीष्म, हनूमान्, इत्यादि रामायण-महाभारतातील चरित्रानीं सर्व भारतीय जीवन आज हजारों वर्षे भारून टाकलें आहे. जगातील इतर महाकाव्यातील पात्रें अशी लोक-जीवनांत मिसळून गेलेली दिसत नाहीत. ह्या दृष्टीनें महाभारत आणि रामायण हे निःसंशय अद्भुत ग्रंथ आहेत. रामायण हें मधुर नीतिकाव्य आहे तर महाभारत हे व्यापक समाजशास्त्र आहे. व्यासानी एक लक्ष संहिता लिहून असंख्य चित्रे, चरित्रे व चारित्र्ये मोठ्या कौशल्याने यथावत् रेखाटली आहेत. केवळ निर्दोष एका परमेश्वराशिवाय कोणी हि नाहीं, पण तसे च ह्या जगात केवळ दोषपूर्ण असे हि काहीं नाहीं, ही गोष्ट महाभारत स्पष्टपणे सागत आहे. भीष्म-युधिष्ठिर अशा सारख्याचे येथें दोष दाखविले आहेत. उलट कर्ण-दुर्योधनादिकाचे हि गुण प्रगट केले आहेत. मानवी-जीवन हे पाढऱ्या व काळया तंतूंचा पट आहे ही गोष्ट महाभारत सागत आहे. अलिप्त राहून भगवान् व्यास जगातील विराट् संसाराचे छाया-प्रकाशमय चित्र दाखवीत आहेत. व्यासाच्या ह्या अत्यत अलिप्त व उदात्त ग्रथन-कौशल्यामुळे महाभारत ग्रंथ म्हणजे एक सोन्याची प्रचड खाण बनला आहे. शोधन करून भरपूर सोनें लुटून घ्यावे.

एवढें महाभारत व्यासानीं लिहिलें. पण व्यासाना स्वतःचें असें काही सागावयाचे होतें कीं नाही ? त्याचा विशिष्ट संदेश त्यानी कोठे सागितला आहे का ? कोणत्या ठिकाणी व्यासाची समाधि लागली आहे ? ठिक-ठिकाणीं अनेक तत्त्वज्ञानाचीं आणि उपदेशाचीं जंगलेंचीं जंगले महाभारतात आलीं आहेत. पण ह्या सर्व तत्त्वज्ञानाचें, उपदेशाचे आणि एकंदर ग्रथाचे सारभूत रहस्य त्यानीं कोठे माडले आहे का ? होय, समग्र महाभारताचें नवनीत व्यासानीं भगवद्-गीतेत दिलें आहे. गीता ही व्यासाची मुख्य शिकवण आणि त्याच्या मननाची संपूर्ण साठवण आहे. हिच्या च आधारें

"मुनीत मुनि मी व्यास" ही विभूति सार्थ ठरावयाची आहे. प्राचीन काळा-पासून गीतेला उपनिषद् ही पदवी मिळाली आहे. गीता उपनिषदांचें हि उपनिषद् आहे. कारण सर्व उपनिषदांचें दोहन करून हें गीतारूपी दूध भगवंतानी अर्जुनाच्या निमित्ताने जगताला दिलें आहे. जीवनाच्या विकासाला आवश्यक असलेला प्रायः प्रत्येक विचार गीतेंत येऊन गेला आहे. म्हणून च गीता हा धर्मज्ञानाचा कोष आहे असे अनुभवी पुरुषानी यथार्थपणे म्हटलें आहे. गीता हा लहानसा च पण हिंदुधर्माचा मुख्य ग्रंथ आहे.

गीता श्रीकृष्णाने सांगितली हें तर सर्वांना माहीत च आहे. ही थोर शिकवण ऐकणारा भक्त अर्जुन ह्या शिकवणीशीं इतका समरस झाला कीं त्याला हि 'कृष्ण' संज्ञा प्राप्त झाली. देवा-भक्ताचें हें हृद्गत प्रगट करीत असता व्यास-देव इतके विरघळून गेले कीं त्याना हि लोक कृष्ण ह्या च नावाने ओळखूं लागले. सांगणारा कृष्ण, ऐकणारा कृष्ण, रचणारा कृष्ण असें तिघांत जणूं अद्वैत उत्पन्न झालें. तिघांची जणूं समाधि लागली. गीतेच्या अभ्यासकाला अशी च एकाग्रता पाहिजे.

(२)

कित्येकाना वाटतें गीतेचा आरंभ दुसऱ्या अध्यायापासून धरावा. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकापासून प्रत्यक्ष उपदेशाला सुरवात होते तेथून च आरंभ समजायला काय हरकत आहे? एकजण तर मला म्हणाला—"अक्षरात अकार ही ईश्वरी विभूति भगवंतांनी सांगितली आहे. 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' ह्या आरंभीं आयता च अकार हि आहे. तेव्हा तेथून च आरंभ धरावा." ही कोटी सोडून दिली तरी तो आरंभ अनेक प्रकारें योग्य आहे यात शंका नाही. तरी पण तत्पूर्वीच्या प्रास्ताविक भागाचें हि महत्त्व आहे च. अर्जुन कोणत्या भूमिकेवर आहे, कोणती गोष्ट सांगण्यासाठी गीतेची प्रवृत्ति झाली आहे, हे हा प्रास्ताविक कथाभाग नसता तर नीट लक्षात येतें ना.

अर्जुनाचें क्लैब्य दूर करून त्याला युद्धप्रवृत्त करण्यासाठीं गीता सांगि-तली गेली असें कांहीं लोक म्हणतात. त्यांच्या मतें गीता कर्म-योग सांगणारी आहे एवढें च नव्हे तर ती युद्ध-योग सांगणारी आहे. जरा विचार केला तर ह्या म्हणण्यांतील चूक दिसून येईल. अठरा अक्षौहिणी सैन्य लढावयाला सिद्ध होतें. अर्जुनाला सबंध गीता ऐकवून त्या सैन्याच्या लायकीचें केलें असें का आपण म्हणणार ? अर्जुन घाबरला. तें सैन्य घाबरलें नव्हतें. तें का अर्जुना-हून अधिक योग्यतेचें ? ही तर कल्पना च करवत नाहीं. अर्जुन लढाईपासून परावृत्त होत होता तो भित्रा म्हणून नव्हे. शेंकडो लढाया खेळलेला तो महावीर होता. उत्तर-गोग्रहणाच्या वेळेस त्यानें एकट्यानें भीष्म-द्रोण-कर्णांना हतबल केलें होतें. नेहमीं विजय मिळविणारा, सर्व नरांतील एक च खरा नर अशी त्याची ख्याति होती. वीर-वृत्ति त्याच्या रोमरोमांत होती. अर्जुनाला डिवचण्यासाठीं क्लैब्याचा आरोप तर कृष्णानें हि करून पाहिला. पण तो बाण वाया जाऊन पुढें वेगळ्या च मुद्यावर ज्ञान-विज्ञानाचीं अनेक व्याख्यानें द्यावी लागली आहेत. तेव्हां क्लैब्य-निरसनाइतकें सोपें तात्पर्य गीतेचें नाहीं हें निश्चित आहे.

दुसरे कांहीं म्हणतात, अर्जुनाची अहिंसा-वृत्ति दूर करून त्याला युद्ध-प्रवृत्त करण्यासाठीं गीता सांगितली आहे. माझ्या दृष्टीनें हें हि म्हणणें बरोबर नाहीं. तें कसें हें पाहण्यासाठीं आपणाला अर्जुनाची भूमिका तपासली पाहिजे. त्या कामीं पहिला अध्याय आणि त्याचें दुसऱ्या अध्यायात शिरलेलें आख्यान फार उपयोगी आहे.

अर्जुन रणांगणावर उभा राहिला तो कृतनिश्चयानें आणि कर्तव्य-भावनेनें उभा राहिला होता. क्षात्र-वृत्ति त्याच्या स्वभावांत होती. युद्ध टाळण्याचा शिकस्त प्रयत्न करून तें टळलें नव्हतें. कमींत कमी मागणी व कृष्णासारख्याची मध्यस्ती दोन्ही वाया गेल्या होत्या. अशा स्थितींत देशो-देशींचे राजे जमवून आणि कृष्णाला सारथ्य पत्करायला लावून तो रणां-

गणावर उभा राहतो आणि वीर-वृत्तीच्या उत्साहानें कृष्णाला म्हणतो— 'दोन्ही सैन्याच्या मध्यभागी माझा रथ नेऊन उभा कर, म्हणजे कोण माझ्या-बरोबर लढण्यासाठीं जमले आहेत त्यांचीं तोंडें एकदा मी पाहून घेतों.' कृष्ण त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें करतो आणि अर्जुन सभोंवार नजर फिरवितो. तों त्याला काय दिसतें ? दोन्ही बाजूला आपल्या च नातेवाईकाचा, सग्या-सोयऱ्याचा प्रचंड मेळावा उभा आहे, 'आजे, बाप, मुले, नातू'—आप्त-संबंधाच्या चार पिढ्या मारणमरणाच्या अंतिम निश्चयानें एकत्र झाल्या आहेत असें त्याला दिसतें. ह्या गोष्टीची कल्पना आधीं त्याला नसेल असें नाहीं. पण प्रत्यक्ष दर्शनाचा एक वेगळा च परिणाम असतो. तो सारा स्वजन-समूह पाहून त्याच्या हृदयाची कालवाकालव सुरू होते. त्याला फार वाईट वाटते. आजपर्यंत त्याने अनेक लढायात असंख्य वीराचा संहार केला होता. त्या वेळी त्याला वाईट वाटलें नाहीं, त्याचें गांडीव गळून पडलें नाही, त्याच्या शरीराला कापरें भरलें नाहीं, त्याचे डोळें ओले झाले नाहींत. मग आता च हे असे का ? त्याच्या ठिकाणी का अशोकाप्रमाणें अहिंसा-वृत्तीचा उदय झाला होता ? नाहीं, ही सारी स्वजनासक्ति होती. आजच्या वटकेला हि जर समोर गुरु, बंधु, आप्त, नसते तर त्यानें शत्रूंची मुंडकीं चेंडूप्रमाणें उडविलीं असती. पण आसक्तिजन्य मोहाने त्याची कर्तव्यनिष्ठा ग्रासली. आणि मग त्याला तत्त्वज्ञान आठवलें. कर्तव्यनिष्ठ मनुष्य मोहग्रस्त झाला तरी नागडी कर्तव्य-च्युति त्याला सहन होत नाही. तो तिला एखादा सद्विचार नेसवितो. अर्जुनाचें असें च झालें. तो आता युद्ध च मुळात पाप आहे असे उसने प्रतिपादन करू लागला. युद्धाने कुलक्षय होईल, धर्म लोपेल, स्वैराचार माजेल, व्यभिचार-वाद पसरेल, दुर्भिक्ष ओढवेल, समाजावर संकटें येतील, असे अनेक मुद्दे तो कृष्णाला च समजावून सांगूं लागला.

मला ह्या ठिकाणीं एका न्यायाधीशाची गोष्ट आठवते. एक न्यायाधीश होता. शेंकडो अपराध्याना त्यानें फाशीची शिक्षा दिली होती. परंतु एके दिवशीं त्याचा स्वतःचा मुलगा खुनी म्हणून त्याच्यासमोर उभा करण्यात आला. त्याच्यावरचा खुनाचा आरोप सिद्ध होऊन त्याला फाशीची शिक्षा देण्याची न्यायाधीशाला पाळी आली. पण तसें करताना तो न्यायाधीश कचरला. तो बुद्धिवाद बोलूं लागला. "फाशीची शिक्षा अमानुष आहे, ती देणें मनुष्याला शोभत नाहीं. मनुष्याला सुधारण्याची आशा त्यामुळे नष्ट होते. खून करणाऱ्यानें भावनेच्या भरात खून केला. परंतु त्याच्या डोळ्यावरचा खून उतरल्यावर त्या माणसाला गंभीरपणें उचलून फासावर लटकवून मारावयाचे हे समाजाच्या माणुसकीला लाजिरवाणें व काळिमा फासणारे आहे" वगैरे मुद्दे तो न्यायाधीश मांडूं लागला. तो मुलगा समोर न येता तर मरेपर्यंत न्यायाधीशसाहेब खुशाल फाशीची शिक्षा देत राहते. मुलाबद्दलच्या ममत्वामुळे न्यायाधीश असें बोलूं लागला. ते बोलणे आतरिक नव्हतें. ते आसक्तिजन्य होते. 'हा माझा मुलगा' ह्या ममत्वातून निर्माण झालेले ते वाङ्मय होतें.

अर्जुनाची ह्या न्यायाधीशासारखी गत झाली. त्यानें मांडलेले मुद्दे चुकीचे नव्हते. गेल्या महायुद्धाचे नेमके हे च परिणाम जगाने पाहिले. पण विचाराची गोष्ट इतकी च कीं अर्जुनाचें ते तत्त्वज्ञान नव्हतें. तो त्याचा प्रज्ञावाद होता. कृष्ण हें जाणून होता. म्हणून त्या मुद्याची मुळीं च दखल न घेतां त्याने सरळ मोहनाशाचा उपाय अवलंबिला. अर्जुन जर खरोखर अहिंसावादी झालेला असता तर अवातर ज्ञान-विज्ञानें कोणीं किती हि सागितलीं तरी मूळ मुद्याचे उत्तर मिळाल्याशिवाय त्याचें समाधान झालें नसतें. पण सबंध गीतेत ह्या मुद्याचें उत्तर नाहीं आणि अर्जुनाचें समाधान झालेलें आहे. ह्या सर्वाचा भावार्थ इतका च कीं अर्जुनाची अहिंसा-वृत्ति नव्हती, तो युद्ध-प्रवृत्त च होता. युद्ध त्याच्या दृष्टीनें त्याचें स्वभाव-प्राप्त आणि अपरिहार्य ठरलेलें कर्तव्य होते. ते कर्तव्य आता तो मोहानें टाळूं पाहत होता, आणि गीतेची ह्या मोहावर च मुख्य गदा आहे.

(३)

अर्जुन अहिंसेची च काय पण संन्यासाची हि भाषा बोलूं लागला होता. ह्या रक्तलांछित क्षात्रधर्मापेक्षा संन्यास बरा असें अर्जुन म्हणतो. पण अर्जुनाचा तो स्वधर्म होता का ? ती त्याची वृत्ति होती का ? अर्जुनाला संन्याशाचा वेष सहज घेता आला असता पण संन्याशाची वृत्ति कशी घेतां आली असती ? संन्यासाच्या नावानें जर तो रानात जाऊन राहता तर तेथें तो हरणें मारूं लागला असता. भगवान् स्पष्ट च म्हणाले, "अर्जुना, अरे लढाई करणार नाहीं म्हणतोस तो तुझा भ्रम आहे. तुझा आजपर्यंतचा बनलेला स्वभाव तुला लढायला लावल्याशिवाय राहणार नाहीं."

अर्जुनाला स्वधर्म विगुण वाटूं लागतो. पण स्वधर्म किती हि विगुण असला तरी त्यात राहून च माणसानें आपला विकास करून घेतला पाहिजे. कारण त्यात राहून च विकास होऊं शकतो. ह्यात अभिमानाचा प्रश्न नाहीं. हें विकासाचें सूत्र आहे. स्वधर्म मोठा म्हणून घ्यायचा नसतो आणि लहान म्हणून टाकायचा नसतो. वस्तुतः तो मोठा हि नसतो, आणि लहान हि नसतो. तो माझ्या बेताचा असतो. 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः' ह्या गीता-वचनातील 'धर्म' शब्दाचा अर्थ हिंदुधर्म, मुसलमानी धर्म, ख्रिस्ती धर्म, अशा-सारखा नाहीं. प्रत्येक व्यक्तीचा धर्म निरनिराळा आहे. येथे माझ्यासमोर असलेल्या दोनशें लोकांचे दोनशें धर्म आहेत. माझा हि धर्म दहा वर्षांपूर्वी होता तो आज नाही. आजचा दहा वर्षांनंतर टिकणार नाहीं. चिंतनानें आणि अनुभवानें वृत्ति पालटत जाते तसतसा पूर्वीचा धर्म गळत जातो आणि नवीन लाभत असतो. हट्टानें काही च करावयाचें नसतें.

दुसऱ्याचा धर्म श्रेष्ठ वाटला तरी तो स्वीकारण्यात माझें कल्याण नसतें. सूर्याचा प्रकाश मला प्रिय आहे. त्या प्रकाशाने माझी वाढ होते. सूर्य मला वंद्य हि आहे. पण म्हणून मी पृथ्वीवरचें वास्तव्य सोडून त्याच्याजवळ जाऊं पाहीन तर जळून जाईन. उलट पृथ्वीवर राहणें विगुण असेल, पृथ्वी

सूर्यापुढे अगदीं च तुच्छ असेल, ती स्वयंप्रकाश नसेल, तथापि जोंपर्यंत सूर्याचें तेज सहन करण्याचें सामर्थ्य माझ्यामध्ये नाहीं तोंपर्यंत सूर्यापासून दूर पृथ्वीवर राहून च मीं माझा विकास करून घेतला पाहिजे. माशाला जर कोणी म्हणेल "पाण्यापेक्षा दूध मोलवान आहे, दुधात रहा" तर मासा तें कबूल करील का? मासा पाण्यात च वाचेल, दुधात मरेल.

दुसऱ्याचा धर्म सोपा वाटला म्हणून हि स्वीकारावयाचा नसतो. पुष्कळ वेळा सोपेपणाचा भास च असतो. संसारात बायकामुलाचें नीट रक्षण करता येत नाहीं म्हणून कंटाळून जर कोणी गृहस्थ सन्यास घेईल तर ते ढोंग होईल व जड हि जाईल. संधि सापडता च त्याच्या वासना जोर करतील. संसाराचें ओझें झेपत नाहीं म्हणून वनात जाणारा आधीं तेथें लहानशी झोंपडी बांधील. मग तिच्या रक्षणासाठी तो कुंपण करील. असें करता करता त्याला तेथे सवाई ससार उभा करण्याची पाळी येईल. वैराग्य-वृत्ति असेल तर संन्यासात हि कठिण काय आहे? संन्यास सोपा म्हणून सांगणारी हि स्मृतिवचने तर आहेत च. पण मुख्य मुद्दा वृत्तीचा आहे. ज्याची जी खरी वृत्ति असेल तदनुसार त्याचा धर्म राहील. श्रेष्ठ-कनिष्ठ, सोपें-कठिण, हा प्रश्न नाही. खरा विकास हवा. खरी परिणति हवी.

पण कोणी भाविक विचारतात, "सन्यास जर युद्ध करण्याच्या धर्माहून केव्हा हि श्रेष्ठ च आहे तर भगवतानी अर्जुनाला खरा संन्यासी का बनविलें नाहीं? त्याना काय ते अशक्य होतें?" त्याना अशक्य काहीं च नव्हतें. पण त्यात अर्जुनाचा पुरुषार्थ तो काय राहिला असता? परमेश्वर मोकळीक देणारा आहे. ज्यानें त्यानें धडपड करावी. त्यात च गोडी आहे. लहान मुलाला स्वतः चित्र काढण्यात आनंद असतो. त्याचा हात धरलेला त्याला आवडत नाहीं. शिक्षक जर मुलाना भराभर गणितें सोडवून देऊं लागला तर मुलाची बुद्धि कशी वाढणार? आईबापानीं, गुरूंनीं सूचना द्याव्या. परमेश्वर आतून सूचना देत असतो. ह्याहून अधिक तो काहीं करीत नाहीं.

देवानें कुंभाराप्रमाणें ठोकून पिट्टन किंवा थापून प्रत्येकाचें मडकें तयार करण्यात काय स्वारस्य ? आपण मडकीं नाहीं. आपण चिन्मय आहों.

ह्या सर्व विवेचनावरून एक गोष्ट तुमच्या लक्षात आली असेल कीं, गीतेचा जन्म स्वधर्माच्या आड येणारा जो मोह त्याच्या निवारणार्थ आहे. अर्जुन धर्म-संमूढ झाला होता. स्वधर्माच्या बाबतींत त्याला मोह पडला होता. ही गोष्ट कृष्णानें दिलेल्या पहिल्या ठपक्यानंतर अर्जुन स्वतः च कबूल करीत आहे. तो मोह, ते ममत्व, ती आसक्ति, दूर करणे हें गीतेचे मुख्य काम. सारी गीता सांगितल्यावर भगवंतानी प्रश्न केला "अर्जुना, गेला मोह ?" अर्जुन म्हणाला " देवा, मोह मेला. स्वधर्माचें भान झाले." अशाप्रकारे गीतेचे उपक्रम आणि उपसंहार जुळवून पाहिल्यास मोहनिराकरण हें च फलित निघते. गीतेचे च नव्हे, तर महाभारताचे हि हे च उद्दिष्ट आहे. व्यासानी महाभारताच्या आरंभी च म्हटलें आहे की लोकांच्या हृदयातील मोहावरण घालविण्यासाठी मी हा इतिहास-प्रदीप पेटवीत आहे.

(४)

पुढील सर्व गीता समजून घेण्यास अर्जुनाची ही भूमिका आपल्या उपयोगी पडली म्हणून आपण तिचे आभार मानूं च. त्या शिवाय आणखी हि तिचा उपकार आहे. अर्जुनाच्या ह्या भूमिकेत त्याच्या मनाची अत्यत ऋजुता दिसून येत आहे. अर्जुन शब्दाचा अर्थ च ऋजु किंवा सरळ स्वभावाचा असा आहे. त्याच्या मनात जे काहीं विकार आणि विचार आले ते सर्व त्याने मोकळया मनाने कृष्णापुढे मांडले. त्याने चित्तात काहीं शिल्लक ठेवलें नाही. आणि शेवटीं तो कृष्णाला शरण गेला. वस्तुतः तो आधींचा च कृष्ण-शरण होता. कृष्णाला सारथि बनवून ज्या वेळेस त्याने आपल्या घोड्याचे लगाम त्याच्या हातात दिले, त्या च वेळीं त्याने आपल्या मनोवृत्तींचे हि लगाम त्याच्या हातात सोपविण्याची तयारी केली होती. आपण हि असें च करूं या. अर्जुनाजवळ कृष्ण होता. आपल्याला कृष्ण कोठून

लाभणार ! असें आपण म्हणूं नये. कृष्ण म्हणून कोणी एक व्यक्ति आहे अशा ऐतिहासिक, उर्फ भ्रामक, समजुतींत आपण सापडूं नये. अंतर्यामिरूपानें कृष्ण प्रत्येकाच्या हृदयांत विराजमान आहे. जवळांत जवळ तो च आहे. आपल्या हृदयांतील सर्व खळमळ आपण त्याच्यापुढें मांडूं आणि म्हणूं, "देवा, मी तुला शरण आहे. तूं माझा अनन्य गुरु आहेस. मला काय तो मार्ग दाखीव. तूं दाखवशील त्या च मार्गानें मी जाईन." आपण असें करूं तर तो पार्थ-सारथि आपलें हि सारथ्य करील. आपल्या श्रीमुखानें तो आपल्याला गीता ऐकवील आणि विजयलाभ करून देईल.

रविवार
२१-२-'३२

अध्याय दुसरा

(५)

बधूनो, मागच्या वेळेस आपण अर्जुनाचा विषाद-योग पाहिला. अर्जुना-मारखी ऋजुता आणि हरिशरणता असली म्हणजे विषादाचा हि योग बनतो. ह्याला च हृदय-मंथन म्हणतात. मीं गीतेच्या ह्या भूमिकेला संकल्पकारां-प्रमाणे अर्जुन-विषाद-योग असे विशिष्ट नाव न देता विषाद-योग असें सर्व-सामान्य नाव दिले आहे. कारण गीतेला अर्जुन केवळ एक निमित्त आहे. पढरीच्या पांडुरंगाचा अवतार पुंडलीकासाठीं झाला असें नाहीं. पुंडलीकाचें निमित्त करुन तो आम्हा जड-जीवाच्या उद्धारासाठीं आज हजारो वर्षे उभा आहे हे आम्ही पाहतो. त्याप्रमाणे च गीतेची दया अर्जुनाच्या निमित्तानें झाली तरी ती आपणा सर्वांसाठीं आहे. म्हणून गीतेच्या पहिल्या अध्यायाला विषाद-योग हे सामान्यनाम च शोभते. येथून गीतेचा वृक्ष वाढत वाढत शेवटच्या अध्यायातील प्रसादयोगरूप फळाला पोंचणार आहे. ईश्वराची इच्छा असेल तर आपल्या ह्या जेलच्या कारकीर्दींत आपण हि तेथपर्यंत जाऊन पोचूं.

दुसऱ्या अध्यायापासून गीतेच्या शिकवणीस आरंभ झाला आणि आरंभीं च भगवान् जीवनाचे महासिद्धान्त सांगत आहेत. ज्यावर जीवन उभारावयाचें तीं जीवनाची मुख्य तत्त्वें आधीं गळीं उतरलीं म्हणजे पुढचा मार्ग सरळ होऊन जाईल अशी ह्यांत दृष्टि आहे. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायातील सांख्य-बुद्धि ह्या शब्दाचा अर्थ जीवनाचे मूलभूत सिद्धान्त असा मी करीत आहे. हे मूळ सिद्धान्त आता आपणाला पहावयाचे आहेत. पण तत्पूर्वीं ह्या सांख्य-शब्दाच्या प्रसंगानें गीतेंतील पारिभाषिक शब्दांच्या अर्थाविषयीं थोडा खुलासा करून घेणें बरें होईल.

गीतेला जुने शास्त्रीय शब्द नवीन अर्थानें वापरण्याची सवय आहे. जुन्या शब्दांवर नवीन अर्थांचें कलम करणें ही विचारक्रांतीची अहिंसक प्रक्रिया आहे. व्यासांचा ह्या प्रक्रियेंत हात खंडा आहे. त्यामुळे गीतेंतील शब्दांना व्यापक सामर्थ्य येऊन गीता ताजी टवटवीत राहिली, आणि अनेक विचारकांना त्याच्या त्याच्या गरजेप्रमाणे आणि अनुभवाप्रमाणे अनेक अर्थ घेता आले. हे सर्व अर्थ त्या त्या भूमिकेवरून योग्य असू शकतात आणि त्यांचा विरोध करण्याची गरज न पडतां आपण स्वतंत्र अर्थ करूं शकतो अशी माझी दृष्टि आहे.

ह्या संबधानें उपनिषदांत एक सुंदर गोष्ट आहे. एकदा देव दानव आणि मानव प्रजापतीकडे उपदेशार्थ गेले. प्रजापतीनें सर्वांना 'द' हें एक च अक्षर दिलें. देव म्हणाले, "आम्ही देव कामी, भोगांना चटावलेले. आम्हाला 'द' अक्षरानें दमन करा असें प्रजापतीनें शिकविलें." दानव म्हणाले, "आम्ही दानव क्रोधी, दयेला पारखे झालेले. आम्हाला 'द' अक्षरानें दया करा असें प्रजापतीनें शिकविलें" मानव म्हणाले, "आम्ही मानव लोभी, संचयाच्या मागें लागलेले. आम्हाला 'द' अक्षरानें दान करा असें प्रजापतीनें शिकविलें." प्रजापतीनें सर्वांचे अर्थ बरोबर मानले, कारण सर्वांना स्वानुभवातून ते लाभले होते. गीतेंतील परिभाषेचा अर्थ करतांना उपनिषदांतली ही गोष्ट आपण चित्तांत बाळगावी.

(६)

दुसऱ्या अध्यायात जीवनाचे तीन महासिद्धान्त माडले आहेत :–(१) आत्म्याची अमरता आणि अखंडता (२) देहाची क्षुद्रता (३) स्वधर्माची अबाध्यता. असे हे तीन सिद्धान्त आहेत. ह्यांतील स्वधर्माचा सिद्धान्त कर्तव्यरूप आहे, आणि बाकीचे दोन ज्ञातव्य आहेत. स्वधर्माविषयीं मीं मागच्या खेपेला थोडेंसें सांगितलें च होतें. हा स्वधर्म आपणास निसर्गतः च प्राप्त होतो. स्वधर्म शोधावा लागत नाहीं. आपण आकाशातून पडलों व भूमीवर सावरलों असा कांहीं प्रकार नाहीं. आपला जन्म होण्यापूर्वी हा समाज होता, आपले आईबाप होते, शेजारी होते. अशा ह्या प्रवाहात आपण जन्मतों. ज्या आईबापाच्या पोटीं मी जन्म घेतला त्याची सेवा करण्याचा धर्म मला जन्मतः च मिळाला आहे. ज्या समाजात जन्मलों त्या समाजाची सेवा करण्याचा धर्म मला ओघानें च प्राप्त झाला आहे. आपल्या जन्माबरोबर च स्वधर्म हि जन्मतो, किंवा तो आपल्या जन्माच्या आधीं च आपल्यासाठीं तयार असतो असे हि म्हणता येईल. कारण तो आपल्या जन्माचा हेतु आहे. तो पार पाडण्यासाठीं आपण जन्मलों आहों. स्वधर्माला कोणी पत्नीची उपमा देतात. आणि पत्नीचा संबंध ज्याप्रमाणें अविच्छेद्य मानला आहे त्याप्रमाणे स्वधर्माचा संबंध अविच्छेद्य आहे असें वर्णन करतात. मला ही हि उपमा गौण वाटते. मी स्वधर्माला आईची उपमा देतों. माझी आई मला ह्या जन्मात निवडावयाची उरलेली नाहीं. ती अगाऊची च सिद्ध आहे. ती कशी हि असो, माझी टळूं शकणार नाहीं. ही स्थिति स्वधर्माची आहे. आपणाला ह्या जगात स्वधर्माशिवाय दुसरा कोणता हि आश्रय नाही. स्वधर्माला टाळूं पाहणें म्हणजे 'स्व' ला च टाळूं पाहण्यासारखें आत्मघातकीपणाचें आहे. स्वधर्माच्या आश्रयानें च आपण पुढें जाऊं शकतों. म्हणून तो आश्रय कोणी कधीं हि सोडूं नये, हा जीवनाचा एक मूलभूत सिद्धांत ठरतो.

स्वधर्म हा इतका सहज-प्राप्त आहे कीं माणसाच्या हातून सहज त्याचें च आचरण व्हावें. पण अनेक प्रकारच्या मोहामुळे तें होत नाही, अथवा फार मुष्किलीनें होतें. आणि झालें तरी त्यात विष कालवलें जातें. स्वधर्माच्या मार्गांत काटे पसरवणाऱ्या मोहाचीं बाह्य रूपें तर असंख्य च आहेत. तथापि त्यांचे विश्लेषण केलें म्हणजे त्या सर्वांच्या मुळाशी जी एक मुख्य गोष्ट दिसून येते ती संकुचित आणि उथळ देह-बुद्धि. मी आणि माझ्या शरीर-संबंधाची माणसें एवढी च माझी व्याप्ति. ह्याच्या बाहेरचे सर्व परके अथवा दुष्मन, अशी भेदाची भिंत ती उभी करते. आणि मी किंवा माझे म्हणून मानलेले जे, त्याचे हि ती शरीर च पाहते. देहबुद्धीच्या ह्या दुहेरी कोंडीत सापडून आपण तऱ्हे तऱ्हेचीं डबकीं निर्माण करूं लागतो. बहुतेक सगळे ह्या च कार्यक्रमात असतात. कोणाचीं डबकीं लहान तर कोणाचीं मोठीं. परंतु काहीं झाले तरी ती डबकीं च. ह्या शरीराच्या चामडीइतकी च त्याची खोली. कोणी कुटुंबाभिमानाचें डबकें करून राहतो, कोणी देशाभिमानाचें डबकें करून राहतो. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर डबकीं, हिंदु-मुसलमान डबकीं, एक ना दोन अनंत डबकीं. जिकडे पहाल तिकडे ती च ती. आपण ह्या जेल-मध्यें सुद्धा राजकीय कैदी व इतर कैदी अशी डबकीं केलीं च आहेत. त्याशिवाय आपणास जगवत च जसे नाहीं. परंतु ह्याचा परिणाम काय होतो ? परिणाम एक च. हीन विकाराचे जंतु आणि स्वधर्मरूप आरोग्याचा नाश.

(७)

अशा स्थितींत स्वधर्मनिष्ठा एकाकी पुरी पडत नाहीं. तिच्यासाठीं दुसरे दोन सिद्धान्त जागृत ठेवावे लागतात. मी मरतुकडा देह नव्हे, देह केवळ वरचा क्षुद्र पापुद्रा आहे, हा एक सिद्धान्त. मी कधी हि न मरणारा अखंड आणि व्यापक आत्मा आहे, हा दुसरा सिद्धान्त. हे दोन्ही मिळून एक पूर्ण तत्त्वज्ञान होते.

हे तत्त्वज्ञान गीतेला इतकें अगत्याचें वाटते कीं गीता त्याचें च आवाहन आधीं करून स्वधर्माचा अवतार मागाहून करते. कोणी म्हणतात हे तत्त्वज्ञानाचे श्लोक प्रारंभी च कशाला? पण जर गीतेतल्या कोणत्या श्लोकांची जागा मुळी च बदलतां येण्यासारखी नसेल तर ती ह्या श्लोकांची असे मला वाटते.

एवढें तत्त्वज्ञान जर चित्तात ठसलें तर स्वधर्म मुळीं च जड जाणार नाहीं. इतकें च काय, स्वधर्माहून दुसरें काही करणें जड जाईल. आत्मतत्त्वाची अखंडता आणि देहाची क्षुद्रता ह्या गोष्टी समजण्याला कठिण नाहींत. कारण त्या सत्य वस्तु आहेत. पण त्याचा विचार केला पाहिजे. त्या वारंवार चित्तात घोळल्या पाहिजेत. ह्या कातडीचें महत्त्व कमी करून आत्म्याला महत्त्व द्यावयास आपण शिकलें पाहिजे.

हा देह तर क्षणाक्षणाला बदलतो आहे. बाल्य, तारुण्य, जरा, हे चक्र सर्वांच्या अनुभवाचें आहे. आधुनिक शास्त्रज्ञ तर सागतात, सात वर्षांत शरीर पार बदलून रक्ताचा जुना थेंब शरीरात शिल्लक राहत नाही. बारा वर्षांत जुनें शरीर मरून जातें असें आपले पूर्वींचे लोक मानीत. आणि प्रायश्चित्तें, तपश्चर्या, अध्ययन, इत्यादींच्या मुदती बारा बारा वर्षांच्या राखीत. पुष्कळ वर्षांच्या वियोगानंतर मुलगा भेटला तर आई त्याला ओळखूं शकली नाहीं, अशा गोष्टी आपण ऐकतो. असा हा प्रतिक्षणी बदलणारा प्रतिक्षणीं मरून राहिलेला देह, हे का तुझें रूप? रात्रंदिवस जेथें मल-मूत्राच्या मोऱ्या वाहत आहेत, आणि तुझ्यासारखा खंबीर धुणारा भेटला असून ज्याचें अस्वच्छतेचें व्रत सुटत च नाहीं, तो का तूं? तो अस्वच्छ, तू त्याला स्वच्छ करणारा; तो रोगी, तूं त्याला औषधपाणी देणारा; तो साडेतीन हात जागेत पडून राहिलेला, तूं त्रिभुवन-विहारी; तो नित्य परिवर्तनशील, तूं त्याचीं परिवर्तनें पाहणारा; तो मरणारा, आणि तूं त्याच्या मरणाचा व्यवस्थापक. इतका तुझा आणि त्याचा भेद स्पष्ट असतांना तूं संकुचित कसा बनतोस? देहसंबंध तेवढे

च माझे काय म्हणतोस, आणि देहाच्या मृत्यूबद्दल शोक तरी काय करतोस ? भगवान् विचारतात, "देहाचा नाश ही का शोक करण्यासारखी वस्तु आहे ?"

देह तर वस्त्रासारखा आहे. जुना फाटतो म्हणून नवा घेता तरी येतो. एक च एक देह आत्म्याला कायमचा बिलगून असता तर आत्म्याची धडगत नव्हती. सारा विकास थांबता, आनंद लोपता, ज्ञानप्रभा मंदावती. म्हणून देहाचा नाश शोचनीय नव्हे. आत्म्याचा नाश होत असता तर ती फार शोचनीय गोष्ट झाली असती. पण तो तर अविनाशी आहे. आत्मा एक अखंड वाहता झरा आहे. त्यावर अनेक देह येतात आणि जातात. म्हणून देहाच्या नात्यात व गोत्यात सापडून शोक करणे, किंवा हे माझे आणि हे परके असे तुकडे पाडणें, अत्यंत गैर आहे. ब्रह्मांड एक सुंदर विणलेलें सणंग आहे. लहान मूल कात्री हातात घेऊन सणंगाचे तुकडे करतें, त्याप्रमाणें देहाएवढी कात्री घेऊन ह्या विश्वात्म्याचे तुकडे करणें हा केवढा पोरकटपणा आणि केवढी हिंसा !

खरोखर फार खेदाची गोष्ट आहे की ज्या भरत-भूमींत ब्रह्मविद्या जन्मास आली, त्या च ह्या भूमीत लहानमोठ्या गटाचा आणि जातीचा नुसता बुजबुजाट दिसून येत आहे. आणि मरणाचा तर एवढा डर भरून राहिला आहे कीं तेवढा क्वचित् च कोठें असेल. दीर्घकालीन पारतंत्र्याचा हा परिणाम आहे यांत शंका नाहीं. पण तो त्या पारतंत्र्याचे एक कारण हि आहे हे विसरून चालणार नाहीं.

मरण हा तर शब्द हि आम्हाला सहन होत नाहीं. मरणाचें नाव काढणे अभद्र वाटतें. "अगा मर हा बोल न साहती । आणि मेलिया तरी रडती ॥" असें ज्ञानदेवाना दुःखानें लिहावें लागलें आहे. कोणी मेलें तर काय तें रडणें आणि काय तें ओरडणें ! आम्हाला तें जणूं कर्तव्य च वाटतें. रडणारे मजुरीनें बोलावण्यापर्यंत मजल आहे. मरण जवळ आलें तरी रोग्याला सांगणार नाहींत. डॉक्टरनें जरी सांगितलें कीं हा वाचत नाहीं तरी रोग्याला

भ्रमात राखतील. डॉक्टर हि स्पष्ट सांगावयाचा नाहीं आणि शेवटपर्यंत औषध घशांत ओतीत रहायचा. सत्य सांगून धीर देऊन ईश्वरस्मरणाकडे वळवतील तर किती उपकार होईल ! पण ह्यांना धास्ती कीं धक्का लागून मडकें आधीं च फुटलें तर ? पण फुटावयाच्या आधीं का मडकें फुटायचें होतें ? आणि दोन तासांनीं फुटायचें तें थोडे आधीं फुटलें म्हणून तरी काय झालें ? ह्याचा अर्थ आपण कठोर आणि प्रेमशून्य व्हावें असा नाहीं. पण देहासक्ति हें प्रेम नव्हे. उलट देहासक्ति दूर सारल्या-शिवाय खऱ्या प्रेमाचा उदय च होत नाहीं.

देहासक्ति जाईल तेव्हां देह हें सेवेचें साधन आहे ही गोष्ट कळेल, आणि मग देहाला त्याची योग्य प्रतिष्ठा हि लाभेल. परंतु आज देहाची पूजा हें आपण साध्य मानून राहिलों आहों. स्वधर्माचरण हें साध्य आहे, ही गोष्ट आपण विसरून च गेलों आहों. स्वधर्माचरणासाठीं देहाला सांभाळलें पाहिजे, त्याला खायला प्यायला दिलें पाहिजे. परंतु जिभेचे चोचले पुरविण्याची गरज नाहीं. पळी श्रीखंडांत बुडवा कीं पिठल्यात बुडवा, तिला सुखदुःख नाही. तसें जिभेचें व्हायला पाहिजे. तिला रसज्ञान हवें, पण सुखदुःख नको. शरीराचें भाडें शरीराला देऊन टाकलें म्हणजे झालें. चरख्याकडून सूत कातवून घ्यायचें आहे म्हणून त्याला तेल द्यायला हवें. तसें शरीरापासून काम घ्यायचें म्हणून त्यात कोळसा घालायचा. अशा रीतीनें देह वापरला म्हणजे तो मूळचा क्षुद्र असला तरी किंमतीला चढूं शकतो आणि त्याला प्रतिष्ठा लाभूं शकते.

पण देहाला साधन म्हणून न वापरता आम्ही त्या देहात बुडून आत्म-नाशच करून घेतो. त्यामुळे मूळचा क्षुद्र असलेला देह अधिक च क्षुद्र बनतो. म्हणून संत निकरानें सांगतात, "देह आणि देहसंबंधें निंदावीं । इतरें वदावीं श्वानसूकरें ।" अरे, देहाची आणि देहाशीं ज्याचा संबंध आला त्याची च नको तिन्ही त्रिकाळ पूजा करूं. इतरांना ओळखायला शीक. संत

आम्हाला अशा रीतीनें व्यापक व्हावयास सागत आहेत. आम्ही आपल्या आप्तेष्टमित्राशिवाय इतराजवळ स्वतःचा आत्मा थोडा वेऊन जातों का ? "जीव जीवांत घालावा, आत्मा आत्म्यात मिसळावा" असे आम्ही करतो का ? आमच्या आत्महंसाला ह्या पिंजऱ्याच्या बाहेरची हवा दाखवितों का ? माझ्या मानीव वर्तुळाला भेदून काल मीं दहा नवे मित्र केले, आज पंधरा झाले, उद्या पन्नास होतील. आणि असे करीत करीत एक दिवस सर्व विश्व च माझें आणि मी सर्व विश्वाचा असा अनुभव घेईन, असें येते का कधीं मनात ? आम्ही तुरुंगातून नातेवाइकाना पत्र पाठवतों यात विशेष काय ? पण तुरुंगातून सुटलेला एखादा नवीन मित्र—राजकीय कैदी नव्हे, चोर कैदी—त्याला पाठवाल का पत्र ?

आमचा आत्मा व्यापक होण्यासाठी तडफडत असतो. सर्व जगाला मिठी मारावी असें त्याला वाटत असते. परंतु आम्ही त्याला कोंडतों. आत्म्याला आम्हीं कैदी करून ठेवले आहे. आम्हांला त्याची स्मृति च होत नाहीं. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत देहाची च सेवा. ह्या देहाची पुष्टि किती वाढली आणि किती विरघळली हा च विचार. दुसरा जणूं आनंद च नाहीं. भोगाचा आणि स्वादाचा आनंद तर पशु हि उपभोगतात. आता त्यागाचा आणि स्वाद तोडण्याचा आनंद बघशील की नाहीं ? स्वतःला भूक असताना भरलेलें ताट दुसऱ्या भुकेलेल्यास देण्यात काय आनंद असतो ते अनुभव. त्यातील गोडी चाख. आई जेव्हां मुलासाठीं झिजते तेव्हा तिला ही गोडी अत्यल्प चाखायला सापडते. मनुष्य 'माझें' म्हणून जें संकुचित वर्तुळ बनवीत असतो त्यात सुद्धा न कळत आत्मविकासाची गोडी चाखण्याचा उद्देश असतो. त्यानें देहांत गुंडाळलेला आत्मा थोडासा आणि थोडावेळ बाहेर येतो. पण हें बाहेर येणें कसे ? जसें जेलच्या कोठडींतल्या कैद्याचें कामानिमित्त जेलमधल्या अंगणांत येणें. पण आत्म्याचें काम एवढ्यानें भागत नाहीं. आत्म्याला मुक्तानंद हवा आहे.

साराश (१) अधर्म आणि परधर्म ह्या आडवाटा वर्जून साधकानें स्वधर्माचा सहज आणि सरळ मार्ग धरावा. स्वधर्माची कास कधीं हि सोडूं नये. (२) देह क्षणभंगुर आहे हें लक्षांत घेऊन तो स्वधर्मकारणीं वापरावा, आणि स्वधर्मकारणीं च जरूर तेव्हा फेंकून द्यावा. (३) आत्म्याच्या अखंडतेचें आणि व्यापकतेचें भान सतत जागृत राखून चित्तांतून स्व-पर-भेद काढून टाकावा. हे जीवनाचे मुख्य सिद्धान्त भगवान् सांगत आहेत. ते आचरणात आणणारा मनुष्य एक दिवस "नरदेहाचेनि साधनें, सच्चिदानंद-पदवी घेणे" हा अनुभव हस्तगत करील ह्यांत शंका नाहीं.

(८)

भगवतानीं जीवनाचे सिद्धान्त सांगितले खरे. पण नुसते सिद्धान्त सांगून कार्य पुरें होत नाहीं. गीतेंतील हे सिद्धान्त उपनिषदांतून आणि स्मृतींतून पूर्वीं आलेले च होते. गीतेनें ते च पुन्हा मांडले यांत गीतेची अपूर्वता नाहीं. हे सिद्धान्त आचरणात कसे आणावयाचे हे सांगण्यांत गीतेची अपूर्वता आहे. हा महाप्रश्न सोडविण्यात गीतेची कुशलता आहे.

जीवनाचे सिद्धान्त अंमलात आणण्याची जी हातोटी किंवा युक्ति, तिला च योग म्हणतात. सांख्य म्हणजे सिद्धान्त किंवा शास्त्र, आणि योग म्हणजे कला. "योगिया साधली जीवन-कला" म्हणून ज्ञानदेव ग्वाही देत च आहेत. गीता सांख्य व योग, शास्त्र व कला, दोहोंनीं परिपूर्ण आहे. शास्त्र व कला दोहोंनीं मिळून जीवन-सौंदर्य खुलतें. नुसतें शास्त्र हवेंत रहावयाचें. संगीताचें शास्त्र समजले तरी गळ्यांतून संगीत प्रगट करण्याची कला साधल्याशिवाय नादब्रह्म सजावयाचें नाहीं. ह्यासाठीं भगवंतांनीं सिद्धान्ताबरोबर त्याचा विनियोग शिकविणारी कला हि सांगितली आहे. कोणती बरे ही कला? देह तुच्छ मानून आत्म्याची अमरता व अखंडता लक्षात आणून स्वधर्म आचरण्याची कोणती ही कला?

कर्म करणारांची दुहेरी वृत्ति असते. आम्हीं कर्म केलें तर त्या कर्माचें फळ आम्ही अवश्य चाखणार, आमचा तो अधिकार आहे, ही एक वृत्ति. आणि उलटपक्षीं आम्हांला फळ चाखायला मिळणार नसेल तर आम्ही कर्म करीत च नाहीं. ही दुसरी वृत्ति. गीता तिसरी च वृत्ति सांगते. गीता म्हणते, "कर्म तर करा च पण फळाचा अधिकार राखूं नका." कर्म करणाराला फळाचा अधिकार आहे. पण तो तुमचा अधिकार स्वेच्छेने सोडून द्या. रजोगुण म्हणतो, घेईन तर फळासकट घेईन. तमोगुण म्हणतो, टाकीन तर कर्मासकट टाकीन. दोन्ही एकमेकाचे भाऊ च आहेत. दोहींच्या वर जाऊन शुद्ध सत्त्वगुणी व्हा. कर्म करून फळ सोडा, आणि फळ सोडून कर्म करा. पुढें किंवा मागें कुठें च फलाशा ठेवूं नका.

फलाशा ठेवूं नका असें सांगताना कर्म उत्कृष्ट झालें पाहिजे असें गीता बजावीत आहे. सकाम पुरुषाच्या कर्मापेक्षा निष्काम पुरुषाचे कर्म अधिक चांगलें झालें पाहिजे, ही अपेक्षा योग्य च आहे. कारण सकाम पुरुष फलासक्त असल्यामुळें फळाविषयींच्या स्वप्न-चिंतनात त्याचा थोडा-बहुत कालक्षय आणि शक्तिक्षय होणार च. परंतु फलेच्छारहित पुरुषाचा प्रत्येक क्षण आणि सर्व शक्ति कर्मांत च उपयोजिली जाणार. नदीला सुट्टी नाहीं. वाऱ्याला विसावा नाहीं. सूर्याला सदैव जळणे च माहीत. त्याप्रमाणे निष्काम-कर्त्याला सतत सेवाकर्म च माहीत. अशा निरंतर कर्मरत असणाऱ्या पुरुषाचें कर्म उत्कृष्ट होणार नाहीं तर कोणाचें होणार ? शिवाय चित्ताचें समत्व हा एक मोठा च कुशल गुण आहे. आणि तो तर निष्काम पुरुषाच्या मालकी हक्काचा आहे. एखादें अगदी बाह्य कारागिरीचें काम घेतलें तरी त्यात हि हस्तकौशल्याबरोबर चित्ताच्या समत्वाची जोड असली तर काम अधिक सुंदर होणार ही गोष्ट उघड आहे. बरें, सकाम आणि निष्काम पुरुषाच्या कर्मदृष्टींत जो फरक आहे तो हि निष्काम पुरुषाच्या कर्माला अधिक अनुकूल आहे. सकाम पुरुष कर्माकडे स्वार्थी दृष्टीनें पाहत असतो.

माझे च कर्म आणि माझें च फळ. त्यामुळें कर्मांत थोडें दुर्लक्ष झालें तरी त्याला तो नैतिक दोष वाटत नाहीं. फार तर व्यावहारिक दोष वाटतो. पण निष्काम पुरुषाची स्वकर्माविषयीं नैतिक कर्तव्य-बुद्धि असल्यामुळें त्यात यत्किंचित् उणीव राहूं नये, या विषयीं तो तीव्रतेनें जपत असतो. म्हणून हि त्याचें कर्म अधिक निर्दोष राहील. कसें हि पहा, फलत्याग हें अत्यंत कुशल व यशस्वी तत्त्व ठरतें. म्हणून फलत्याग हा योग किंवा जीवनाची कला म्हणावयाची.

निष्काम कर्माची गोष्ट बाजूला ठेवली तरी एरव्ही सुद्धा प्रत्यक्ष कर्मांत जो आनंद आहे तो त्याच्या फळांत नाहीं. स्वकर्म करीत असतांना त्यात जी एक प्रकारची तन्मयता असते तो आनंदाचा झरा आहे. चित्रकाराला म्हणा, 'चित्र काढूं नको. चित्र न काढण्याबद्दल तुला लागेल तो पैसा देऊं.' तो ऐकणार नाही. शेतकऱ्याला म्हणा, 'तूं शेतात जाऊं नको, गुरें चारूं नको, मोट हाकूं नको. आम्हीं तुला लागेल तेवढें धान्य देऊं.' तो जर हाडाचा शेतकरी असेल तर त्याला हा सौदा पटणार नाहीं. शेतकरी सकाळीं शेतात जातो. सूर्यनारायण त्याचें स्वागत करतो. पाखरें त्याच्यासाठीं गाणीं गातात. गाईवासरें सभोवतीं असतात. तो कौतुकानें त्याना गोंजारतो. लावलेलीं झाडें बघतो. ह्या सर्व कार्यांत एक सात्त्विक आनंद आहे. हा आनंद हे च त्या कर्माचें मुख्य आणि खरें फळ आहे. त्या मानानें त्याचें बाह्य फळ अगदीं च गौण आहे.

गीता जेव्हा मनुष्याची कर्म-फलावरून दृष्टि खेचून घेते तेव्हा ती ह्या युक्तीनें त्याची कर्मांतील तन्मयता शतगुणित करते. फलनिरपेक्ष पुरुषाची कर्मांतील तन्मयता समाधीच्या कोटीची असते. त्यामुळें त्याचा आनंद इतराहून शतगुणित असतो. अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे निष्काम कर्म हें स्वतः च महान् फळ आहे हें लक्षात येतें. "झाडाला फळें लागतात. परंतु फळाला आणखी कोणतें फळ लागणार ?" असें ज्ञानदेवानीं ठीक च विचारलें

आहे. ह्या देहाच्या वृक्षाला निष्काम-स्वधर्माचरणासारखे सुंदर फळ लागल्यावर आणखी कोणत्या फळाची आणि का अपेक्षा राखावी ? शेतकऱ्यानें शेतात गहूं पिकवून, ते गहूं विकून, ज्वारीची भाकर का खावी ? केळ्याचा रसाळ मळा करून, तीं केळीं विकून, मिरच्या कां खाव्या ? अरे, ती केळीं च खा. पण लोकमताला हें कबूल नाहीं. केळी खाण्याचे भाग्य असून लोक मिरच्या च खात बसतील. गीता सांगते असें करूं नका. कर्म च खा. कर्म च प्या. कर्म च पचवा. कर्म करणें यात च सारें काही आलें. मुलगा खेळण्याच्या आनंदासाठीं खेळतो. त्यामुळें व्यायामाचें फळ त्याला सहज च मिळतें. परंतु त्या फळाकडे त्याचे लक्ष नसतें. त्याचा सर्व आनंद त्या खेळात असतो.

(९)

संतांनीं आपल्या जीवनात हें दाखविलें आहे. तुकारामाची भक्ति पाहून शिवाजी महाराजाना त्याच्याविषयीं फार आदर वाटे. एकदा त्यानी तुकारामाकडे पालखी वगैरे पाठवून त्याचें स्वागत आरंभिलें. तुकारामाना ही आपल्या स्वागताची तयारी पाहून तीव्र दुःख झालें. त्यानीं आपल्या मनात विचार केला, 'हे का माझ्या भक्तीचे फळ ? ह्यासाठीं का मी देवाची भक्ति करीत असतों ?' मानसन्मानाचें फळ हातावर ठेवून देव जणुं आपणांस दूर करूं पहात आहे असें त्याना भासलें. ते म्हणाले—

जाणूनि अंतर । टाळिशील करकर ।
तुज लागली हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ॥

देवा, ही तुझी खोड बरी नाहीं. तूं असली चिरीमिरी देऊन मला घालवूं पहात असशील. ह्याची ब्याद दारांतून एकदाची जाऊं दे, असें मनांत म्हणत असशील. परंतु मी कच्चा नाहीं. मी तुझे पाय घट्ट धरून बसेन. भक्ति हा भक्ताचा स्वधर्म. आणि भक्तीला अवातर फळाचे फाटे फुटूं न देणें ही त्याची जीवनकला.

पुंडलीकाचें चरित्र फलत्यागाचा ह्याहून हि खोल आदर्श दाखवितें. पुंडलीक आईबापांची सेवा करीत होता. त्या सेवेनें प्रसन्न होऊन पांडुरंग त्याच्या भेटीस धावून आला. परंतु पांडुरंगाच्या नादीं लागून हातातील सेवा सोडण्याचा त्यानें इन्कार केला. ती आईबापांची सेवा म्हणजे त्याची जिव्हाळ्याची ईश्वर-भक्ति होती. एखादा मुलगा इतरास लुटून आईबापांस सुखवीत असेल; किंवा एखादा देशसेवक अन्य देशांचा द्रोह करून स्वदेशाचा उत्कर्ष इच्छीत असेल; तर त्या दोघांची हि ती भक्ति होणार नाहीं, आसक्ति होईल. पुंडलीक अशा आसक्तींत नव्हता. देवाची मूर्ति समोर उभी राहिली तो च का तेवढा परमेश्वर ? तें रूप दिसण्यापूर्वी सृष्टि का मढें होती ? पुंडलीक देवाला म्हणाला, "देवा, तूं देव माझ्या भेटीसाठीं आला आहेस हे मीं ओळखलें. पण मी 'हि–सिद्धांत' मानणारा आहें. तूं च देव हें मी कबूल करीत नाहीं. तूं हि देव आहेस आणि हे आईबाप हि मला देव आहेत. ह्याच्या सेवेत मी असताना तुझ्याकडे मला लक्ष देतां येत नाहीं ह्याबद्दल तू मला क्षमा कर" असें म्हणून त्यानें एक वीट देवाला उभें राहण्यासाठीं पुढे माडली, आणि स्वतः आपल्या सेवाकर्मात मग्न झाला. तुकाराम कौतुकानें आणि विनोदानें म्हणतात :—

का रे प्रेमें मातलासी । उभे केलें विठ्ठलासी ॥
ऐसा कैसा रे तूं धीट । मागें भिरकाविली वीट ॥

पुंडलीकानें वापरलेला हा 'हि–सिद्धांत' फलत्यागाच्या युक्तीचें एक अंग आहे. फलत्यागी पुरुषाची कर्म-समाधि खोल, तशी वृत्ति व्यापक उदार आणि सम असते. त्यामुळें तो नाना तत्त्वज्ञानांच्या जंजाळात सापडत नाहीं आणि स्वतःचें सोडीत नाहीं. 'नान्यदस्तीतिवादिनः' 'हें च आहे, दुसरें नाहीं च.' असा वाद तो घालीत नाहीं. 'हें हि आहे, आणि तें हि आहे. पण माझ्यापुरतें हें च आहे.' अशी त्याची नम्र आणि निश्चयी वृत्ति राहते. एकदा एका साधूकडे एक गृहस्थ गेला आणि त्याला त्यानें विचारलें, 'मोक्षासाठीं का

घर सोडावें च लागतें ?' साधु म्हणाला, 'कोण म्हणतो ? जनकासारख्यांनीं राजवाड्यांत राहून मोक्ष जोडला. मग तुला च घर सोडण्याची काय जरूर ?' पुढे दुसरा एक गृहस्थ आला आणि साधूला त्याने विचारलें, 'महाराज, घर सोडल्याशिवाय मोक्ष मिळेल का हो ?' साधु म्हणाला, 'कोण म्हणतो ? घरात राहून सुखासुखी मोक्ष मिळता तर शुकासारख्यानीं गृहत्याग केला ते काय मूर्ख होते ?' पुढे त्या दोघा गृहस्थांची गाठ पडली व त्यांचे भांडण जुंपलें. एक म्हणे साधूने घर सोडायला सांगितलें. दुसरा म्हणाला घर सोडण्याची जरूर नाही असें सांगितलें. दोघे साधूकडे आले. साधु म्हणाला, 'दोन्ही गोष्टी बरोबर आहेत. ज्याची जशी वृत्ति तसा त्याला मार्ग, आणि ज्याचा जसा प्रश्न तसें त्याला उत्तर. घर सोडण्याची जरूर नाहीं हें हि खरें आणि घर सोडण्याची जरूर आहे हें हि खरें.' ह्याचे नाव 'हि-सिद्धांत.'

पुंडलीकाच्या उदाहरणावरून फलत्याग कोणती मजल गाठणारा आहे हें दिसून येते. तुकारामाला देव जी चिरीमिरी देऊं पहात होता त्यापेक्षा पुंडलीकाला देऊं केलेली चिरीमिरी अति च मोहक समजली पाहिजे. पण तिला हि तो भुलला नाहीं. भुलता तर फशी पडता. एकदा साधन-निश्चय झाला म्हणजे शेवटपर्यंत ते साधन आचरीत राहिलें पाहिजे. मध्यंतरी देव-दर्शन का आडवे येईना, त्यासाठी साधन सोडण्याची गरज असता कामा नये. देह जर उरला आहे तर तो साधनासाठीं च आहे. देवदर्शन हातचें च आहे. ते कोठें जाते ? 'सर्वात्मकपण माझे हिरोनि नेतो कोण ? मनीं भक्तीची आवडी' ती च पुरी करण्यासाठीं हा जन्म आहे. 'मा ते संगोऽस्त्व-कर्मणि' ह्या गीतावचनाचा अर्थ निष्काम कर्म करीत असता अकर्माची, म्हणजे अंतिम कर्ममुक्तीची, म्हणजे मोक्षाची हि, वासना राखूं नको येथपर्यंत अपेक्षित आहे. वासनेंतून सुटका हा च मोक्ष. मोक्षाला वासनेची काय गरज आहे ? फलत्यागाने ही मजल गाठली म्हणजे जीवनकलेची पूर्णिमा साधली.

(१०)

शास्त्र सांगितलें. कला सांगितली. तरी तेवढ्यानें संपूर्ण चित्र डोळ्या-पुढे उभें राहत नाहीं. शास्त्र निर्गुण आहे. कला सगुण आहे. पण सगुण हि साकार झाल्याशिवाय व्यक्त होत नाहीं. नुसतें निर्गुण जसें हवेंत राहतें तसें निराकार सगुणाचें हि होऊं शकते. गुण ज्याच्या ठायीं मूर्तिमंत झाला त्या गुणीचें दर्शन हा च ह्यावर उपाय आहे. म्हणून अर्जुन म्हणतो, 'देवा, जीवनाचे मुख्य सिद्धांत सांगितलेस. ते सिद्धांत आचरणात कसे आणावयाचे ती कला हि सांगितलीस. तरी मला स्पष्ट कल्पना येत नाही. मला आता चरित्र ऐकायला हवें आहे. सांख्यनिष्ठा ज्याच्या बुद्धीत स्थिर झाली आहे, फलत्यागरूप योग ज्याच्या जीवनात मुरला आहे, अशा पुरुषाचीं लक्षणें मला सांग. फलत्यागाची पूर्ण खोली दाखवणारा, कर्म-समाधीत मग्न झालेला, निश्चयाचा महामेरु, ज्याला स्थितप्रज्ञ म्हणावयाचें, तो बोलतो कसा, बसतो कसा, चालतो कसा, असें सर्व मला सांग. कशी असते ती मूर्ति ? ती कशी ओळखावी ? सांग देवा.'

ह्यासाठी भगवंतांनी दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटी अठरा श्लोकात स्थितप्रज्ञाचें गंभीर आणि उदात्त चरित्र वर्णिलें आहे. ह्या अठरा श्लोकात गीतेच्या अठरा अध्यायाचें जणूं सार च साठविलें आहे. स्थितप्रज्ञ गीतेची आदर्शमूर्ति आहे. तो शब्द हि गीतेचा स्वतंत्र आहे. पुढें पाचव्या अध्यायात जीवन-मुक्ताचें, बाराव्यात भक्ताचें, चौदाव्यात गुणातीताचें, आणि अठरा-व्यात ज्ञाननिष्ठाचें, असें च वर्णन आलें आहे. पण त्याहून स्थितप्रज्ञाचें वर्णन अधिक विस्ताराने आणि खुलासेवार केलें आहे. त्यात सिद्ध-लक्षणा-बरोबर साधक-लक्षण हि दाखविले आहे. हजारो सत्याग्रही स्त्री-पुरुष सायं-प्रार्थनेमध्ये हीं लक्षणें म्हणत असतात. प्रत्येक गावात आणि प्रत्येक घरात ती पोंचविता आली तर किती आनंद होईल ! पण आधी तीं आपल्या हृदयात ठसतील तेव्हा बाहेर सहज च पोंचतील. रोज म्हटली जाणारी

वस्तु यांत्रिक झाली तर चित्तांत ठसण्याऐवजीं पुसली जायची. पण हा नित्यपाठाचा दोष नसून मनन नसल्याचा दोष आहे. नित्यपाठाबरोबर नित्य मनन आणि नित्य आत्म-परीक्षण आवश्यक आहे.

स्थितप्रज्ञ म्हणजे स्थिर-बुद्धीचा मनुष्य, हें तर त्याचें नाव च सांगत आहे. पण संयमाशिवाय बुद्धि स्थिर कशी व्हावयाची? म्हणून स्थितप्रज्ञ संयममूर्ति वर्णिला आहे. बुद्धि आत्मनिष्ठ, आणि अंतर्बाह्य इन्द्रियें बुद्धीच्या हातात, हा संयमाचा अर्थ. स्थितप्रज्ञ सर्वेन्द्रियांना लगाम घालून ती कर्मयोगात राबवतो. इंद्रियरूप बैलांकडून तो निष्काम स्वधर्माचरणाची शेती सुव्यवस्थित करून घेतो. त्याचा प्रत्येक श्वासोच्छवास तो परमार्थात खर्च करीत असतो.

हा इंद्रिय-संयम सोपा नाहीं. इंद्रिये अजीबात न वापरणें एक परी सोपें होऊं शकेल. मौन निराहार इत्यादि गोष्टी तितक्या जड नाहीत. उलट इंद्रियें स्वैर सोडणे तर सर्वांना साधतें च आहे. परंतु कासव ज्याप्रमाणें धोक्याच्या जागी अवयव संपूर्णपणें आत ओढून घेतो आणि बिनधोक्याच्या जागी ते वावरतो, त्याप्रमाणें विषयभोगातून इंद्रियें आवरून घेणे आणि परमार्थकार्यात त्याचा योग्य उपयोग करणे हा संयम बिकट आहे. त्यासाठीं महान् प्रयत्न पाहिजे. ज्ञान हि पाहिजे. पण इतके हि करून तो सर्वदा नीट साधेल च असें नाहीं. मग काय निराश व्हावे? नाहीं. साधकानें निराश कधीं च होऊं नये. त्यानें आपली साधकाची सर्व युक्ति वापरून ती कमी पडेल तेथें भक्तीची जोड द्यावी, अशी फार मोलाची सूचना ह्या स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणात भगवंतानीं देऊन ठेवली आहे. ही सूचना अगदीं मोजक्या शब्दात दिली आहे. पण भाराभर व्याख्यानापेक्षा ती अधिक किंमतीची आहे. कारण भक्तीची जेथें नेमकी गरज, तेथें च ती उपस्थित केली आहे. स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचें सविस्तर विवरण आज आपणांला येथें करावयाचें नाहीं. पण आपल्या सर्व साधनेंत भक्तीची ही नेमकी जागा आपण विसरूं

नये म्हणून तिकडे लक्ष वेधून घेतले. पूर्ण स्थितप्रज्ञ ह्या जगात कोण होऊन गेला तें हरीला च माहीत पण सेवापरायण स्थितप्रज्ञाचें उदाहरण म्हणून पुंडलीकाची मूर्ति नेहमी माझ्या डोळ्यासमोर येत असते. ती मीं मांडली च आहे

झाले स्थितप्रज्ञाची लक्षणें संपली. आणि दुसरा अध्याय हि समाप्त झाला (निर्गुण) सांख्य बुद्धि + (सगुण) योग–बुद्धि + (साकार) स्थितप्रज्ञ
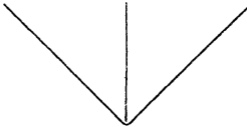
मिळून

संपूर्ण जीवन-शास्त्र

ह्यातून फलित ब्रह्मनिर्वाण, उर्फ मोक्ष, ह्याशिवाय दुसरे काय असणार ?

रविवार
२८-२-'३२

अध्याय तिसरा

(११)

बंधूनो, दुसऱ्या अध्यायात आपण संपूर्ण .जीवनशास्त्र पाहिले. तिसऱ्या अध्यायांत या च जीवनशास्त्राचे स्पष्टीकरण आहे. पूर्वी तत्त्वे पाहिली. आता तपशील पहावयाचा. मागील अध्यायात कर्मयोगासंबंधी विवेचन केले होते. कर्मयोगात फलत्याग हा महत्त्वाची वस्तु आहे.आता प्रश्न असा कीं कर्मयोगात फलत्याग आहे, पण मग फळ मिळते की नाहीं ? तिसरा अध्याय सांगतो, कर्मांच्या फळाचा त्याग केल्याने कर्मयोगी अनंतपट फळ मिळवितो.

मला लक्ष्मीची गोष्ट आठवते. तिचे होते स्वयंवर. सारे देव-दानव आशेने आले होते. लक्ष्मीनें पण जाहीर केला नव्हता. सभामंडपांत ती आली आणि म्हणाली, "ज्याला माझी इच्छा नसेल त्याला मी माळ घालणार आहे." ते तर सारे लालचावलेले होते. मग लक्ष्मी निरिच्छ वर शोधीत निघाली. शेषावर शांत पडलेली भगवान् विष्णूची मूर्ति तिला दिसली. विष्णूच्या गळ्यात माळ घालून त्याचे चरण चुरीत ती अद्याप बसली च आहे. "न मागे तयाची रमा होय दासी" ही च तर खुबी आहे.

सामान्य मनुष्य आपल्या फळाभोंवती कुंपण घालतो. अनंत मिळणारे फळ अशामुळे तो गमावून बसतो. सांसारिक मनुष्य अपार कर्म करून अल्प फळ मिळवितो, आणि कर्मयोगी थोडेसें करून हि अनंतपट मिळवितो. हा फरक

केवळ एका भावनेने होतो. टॉल्स्टॉयनें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे, "लोक खिस्ताच्या त्यागाची स्तुति करतात. परंतु हे सासारिक जीव रोज किती रक्त आटवतात, आणि कावाड कष्ट करतात ! पक्क्या दोन गाढवाचा भार पाठीवर घेऊन आट्याआटी करणारे हे सासारिक जीव, याना खिस्तापेक्षा किती अधिक कष्ट, खिस्तापेक्षा किती अधिक याचे हाल ! याच्या निम्मे कष्ट आणि हाल जर हे देवासाठी सोसतील तर खिस्ताहून मोठे होतील."

सासारिक मनुष्याची तपस्या मोठी असते, परंतु ती क्षुद्र फळासाठीं असते. जशी वासना तसें फळ. आपल्या वस्तूची जी आपण किंमत करूं, तिच्यापेक्षा त्या वस्तूची अधिक किंमत जगात होत नसते. सुदामदेव भगवंताकडे पोहे घेऊन गेले. त्या मूठभर पोह्याची किंमत पै हि नसेल. परंतु सुदाम्याला ते अमोल वाटत होते. त्या पोह्यात भक्तिभाव होता. ते मंतरलेले पोहे होते. त्या पोह्याच्या कणाकणात भावना होती. लहानशी वस्तु, परतु मंत्राने तिचे मोल सामर्थ्य वाढतें. नोटेचें वजन कितीसे असेल? शिलगवली तर थेंबभर हि पाणी तापणार नाही. परंतु त्या नोटेवर शिक्का असतो. त्या शिक्क्यामुळे तिची किंमत.

कर्मयोगात ही च सारी खुबी आहे. कर्म हे नोटेप्रमाणे आहे. भावनेच्या शिक्क्याला किंमत आहे, कर्माच्या कपट्याला नाहीं. मी हे एक प्रकारे मूर्तिपूजेचे च रहस्य सांगत आहे. मूर्तिपूजेच्या कल्पनेत फार सौंदर्य आहे. या मूर्तीचे कोण तुकडे करील? ही मूर्ति प्रथम तुकडा च होती. मीं तिच्यात प्राण ओतला, माझी भावना ओतली. या भावनेचे का तुकडे करता येतात ? तुकडे दगडाचे होतात, भावनेचे नाही. मी माझी भावना जेव्हा मूर्तीतून काढून घेईन तेव्हा च तेथे दगड उरेल व मग त्याचे तुकडे उडतील.

कर्म म्हणजे दगड, कपटा, चिटोरें. आईने वेड्यावाकड्या चार ओळी कपट्यावर लिहून पाठविल्या, आणि दुसऱ्या कोणीं पन्नास पानाचें सटरफटर पुडके लिहून पाठवलें, तर वजन कशाचें अधिक ? आईच्या त्या चार ओळींत.

जो भाव आहे तो अमोल आहे, पवित्र आहे. त्याची सर त्या दुसऱ्या रद्दीला येणार नाहीं. कर्मांत ओलावा हवा. भावना हवी. आपण मजुराच्या कामाची किंमत करतों व हे पैसे घेऊन जा असें म्हणतों. परंतु दक्षिणेचें तसें नाहीं. दक्षिणा भिजवून द्यावी लागते. दक्षिणा किती दिली हा प्रश्न नाहीं. त्या दक्षिणेंत ओलावा आहे का, ही महत्त्वाची वस्तु आहे. मनुस्मृतींत मोठी मौज केली आहे. बारा वर्षें गुरुगृहीं राहून पशूचा मनुष्य झालेला शिष्य. त्यानें गुरूला काय द्यावें? पूर्वी आधी फी घेत नसत. बारा वर्षें शिकल्यावर जे द्यावेंसे वाटेल तें द्यावें अशी पद्धत होती. मनु सांगतात, "दे गुरूला एखादें फूल, एखादा पत्ता, एखादा खडावांचा जोड, एखादा पाण्यानें भरलेला कलश." ही कांहीं थट्टा नाहीं. जे द्यावयाचें तें श्रद्धेचें चिह्न म्हणून द्यावयाचें. फुलाला वजन नाहीं. परंतु त्यांतील भक्तीला ब्रह्मांडाचें वजन आहे

"रुक्मिणीनें एक्या तुळसिदळानें
गिरिधर प्रभु तुळिला"

सत्यभामेच्या खंडीभर दागिन्यांनीं काम झालें नाहीं. परंतु भावभक्तीनें भरलेलें एक तुळशीपत्र रुक्मिणीमातेनें पारड्यांत घालतां च सारें काम झालें. तें तुळशीपत्र मंतरलेलें होतें. तें साधें राहिलें नव्हतें. कर्मयोग्याच्या कर्माचें असें च आहे.

गंगेवर दोन माणसें स्नानासाठीं गेलीं आहेत अशी कल्पना करा. त्यांतील एकजण म्हणतो, "गंगा गंगा म्हणजे काय? दोन भाग हायड्रोजन आणि एक भाग ऑक्सिजन असे दोन वायु एकत्र केले कीं झाली गंगा." दुसरा मनुष्य म्हणतो, "भगवान् विष्णूच्या पदकमलांतून ही निघाली, शंकराच्या जटाजूटांत राहिली, हजारों ब्रह्मर्षींनीं आणि राजर्षींनीं हिच्या तीरावर तपश्चर्या केली, अनंत पुण्यकृत्यें हिच्या कांठीं घडलीं; अशी ही पवित्र गंगामाई." या भावनेनें ओला होऊन तो स्नान करतो. तो ऑक्सिजन-हायड्रोजनवाला हि स्नान करतो देहशुद्धीचें फळ दोघांना मिळालें च. परंतु

त्या भक्ताला देहशुद्धीबरोबर चित्तशुद्धीचें हि फळ मिळतें. गंगेत बैलाला हि देहशुद्धि मिळेल. अंगाची घाण जाईल. परंतु मनाची घाण कशी जाणार ? एकाला देहशुद्धीचें तुच्छ फळ मिळालें. दुसऱ्याला हें फळ मिळून शिवाय चित्तशुद्धीचें अमोल फळ मिळालें.

सूर्याला स्नान करून नमस्कार घालणाऱ्याला व्यायामाचें फळ मिळेल च. परंतु तो नमस्कार आरोग्यासाठी घालीत नाहीं, उपासनेसाठीं घालतो. त्यामुळें शरीराला आरोग्य तर लाभते च, परंतु बुद्धीची प्रभा हि त्याची फाकते. आरोग्याबरोबर स्फूर्ति व प्रतिभा हि त्याला सूर्यापासून मिळेल.

कर्म ते च, परंतु भावनाभेदामुळे अंतर पडतें. परमार्थी मनुष्याचें कर्म आत्मविकासक होतें. संसारी मनुष्याचें कर्म आत्मबधक ठरतें. कर्मयोगी जो शेतकरी असेल तो शेती स्वधर्म म्हणून आचरील. त्यामुळें त्याच्या पोटाला मिळेल च. परंतु पोटाला मिळावें म्हणून ते कर्म तो करणार नाही. शेती करता यावी म्हणून खाणे तो साधन मानील. स्वधर्म हे त्याचे साध्य व खाणे साधन. परंतु दुसऱ्या शेतकऱ्याच्या बाबतींत पोटाला मिळणे हे साध्य व शेतकीचा स्वधर्म हे साधन असे होईल. अशी ही उलटापालट असते.

दुसऱ्या अध्यायात स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणात हे गमतीनें सांगितले आहे. इतराची जेथें जागृति तेथें कर्मयोगी निद्रित असतो. इतराची जेथें निद्रा तेथे कर्मयोगी जागृत राहतो. आपण पोटाला मिळते का नाहीं यासाठीं जागृत राहूं, तर कर्मयोगी कर्मावाचून एक क्षण नाहीं ना गेला या बाबतीत जागृत राहील. नाइलाज म्हणून तो खातो. या मडक्यात कांहीं तरी ओतलें च पाहिजे म्हणून ओततो. सांसारिकाला जेवताना आनंद होतो, योगी पुरुषाला जेवताना कष्ट होतात. म्हणून तो मिटक्या मारीत जेवणार नाहीं. संयम राखील. एकाची रात्र ती दुसऱ्याचा दिवस. एकाचा दिवस ती दुसऱ्याची रात्र. म्हणजे एकाचा जो आनंद ते दुसऱ्याचें दुःख, आणि एकाचें जे दुःख तो दुसऱ्याचा आनंद; असा हा अर्थ आहे. सांसारिक आणि कर्मयोगी

दोघांचीं कर्में तीं च. परंतु कर्मयोगी फलासक्ति सोडून कर्मांत च रमतो ही मुख्य गोष्ट आहे. सांसारिकाप्रमाणें च योगी हि खाईल, झोंप घेईल. परंतु त्या सर्वांची त्याची भावना निराळी राहील. म्हणून तर आरंभीं च स्थितप्रज्ञाची संयममूर्ति, पुढें सोळा अध्याय पडले आहेत तरी, उभी करून ठेवली आहे.

सांसारिक पुरुष व कर्मयोगी याच्या कर्मांतील साम्य व वैषम्य तेव्हा च दिसून येतें. कर्मयोगी समजा गोरक्षणाचें काम करीत आहे. तें कोणत्या दृष्टीनें करील ? गाईची सेवा केल्यानें समाजाला भरपूर दूध देऊं, मनुष्याहून खालीं असलेली पशुसृष्टि तिच्याशीं गाईच्या निमित्तानें तरी प्रेमाचा संबंध जोडूं; अशा भावनेनें तो गोरक्षण करील, पगार मिळावा म्हणून नाहीं करणार. पगार तर मिळेल. परंतु आनंद या दिव्य भावनेचा आहे.

कर्मयोग्याचें कर्म त्याला विश्वाशीं समरस करीत असतें. तुळशीच्या झाडाला पाणी घातल्याशिवाय जेवावयाचें नाहीं. वनस्पति-सृष्टीशीं जोडलेला हा प्रेमसंबंध आहे. तुळशीला उपवाशी ठेवून मी का आधीं जेऊं ? गाईशीं एकरूपता, वृक्ष-वनस्पतींशी एकरूपता, असें करीत करीत विश्वाशीं एकरूपता अनुभवावयाची. भारतीय युद्धांत सायंसमय होतां च सारे संध्या वगैरे करावयास जात. परंतु भगवान् श्रीकृष्ण रथाचे घोडे सोडून त्यांना पाण्यावर नेत, त्यांचा खरारा करीत, त्यांच्या अंगातील शल्यें काढीत. किती त्या सेवेंत भगवंताचा आनंद ! कवीला हें वर्णन करणें पुरें वाटत नाहीं. पीतांबरात चंदी घेऊन घोड्यांना देणारा तो पार्थसारथि डोळ्यांसमोर आणा आणि कर्मयोगातील आनंदाची कल्पना समजून घ्या. प्रत्येक कर्म जणू आध्यात्मिक उच्चतर पारमार्थिक कर्म. खादीचें काम घ्या. खांद्यावर खादीचा गाठोडीं घेऊन वणवण करणारा कंटाळत नाहीं का ? नाहीं. अर्धपोटी कोट्यवधि बंधु-भगिनी आहेत त्यांना घास द्यावयाचा आहे, या कल्पनेंत तो मस्त असतो. त्याचें तें वारभर खादी खपविणें सर्व दरिद्री-नारायणाशीं जोडलेलें असतें.

(१२)

निष्काम कर्मयोगात अद्‌भुत सामर्थ्य आहे. त्या कर्मामुळें व्यक्तीचें व समाजाचें परमकल्याण होतें. स्वधर्माचरण करणाऱ्या कर्मयोग्याची शरीर-यात्रा तर चालते च, परंतु नेहमीं उद्योगांत असल्यामुळें शरीर निरोगी व स्वच्छ राहतें. आणि त्याच्या त्या कर्मामुळें ज्या समाजात तो राहतो त्या समाजाचा हि योगक्षेम नीट चालतो. कर्मयोगी शेतकरी पैसे अधिक मिळतील म्हणून अफू व तंबाखू पेरणार नाहीं. स्वतःचें तें कर्म तो समाजाच्या मंगलाशीं जोडीत असतो. स्वधर्मरूप कर्म समाजाच्या कल्याणाचें च होईल. माझें व्यापाराचें कर्म जनतेच्या हितासाठीं आहे असें मानणारा व्यापारी, परदेशी कापड विकणार नाही. त्याचा व्यापार समाजोपकारक होईल. स्वतःला विसरून आजूबाजूच्या समाजाशीं समरस होणारे असे कर्मयोगी ज्या समाजात निपजतात त्या समाजात सुव्यवस्था समृद्धि आणि सौमनस्य राहतें.

कर्मयोग्याच्या कर्मामुळें त्याची शरीरयात्रा चालून देह व बुद्धि सतेज राहतात आणि समाजाचें हि कल्याण होतें. या दोन फळाशिवाय चित्तशुद्धीचें हि महान् फळ त्याला मिळतें. "कर्मणा शुद्धिः" असे म्हटलें आहे. कर्म चित्तशुद्धीचें साधन आहे. परंतु तें सर्व लोक करतात तें नाही. कर्मयोगी जें मंतरलेले कर्म करतो, त्याने चित्तशुद्धि मिळते. महाभारतात तुलाधार वैश्याची कथा आहे. जाजलि नावाचा एक ब्राह्मण तुलाधाराकडे ज्ञानासाठीं जातो. तुलाधार त्याला म्हणतो. "बाबा रे, या तराजूची दांडी नेहमीं सरळ ठेवावी लागते." ते बाह्य कर्म करताना तुलाधाराचें मन हि सरळ झालें. लहान मूल दुकानात येवो को मोठा माणूस येवो. दांडीचें एक च रूप. खालीं वर काहीं नाहीं. उद्योगाचा मनावर परिणाम होतो. कर्मयोग्याचें कर्म म्हणजे एक प्रकारचा जप च तो. त्यातून त्याला चित्तशुद्धि मिळते आणि मग निर्मळ चित्तात ज्ञानाचें प्रतिबिंब उमटतें. त्या त्या कर्मातून ते ते

कर्मयोगी शेवटीं ज्ञान मिळवितात. तराजूच्या दांडीतून तुलाधाराला समवृत्ति मिळाली. सेना न्हावी डोई करी. दुसऱ्याच्या डोक्यातला मळ काढता काढता सेना न्हाव्याला ज्ञान झालें. "मी दुसऱ्याच्या डोक्यातील मळ काढतों आहें, परंतु माझ्या डोक्यातला, माझ्या बुद्धींतला, मळ काढला आहे का ?" अशी आध्यात्मिक भाषा त्याला त्या कर्मातून स्फुरूं लागली. शेतांतील माजलेलें तण उपटता उपटता हृदयातील वासना-विकाराचे तण उपटण्याची कर्म-योग्याला बुद्धि होते. माती तुडवून समाजाला पक्कें मडकें देणारा गोरा कुंभार आपल्या जीवनाचें हि पक्कें मडकें केलें पाहिजे अशी खूणगांठ मनात बांधतो. हातात थापटणें घेऊन "मडकीं कच्चीं कीं पक्कीं" अशी संतांची परीक्षा घेणारा तो परीक्षक बनतो. त्या त्या कर्मयोग्याना त्या त्या धंद्यातील भाषेतून च भव्य ज्ञान प्राप्त झालें. तीं कर्मे म्हणजे त्यांच्या अध्यात्मशाला होत्या. तीं त्यांची कर्मे उपासनामय सेवामय होतीं. तीं दिसावयास व्यावहारिक, परंतु अंतरीं आध्यात्मिक होतीं.

कर्मयोग्याच्या कर्मापासून आणखी एक उत्तम फळ मिळतें. ते म्हणजे समाजाला आदर्श लाभतो. समाजात आधीं जन्मलेले, मागून जन्मलेले, असा भेद तर आहे च. आधीं जन्मलेल्याना मागून जन्मलेल्यास धडा घालून द्यावयाचा असतो. मोठ्या भावानें लहान भावास, आईबापानीं मुलास, पुढाऱ्यानें अनुयायास, गुरूनें शिष्यास, कृतीनें उदाहरण घालून द्यावयाचें असतें. असें उदाहरण कर्मयोग्याशिवाय कोण घालून देणार ?

कर्मयोगी कर्मांत च आनंद मानणारा असल्यामुळे सदैव कर्म करीत राहतो. त्यामुळें समाजात दंभ माजत नाहीं. कर्मयोगी स्वयंतृप्त असतो. तरी हि कर्म केल्याशिवाय राहत नाहीं. तुकाराम म्हणतात, "भजनानें देव मिळाला म्हणून का भजन सोडूं ? भजन आता आमचा सहज धर्म-झाला."

आधीं होता सत्संग । तुका झाला पांडुरंग
त्याचें भजन राहीना । मूळ स्वभाव जाईना

कर्माच्या शिडीवर चढून शिखर गांठलें, परंतु कर्मयोगी शिखर गांठल्यावर हि ही शिडी सोडीत नाहीं. त्याला सोडवत च नाहीं. त्याच्या इंद्रियांना त्या कर्माचें सहज वळण च पडून जातें. अशा रीतीनें स्वधर्मकर्मरूप सेवेच्या शिडीचें महत्त्व तो समाजाला पटवीत राहतो.

समाजांतील दंभ दूर होणें ही फार च मोठी वस्तु आहे. दंभानें समाज बुडतो. ज्ञानी स्वस्थ बसला तर त्याचें पाहून इतर हि स्वस्थ बसूं लागतील. ज्ञानी नित्यतृप्त असल्यामुळें अंतरीं सुखानें डोलत स्वस्थ बसेल, परंतु दुसरा मनात रडत असून कर्मशून्य होईल. एक अंतस्तृप्त असून स्वस्थ आहे, दुसरा मनात कुथत असून स्वस्थ आहे, अशी स्थिति भेसूर आहे. याने दंभ बळावेल. म्हणून सारे संत शिखर गाठून हि साधनाची उत्कटपणे कास धरून राहिले. आमरण स्वकर्माचें आचरण करीत राहिले. आई मुलाच्या बाहुलाबाहुलीच्या खेळांत रस घेते. हें लटुपुटीचें आहे असे समजून हि त्या मुलींच्या खेळात भाग घेऊन ती गोडी उत्पन्न करते. आई जर त्या खेळात दाखल होणार नाही तर मुलींना गोडी वाटणार नाहीं. कर्मयोगी तृप्त होऊन जर कर्म सोडील तर दुसरे अतृप्त असून हि कर्म सोडतील, परंतु मनांत उपाशी व निरानंद राहतील.

म्हणून सामान्य माणसाप्रमाणें च कर्मयोगी कर्म करीत राहतो. मी म्हणजे कोणी विशेष असें तो मानीत नाहीं. इतरांपेक्षा अनंतपट तो बाहेर राबतो. अमुक एक कर्म पारमार्थिक असा काही शिक्का मारावयाचा नसतो. कर्माची जाहीरात द्यावयाची नसते. उत्कृष्ट ब्रह्मचारी असशील तर तुझ्या कर्मात इतरांच्यापेक्षा शतपट उत्साह दिसूं दे. कमी आहार मिळाला तरी तिप्पट काम होऊं दे. समाजाची सेवा तुझ्या हातून अधिक घडूं दे. तुझे ब्रह्मचर्य कृतीत दिसूं दे. चंदनाचा सुगंध बाहेर सुटूं दे.

साराश, कर्मयोगी फळाची इच्छा सोडून अशीं ही अनंत फळे मिळवील. त्याची शरीरयात्रा चालेल, शरीर व बुद्धि सतेज राहतील, ज्या

समाजांत तो वावरतो तो समाज सुखी होईल, त्याला चित्तशुद्धि लाभून ज्ञान मिळेल, आणि समाजांतील दंभ टळून जीवनाचा पावित्र आदर्श प्रगटेल. असा हा कर्मयोगाचा अनुभवसिद्ध महिमा आहे.

(१३)

कर्मयोग्याचें कर्म इतरापेक्षा उत्कृष्ट केलेलें असेल. कर्म ही च उपासना. कर्म ही च पूजा. मीं देवाची पूजा केली. त्या पूजेचा नैवेद्य प्रसाद म्हणून घेतला. परंतु तो नैवेद्य हें का त्या पूजेचें फळ ? जो नैवेद्यासाठीं पूजा करील त्याला तो प्रसादाचा तुकडा तावडतोब मिळेल च. परंतु कर्मयोगी त्या पूजाकर्मानें परमेश्वरदर्शनाचें फळ मागत असतो. नैवेद्य खावयास मिळणें, इतकी अल्प किंमत त्या कर्माची तो करीत नाहीं. आपल्या कर्माची किंमत कमी आखावयास तो तयार नाहीं. स्थूल मापानें तो आपलें कर्म मापीत नाहीं. ज्याची स्थूल दृष्टि, त्याला स्थूल फळ. शेतीमध्यें एक म्हण आहे. "खोलीं पेर, पण ओलीं पेर" खोल नागरून भागणार नाही, खालीं ओल हि हवी. खोली व ओली दोन्ही असतील तर कणसें मनगटासारखीं येतील. कर्म खोल म्हणजे उत्कृष्ट केलेलें असावें. शिवाय त्यात ईश्वर-भक्तीची, ईश्वरार्पणतेची ओली हि असावी. कर्मयोगी खोल कर्म करून ईश्वराला अर्पण करतो.

आपल्यामध्यें परमार्थाच्या वेडगळ कल्पना उत्पन्न झाल्या आहेत. जो परमार्थी आहे त्यानें हातपाय हालवायचे नाहीत, कामधाम करावयाचे नाहीं, असें लोकांना वाटतें. जो शेती करतो, खादी विणतो, तो कसचा परमार्थी ? असें विचारतात. जो जेवतो तो कसचा परमार्थी ? असे मात्र कधीं विचारीत नाहींत ! कर्मयोग्याचा परमेश्वर तर खरारा करीत उभा आहे. राजसूय-यज्ञाचे वेळेस शेणगोळा हातात घेऊन उष्टीं काढीत आहे. रानात गाई चारावयास नेत आहे. द्वारकेचा राणा पुन्हा कधीं गोकुळात गेला तर पावा वाजवीत गाई चारी. असा हा घोडे खाजविणारा, गाई चारणारा, रथ

हांकणारा, शेण लावणारा, कर्मयोगी परमेश्वर संतांनीं उभा केला आहे. आणि संत हि कोणी शिंपीकाम तर कुंभारकाम, विणकाम तर माळीकाम दळण्याचें काम तर वाण्याचें काम, न्हाव्याचें काम तर ढोरें ओढण्याचें काम, करीत मुक्त झाले आहेत

अशा या दिव्य कर्मयोगाच्या व्रतापासून मनुष्य दोन कारणानीं ढळतो. इंद्रियाचा विशिष्ट स्वभाव आपण लक्षात ठेवला पाहिजे. "अमुक हवें आणि अमुक नको" अशा द्वंद्वानीं इंद्रियें वेढलेलीं असतात. जें हवें असेल त्याच्याबद्दल राग, म्हणजे प्रीति, आणि जें नको असेल त्याच्याबद्दल द्वेष, उत्पन्न होतो. असे हे राग-द्वेष, काम-क्रोध, मनुष्याला फाडफाडून खातात. कर्मयोग किती सुदर, किती रमणीय, किती अनन्त फळ देणारा ! परंतु हे कामक्रोध "हे घे व ते टाक' हें लचाड पाठीस लावून आपला अहोरात्र पिच्छा पुरवितात. याची संगत टाळा अशी धोक्याची सूचना या अध्यायाचे अंतीं भगवान् देत आहेत. स्थितप्रज्ञ ज्याप्रमाणें संयमाची मूर्ति त्याप्रमाणें च कर्मयोगी पुरुषाने बनलें पाहिजे.

रविवार
६-३-'३२ }

अध्याय चौथा

(१४)

बंधूंनो, मागील अध्यायात निष्काम कर्मयोगाचें विवेचन आपण केलें. स्वधर्म टाळून अवांतर धर्म स्वीकाराल तर निष्कामतेचें फळ अशक्य च आहे. स्वदेशी माल विकणें हा व्यापाऱ्याचा स्वधर्म आहे. परंतु हा स्वधर्म सोडून जेव्हा तो सात हजार मैलावरचा विदेशी माल विकूं लागतो, तेव्हा अधिक नफा मिळेल हा च हेतु मुळीं त्याच्या डोळ्यासमोर असतो. मग त्या कर्मांत निष्कामता कोठून येणार ? म्हणून च कर्म निष्काम होण्यासाठीं स्वधर्म आचरण्याची अत्यन्त जरूर असते. परंतु हे स्वधर्माचरण हि सकाम असूं शकतें. अहिंसेची च गोष्ट आपण घेऊं या. जो अहिंसेचा उपासक आहे त्याला हिंसा तर वर्ज्य आहे. परंतु बाहेरून अहिंसक असून हि तो हिंसामय असूं शकेल. कारण हिंसा हा मनाचा धर्म आहे. बाहेरचें हिंसाकर्म न केल्यानें च मन अहिंसामय होईल असें नाहीं. तलवार धरल्याने हिंसा-वृत्ति दिसून च येते. परंतु तलवार सोडल्यानें मनुष्य अहिंसामय होतो च असें नाहीं. स्वधर्माचरणाचें हुबेहूब असें च आहे. निष्कामतेसाठी परधर्म तर टाळले च पाहिजेत. परंतु हा केवळ निष्कामतेचा आरंभ झाला. तेवढयानें साध्य गाठलें असें नाहीं.

निष्कामता हा मनाचा धर्म आहे. हा मनाचा धर्म उत्पन्न होण्यास स्वधर्माचरण एवढें एक च साधन पुरेंसें नाहीं. दुसऱ्या साधनाचा हि अवलंब करावा लागेल. केवळ तेलवातीनें दिवा लागत नाहीं. तेथें ज्योतीची जरूरी असते. ज्योत असेल तर च अंधार दूर होईल. ही ज्योत कशी पेटवायची ? त्यासाठीं मानसिक संशोधन हवें. आत्मपरीक्षण करून चित्ता-वरील खळमळ धुऊन टाकले पाहिजेत. तिसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं ही च महत्त्वाची सूचना भगवंतांनी दिली होती. त्या सूचनेंतून च चौथ्या अध्यायाचा जन्म आहे.

गीतेंत "कर्म" हा शब्द "स्वधर्म" या अर्थानें वापरलेला आहे. आपण खातों, पितों, झोपतों, हीं कर्मे च आहेत. परंतु या क्रिया गीतेंतील "कर्म" शब्दानें सुचविल्या नाहीत. कर्म शब्दाने स्वधर्माचरण घ्यावयाचें. परंतु हे स्वधर्माचरणरूपी कर्म करून निष्कामता पदरात पाडून घेण्यासाठी आणखी एक महत्त्वाची मदत पाहिजे. ती म्हणजे कामक्रोध जिंकणे ही होय. चित्त गंगाजलाप्रमाणे निर्मळ व प्रशांत झाल्याशिवाय निष्कामता नाही. अशाप्रकारें चित्तसंशोधनासाठी जी कर्मे करावयाची, त्याना गीता विकर्म अशी संज्ञा देते. कर्म विकर्म व अकर्म हे तीन शब्द या चौथ्या अध्यायात महत्त्वाचे आहेत. कर्म म्हणजे बाहेरची स्वधर्माचरणाची स्थूल क्रिया. या बाहेरच्या कर्मात चित्त ओतणे म्हणजे च विकर्म. बाहेरून आपण नमस्कार करतों. परंतु ह्या बाहेरच्या शिर नमविण्याच्या क्रियेबरोबर च आतून जर मन नमलें नसेल तर बाह्य क्रिया व्यर्थ होय. अंतर्बाह्य एक झालें पाहिजे. बाहेरून मी शंकराच्या पिंडीवर सतत धार धरून अभिषेक करतों. परंतु ह्या जलधारेबरोबर मानसिक चिंतनाची धार जर अखंड ओतली जात नसेल तर त्या अभिषेकाला काय किंमत ? मग ती समोरची पिंडी म्हणजे दगड, आणि मी हि दगड च. दगडासमोर दगड बसला एवढा च अर्थ होईल. बाह्य कर्माशीं आतून चित्तशुद्धीचें कर्म जोडलें गेलें तर निष्काम कर्मयोग लाभतो.

'निष्काम कर्म' या शब्दप्रयोगात कर्म या पदापेक्षां निष्काम या पदाला च अधिक महत्त्व आहे. ज्याप्रमाणें "अहिंसात्मक असहकार" या शब्दप्रयोगांत असहकार या शब्दापेक्षा अहिंसात्मक या विशेषणाला च अधिक महत्त्व आहे, अहिंसा दूर करून जर असहकार पुकाराल तर तो एक भयानक वस्तु होऊं शकेल, त्याप्रमाणें च स्वधर्माचरणाचें हि कर्म करीत असता मनाचें विकर्म जर तेथें नसेल तर तो धोका आहे.

आज सार्वजनिक सेवा करणारे स्वधर्माचें च आचरण करीत असतात. ज्यावेळेस लोक दरिद्री विपन्न असतात त्या वेळेस त्याची सेवा करून त्याना सुखी करणें हा ओघप्राप्त धर्म आहे. परंतु हे सार्वजनिक सेवा करणारे सारे कर्मयोगी झाले असें अनुमान नाहीं काढायचें. लोक-सेवा करताना मनात जर शुद्ध भावना नसेल तर ती लोक-सेवा भयानक होण्याचा हि संभव आहे. आपल्या कुटुंबाची सेवा करताना जितका अहंकार, जितका द्वेषमत्सर, जितका स्वार्थ, आपण निर्माण करतों तितका सर्व लोक-सेवेंत हि आपण निर्माण करूं. आणि याचें प्रत्यंतर आजच्या लोक-सेवकाच्या मेळाव्यात दिसून हि येत आहे.

(१५)

कर्माबरोबर मनाचा मेळ पाहिजे. हा जो मनाचा मेळ त्याला च गीता विकर्म म्हणते. बाहेरचें साधें कर्म, हें आतलें विशेष कर्म. हें विशेष कर्म ज्याच्या त्याच्या मानसिक गरजेप्रमाणें वेगवेगळें असतें. विकर्माचे असे अनेक प्रकार उदाहरणादाखल चौथ्या अध्यायांत दर्शविले असून त्याचा च विस्तार पुढें सहाव्या अध्यायापासून केला आहे. या विशेष कर्माची, या मानसिक अनुसंधानाची, जोड देऊं तेव्हा च निष्कामतेची ज्योत पेटेल. कर्माबरोबर विकर्म आलें म्हणजे हळूंहळूं निष्कामता अंगीं बाणते. शरीर व मन या जर दोन वेगवेगळया वस्तु आहेत तर साधनें हि दोहोंसाठीं वेगवेगळीं असणार. या दोहोंचा मेळ बसला म्हणजे साध्य हातीं पडतें. मन एकीकडे व शरीर दुसरीकडे असें होऊं नये म्हणून शास्त्रकारानीं दुहेरी मार्ग सांगितला आहे. भक्तियोगात बाहेर तप सांगितलें व आत जप

सांगितला. उपवासादिक बाह्य तपस्या चालली असता जर आंतून मानसिक जप चालला नसेल तर तें तप सारें फुकट गेलें. कोणत्या भावनेनें मी तप करीत आहें ती भावना आत सारखी पेटत राहिली पाहिजे. उपवास या शब्दाचा अर्थ च मुळीं देवाजवळ बसणें. परमेश्वराजवळ चित्त रहावें म्हणून बाहेरच्या भोगांना बंदी करावयाची. परंतु बाहेरचे भोग वर्ज्य करून मनात जर भगवंताचें चिंतन नसेल तर त्या बाह्य उपवासास काय किंमत ? ईश्वराचें चिंतन न करतां जर खाद्यपेयाचें मनात चिंतन करूं तर तें फार च भयंकर भोजन झालें. हें जें मनाचें चाललेलें भोजन, मनात विषयचिंतन, यासारखी भयंकर वस्तु दुसरी नाहीं. तंत्राबरोबर मंत्र पाहिजे. केवळ बाह्य तंत्राला महत्त्व नाहीं. केवळ कर्महीन मंत्राला हि महत्त्व नाहीं. हातात सेवा हवी व हृदयात हि सेवा हवी. तर च खरी सेवा हातून घडेल.

हृदयातील ओलावा जर बाह्य कर्मात नसेल तर तें स्वधर्माचरण शुष्क राहील. त्याला निष्कामतेची फुलेंफळें लागणार नाहींत. आपण रोग्याच्या शुश्रूषेचें काम समजा सुरूं केलें. परंतु त्या सेवाकर्माबरोबर जर कोमल दयाभाव नसेल तर ती रुग्णसेवा कंटाळवाणी व नीरस वाटेल. तो एक बोजा वाटेल. रोग्याला हि त्या सेवेचा भार वाटेल. त्या शुश्रूषेत मनाचा सहकार नसेल तर त्या सेवेंतून अहंकार निर्माण होईल. मी त्याच्या आज उपयोगी पडत आहें, तर त्यानें माझ्या पडावें. त्यानें माझी स्तुति करावी. लोकांनीं माझें कौतुक करावें. वगैरे अपेक्षा चित्तात उत्पन्न होतील. किंवा आपण इतकी सेवा करतों तरी हा रोगी चिरचिर च करतो वगैरे आपण त्रासिकपणानें म्हणूं. आजारी मनुष्य साहजिक च चिरचिऱ्या असतो. त्याच्या चिरचिऱ्या स्वभावामुळें मनात खरा सेवा-भाव नसलेला सेवेकरी कंटाळा करील.

कर्माच्या जोडीला आंतरिक मेळ असला म्हणजे तें कर्म निराळें च होतें. तेल व वात यांच्या जोडीला ज्योत आली म्हणजे प्रकाश पडतो. कर्माच्या जोडीला विकर्म आलें म्हणजे निष्कामता येते. दारूला बत्ती

लावली म्हणजे स्फोट होतो. त्या दारूंत शक्ति निर्माण होते. कर्म ही वस्तु ह्या बंदुकीच्या दारूसारखी आहे. तेथें विकर्माची ज्योत लागली कीं कार्य होते. विकर्म तेथें येत नाही तोंपर्यंत तें कर्म जड आहे. त्यात चैतन्य नाहीं. एकदा विकर्माची ठिणगी पडली म्हणजे त्या कर्मात जें सामर्थ्य निर्माण होतें तें अवर्णनीय आहे. चिमूटभर दारू खिशात राहते, हातात खेळते. परंतु तिला बत्ती लावता च शरीराच्या चिथड्या उडतात. स्वधर्माचरणातील अनन्त सामर्थ्य असे च गुप्त असते. त्याला विकर्माची जोड द्या म्हणजे मग कशा घडामोडी होतात ते दिसेल. अहंकार, काम, क्रोध, याचा त्या स्फोटानें मुडदा पडेल, आणि त्यातून त्या परम ज्ञानाची निष्पत्ति होईल.

कर्म हें ज्ञानाचे पेटवण आहे. एखादा लाकडाचा ओडका पडलेला असतो. परंतु त्या लाकडाला पेटवा. तो धगधगीत निखारा होतो. ते लाकूड व तो अग्नि यात केवढा फरक. परंतु त्या लाकडाचा च तो अग्नि असतो. कर्मांत विकर्म ओतलें म्हणजे कर्म दिव्य दिसूं लागते. आई मुलाच्या पाठीवरून हात फिरवते. एक पाठ व त्या पाठीवरून वेडावाकडा एक हात फिरला. परतु त्या साध्या कर्मानें त्या मायलेकराच्या मनात ज्या भावना उचंबळल्या, त्याचें कोण वर्णन करूं शकेल ? इतक्या लांबीरुंदीच्या पाठीवरून अशा इतक्या वजनाचा एक गुळगुळीत हात फिरवावा म्हणजे तो आनंद निर्माण होईल, असे जर कोणी समीकरण बसवूं पाहील तर ती थट्टा होईल. तो हात फिरविण्याची क्षुद्र क्रिया, परंतु त्या क्रियेंत आईचें हृदय ओतलेलें आहे. ते विकर्म ओतलेलें आहे म्हणून तो अपूर्व आनंद मिळतो. तुलसीरामायणात एक प्रसंग आहे. राक्षसांशी लढून वानर येतात. ते जखमी झालेले असतात. अंगातून रक्त वाहत असतें. परंतु प्रभु रामचंद्रांनी नुसतें प्रेमपूर्वक त्यांच्याकडे पाहिलें आणि त्या वानरांच्या वेदना नाहीशा झाल्या. त्या वेळेस रामानें डोळे किती उघडले होते त्याचा फोटो घेऊन त्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणीं आपले डोळे उघडून पाहिलें असते तर तसा परिणाम झाला असता का ? तसें करूं पाहणे हास्यास्पद आहे.

कर्माला विकर्माची जोड मिळाली म्हणजे. शक्तिस्फोट होतो व त्यातून अकर्म निर्माण होतें. लाकूड जळल्यावर राख होते. तो पहिला भला मोठा ओंडका, पण चिमूटभर निरुपद्रवी राख होते त्याची ! खुशाल हातात घ्यावी व अंगाला फासावी. कर्माला विकर्माची ज्योत लावल्यानें अकर्म होतें. लाकूड कोठें व राख कोठें ? कः केन संबंधः ! त्याच्या गुणधर्मात आता बिलकुल साम्य नसते. परंतु त्या ओंडक्याची च ती राख यात संशय नाहीं.

कर्मात विकर्म ओतलें म्हणजे अकर्म होते याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हा कीं कर्म केल्यासारखें वाटत च नाही. त्या कर्माचा बोजा वाटत नाहीं. करून अकर्ते होतों. गीता म्हणते मारून हि तुम्ही मारीत नाही. आई मुलाला मारते म्हणून तुम्ही मारून पहा बरें. तुमचें मारणे मुलगा सहन करणार नाही. आईने मारले तरी तिच्या पदरात च तो तोंड खुपशील. कारण आईच्या बाह्य कर्मात चित्तशुद्धि आहे. तिचे ते मारणें निष्काम आहे. तिचा स्वार्थ त्या कर्मात नाहीं. विकर्मामुळें, मनाच्या शुद्धी-मुळे, कर्माचा कर्मपणा उडून जातो. रामाचें ते पाहणे आतरिक विकर्मामुळे केवळ प्रेमसुधासागर असे होते. परंतु रामाला त्या कर्माचा श्रम नव्हता. चित्तशुद्धीने केलेले कर्म निर्लेप असते. त्याचे पापपुण्य काही उरत नाहीं.

नाहीं तर कर्माचा केवढा बोजा आपल्या बुद्धीवर व हृदयावर पडतो. किती ताण पडतो. उद्या सारे राजकीय कैदी सुटावयाचे अशी जर आता दोन वाजता बातमी आली तर कसा बाजार भरतो ते पहा. सगळीकडे गडबड. आपण कर्माच्या बरेवाईटपणामुळे व्यग्र असतों. कर्म आपणास सर्व बाजूंनी घेरते. कर्म आपल्या मानगुटीस जणूं बसतें. समुद्राचा प्रवाह जोराने जमिनीत घुसून जशीं आखातें निर्माण करतो, त्याप्रमाणें कर्माचा जोजार चित्तात घुसून तेथें क्षोभ निर्माण होतो. सुखदुःखाची द्वंद्वे निर्माण होतात. सारी शांति नष्ट होते. कर्म झाले होऊन गेले तरी त्याचा वेग शिल्लक च राहतो. कर्म चित्ताचा कबजा घेतें. मग त्याला झोंप येत नाही.

परंतु अशा या कर्मांत विकर्म मिळविलें तर कितीं हि कर्म केलें तरी श्रम वाटत नाहीं. मन ध्रुवाप्रमाणे शांत, स्थिर, व तेजोमय राहतें. कर्मांत विकर्म ओतल्यानें तें अकर्म होतें. कर्म करून पुसून टाकल्यासारखें होतें.

(१६)

हें कर्माचें अकर्म कसें होतें ? ही कला कोणाजवळ पहावयास मिळेल ? संतांजवळ. या अध्यायाच्या शेवटीं भगवान् सांगतात "संतांजवळ जाऊन बैस व धडे घे." कर्माचें अकर्म कसें होतें हे सांगताना भाषा संपून जाते. त्याची कल्पना येण्यास संतांच्या पायाशी गेलें पाहिजे. परमेश्वराचें वर्णन आहे ना—

"शांताकारं भुजगशयनम्"

परमेश्वर सहस्र फणाच्या शेषावर पहुडला असता हि शांत आहे. संत सहस्रावधि कर्में करीत असून हि इवला देखील क्षोभतरंग मानससरोवरांत उठूं देत नाहीत. अशा प्रकारची खुबी संतांच्या गांवीं गेल्याशिवाय समजणार नाहीं.

हल्लींच्या काळांत पुस्तकें स्वस्त झालीं आहेत. आणा दोन आण्यांत गीता, मनाचे श्लोक, मिळतात. गुरु भरपूर आहेत. शिक्षण उदार व स्वस्त आहे. विद्यापीठें ज्ञानाची खिरापत वाटीत आहेत. परंतु ज्ञानामृतभोजनाची ढेंकर कोणी देत नाहीं. पुस्तकाचा हा ढीग पाहून संतसेवेची अधिक च जरूरी दिवसेंदिवस भासूं लागली आहे. पुस्तकाच्या मजबूत कापडी बाइंडिंगच्या बाहेर ज्ञान येत नाहीं. एक अभंग मला अशा प्रसंगीं नेहमीं आठवतो,

काम क्रोध आड पडिले पर्वत
राहिला अनंत पैलीकडे ॥

कामक्रोधाच्या पर्वतापलीकडे नारायण असतो. त्याप्रमाणें या पुस्तकाच्या राशींमागें ज्ञानराजा लपून बसला आहे. पुस्तकालयें व ग्रंथालयें सर्वत्र

झळकत असता अजून मनुष्य सर्वत्र संस्कारहीन व ज्ञानहीन असा माकड च दिसून येत आहे. बडोद्यास मोठी लायब्ररी आहे. एकदा एक गृहस्थ भलें मोठें पुस्तक घेऊन जात होते. त्या पुस्तकांत चित्रें होतीं. इंग्रजी आहे असें त्या गृहस्थांस वाटून ते नेत होते. मीं विचारलें, "कसलें आहे पुस्तक ?" त्यांनीं पुढें केलें. मीं म्हटलें, " हे तर फ्रेंच आहे." ते गृहस्थ म्हणाले "फ्रेंच निघालें वाटतें !" परम पवित्र रोमन लिपि, सुंदर चित्रें, चांगलें बाइंडिंग, मग ज्ञानाला काय तोटा!

इंग्रजी भाषेत दरसाल दहा दहा हजार नवीं पुस्तकें तयार होतात. इतर भाषात तो च प्रकार. ज्ञानाचा एवढा प्रसार असता हि मनुष्याचें डोकें खोकें कसें ? कोणी म्हणतात स्मरणशक्ति कमी झाली. कोणी म्हणतात एकाग्रता होत नाहीं. कोणी म्हणतात जें जें वाचावें तें खरें च वाटतें. कोणी म्हणतात विचार करावयास वेळ च नाहीं ! श्रीकृष्ण म्हणतात, " अर्जुना, ऐकून ऐकून घोटाळयात पडलेली तुझी बुद्धि स्थिर झाल्याशिवाय योग तुझ्या हातात पडणार नाहीं. ऐकणें वाचणें आतां पुरें करून संताना शरण जा. तेथें जीवनाचा ग्रंथ तूं वाचशील. तेथील मुकें प्रवचन ऐकून छिन्नसंशय होशील. सारखीं सेवाकर्में करून हि अत्यंत शांत कसें रहावें, बाहेरच्या कर्मांचा जोर असता हि हृदयात अखंड संगीताची सतार कशी लावावी, हे तेथें गेल्यानें कळेल."

रविवार
१३-३-'३२

अध्याय पांचवा

(१७)

संसार हा फार भयानक वस्तु आहे. पुष्कळ वेळा त्याला समुद्राची उपमा देतात. समुद्रात जिकडे पहावें तिकडे पाणी च पाणी दिसतें. तसे च संसाराचें आहे. संसार सर्वत्र भरून राहिला आहे. कोणी एखादा घरदार सोडून सार्वजनिक कामात पडतो तर तेथे हि त्याच्या मनात संसार टाणे देऊन बसला च असतो. एखादा मनुष्य गुहेंत जाऊन बसला तरी तेथे हि त्याच्या वीतभर लंगोटीत ओतप्रोत संसार भरून राहिलेला असतो. ती लंगोटी त्याच्या ममतेचें सारसर्वस्व होऊन बसते. लहानशा नोटेत हजार रुपये जसे भरलेले असतात, त्याप्रमाणें त्या लहानशा लंगोटींत हि अपार आसक्ति असते. पसारा सोडला, व्याप कमी केला, एवढ्याने संसार कमी झाला असे नाहीं. दहापंचविसाश काय किंवा दोनपंचमांश काय, दोहोंचा अर्थ एक च. घरात बसा वा वनात बसा. आसक्ति जवळ च असते. ससार लेशमात्र हि कमी होत नाहीं. दोन योगी हिमालयाच्या गुहात जाऊन बसले. तेथें हि परस्परांची कीर्ति परस्पराच्या कानावर गेली तर तें जळफळूं लागतील. सार्वजनिक सेवा करण्यात हि असा च प्रकार आढळतो

संसार हा असा हात धुऊन पाठीस लागला असल्यामुळें आपण स्वधर्माचरणाची मर्यादा जरी स्वतःला घालून घेतली असली तरी हि तेथें संसार सुटत नाहीं. अनेक उलाढाली करण्याचें सोडून, इतर व्याप कमी करून, स्वतःचा संसार जरी लहान केला तरी तेथें हि सारें ममत्व भरून राहतें. राक्षस जसे लहान होत, मोठे होत, तसें च या संसाराचें. लहान मोठे झाले तरी राक्षस ते राक्षस च. दुर्निवारत्व हवेलींत किंवा झोपडींत सारखें च आहे. स्वधर्मांचें बंधन घालून जरी संसार प्रमाणबद्ध केला तरी तेथें हि अनेक झगडे उत्पन्न होतील व तुम्हास संसार नकोसा होईल. तेथें हि अनेक संस्था अनेक व्यक्ति यांच्याशीं संबंध येऊन तुम्ही त्रस्त व्हाल. तुम्हांस नको नको असें होईल. तुमच्या मनाची तेव्हा च कसोटी आहे. स्वधर्म आचरूं लागलों एवढ्यानें अलिप्तता येत नाहीं. कर्माची व्याप्ति कमी करणें म्हणजे अलिप्त होणें नव्हे.

मग अलिप्तपणा कसा मिळवावयाचा ? त्यासाठीं मनोमय प्रयत्न पाहिजे. मनाचा सहकार असल्याशिवाय कोणती हि गोष्ट सिद्ध होत नाहीं. एखाद्या संस्थेंत आईबाप मुलगा ठेवतात. तेथें तो पहाटे उठतो, नमस्कार घालतो, चहा घेत नाहीं. परंतु घरीं येता च दोन दिवसांत तें सारें सोडतो असे अनुभव येतात. मनुष्य म्हणजे मातीचा गोळा नाहीं. जो आकार त्याच्या मनास देऊं पहाल तो त्याच्या मनानें घेतला तर पाहिजे ना ! मन जर आकारात बसले नाहीं, तर बाहेरची ती सर्व तालीम व्यर्थ गेली म्हणावयाची. त्यासाठी साधनात मानसिक सहकाराची फार आवश्यकता आहे.

साधन म्हणून बाह्य स्वधर्माचरण व आतून मनाचें विकर्म दोन्ही गोष्टी हव्यात. बाह्य कर्माची हि, आवश्यकता आहे च. कर्म केल्याशिवाय मनाची परीक्षा होत नाहीं. सकाळच्या प्रशांत वेळीं आपणांस आपलें मन अत्यंत शात आहे असें वाटतें. परंतु जरा मूल रडूं दे कीं तीं मनाची शाति काय किंमतीची होती तें दिसून येईल. बाह्य कर्मे टाळून उपयोगी

नाहीं. बाह्य कर्मांतून आपल्या मनाचें स्वरूप प्रगट होतें. वरून पाणी निर्मळ दिसतें. परंतु त्यांत दगड टाका, लगे च घाण वर येईल. तसें च आपल्या मनाचें आहे. मनाच्या अंतःसरोवरात ढोपर ढोपर घाण सांचलेली असते. बाह्य वस्तूशीं संबंध येता च ही घाण दिसून येते. त्याला राग आला असें आपण म्हणतों. राग का बाहेरून आला ? तो आंत होता च मुळीं. मनात नसता तर दिसता च ना.

लोक म्हणतात, "पाढरी खादी नको. ती मळते. रंगीत खादी मळत नाहीं." ती हि मळते च, परंतु दिसत नाहीं. पाढरी खादी मळलेली दिसते. ती बोलते, "मी मळलें. मला धू." अशी ही बोलणारी खादी माणसास आवडत नाहीं. त्याप्रमाणें च आपलें कर्म हि बोलतें. कर्म तुम्ही रागीट आहात की स्वार्थी आहात की आणिक काहीं आहात तें प्रगट करतें. कर्म आपलें स्वरूप दाखविणारा आरसा आहे. यासाठीं कर्माचे आभार मानले पाहिजेत. आरशात तोंड मळलेलें दिसले तर का आपण आरसा फोडूं ? नाहीं. उलट त्या आरशाचे आभार मानूं, तोंड स्वच्छ करून पुन्हा पाहूं. त्याप्रमाणें कर्मामुळें आपल्या मनातील खळमळ बाहेर पडतात म्हणून का कर्म टाळावयाचें ? तें कर्म टाळल्यानें का मन निर्मळ होणार आहे ? कर्म करावयाचें आणि निर्मळ होण्याची उत्तरोत्तर खटपट करावयाची.

एखादा मनुष्य गुहेंत जाऊन बसतो. तेथें कोणाशीं संबंध च येत नाहीं. त्याला वाटतें आपण आता अगदीं शांतमति झालो आहोंत. त्याला गुहा सोडून एखाद्या घरीं पुढीला जाऊं द्या. तेथे एखादें खेळकर मूल दाराची कडी वाजवतें. तें बालब्रह्म त्या नादब्रह्मात तल्लीन होतें. परंतु त्या निष्पाप मुलाची ती कडी वाजविण्याची क्रिया त्या योग्याला सहन होत नाहीं. तो म्हणतो, "काय कार्ट्यानें कटकट चालविली आहे !" गुहेंत राहून त्यानें आपलें मन इतकें दुबळें केलेलें असतें कीं इवला हि धक्का त्याला सहन होत नाहीं. जराशी कडी वाजली की पुरे, याच्या शांतीची बैठक मोडते ! अशी दुबळी स्थिति कांहीं चांगली नाहीं.

सारांश, आपल्या मनाचें स्वरूप समजून येण्यासाठीं कर्माचा फार उपयोग आहे. दोष दिसले म्हणजे ते दूर करतां येतील. दोष कळले च नाहींत तर प्रगति खुंटली, विकास संपला. कर्म करतांना दोष दिसतील. ते दूर करण्यासाठीं विकर्माची योजना करावयाची. आंत असे विकर्माचे प्रयत्न रात्रंदिवस चालू झाले म्हणजे मग कालांतरानें स्वधर्म आचरीत असतां च अलिप्त कसे रहावें, कामक्रोधातीत लोभमोहातीत कसें रहावें, तें समजून येईल. कर्म निर्मळ करण्याचा सारखा प्रयत्न होऊं लागला म्हणजे पुढें निर्मळ कर्म सहज होऊं लागेल. निर्विकार कर्म वरच्यावर सहजतेनें होऊं लागलें म्हणजे कर्म केव्हा झालें त्याचा पत्ता हि लागणार नाहीं. कर्म सहज झालें म्हणजे त्याचें अकर्म होतें. सहज कर्माला च अकर्म म्हणतात हे आपण चौथ्या अध्यायात पाहिलें. कर्माचें अकर्म कसें होतें ते संतांच्या चरणापाशीं गेल्यास समजेल असें हि चौथ्या अध्यायाच्या शेवटीं शेवटीं भगवंतांनीं सांगितलें. ही जो अकर्मस्थिति ती वर्णावयास वाणी अपुरी आहे.

(१८)

कर्माची सहजता समजण्यासाठीं आपण परिचयाचा एक दृष्टान्त घेऊं. लहान मूल प्रथम चालावयास शिकतें. त्यावेळेस त्याला किती कष्ट पडतात. त्याच्या चालण्याचे आपण कौतुक करतों. बाळ चालायला लागला, असें आपण म्हणतों. परंतु पुढें तें चालणें सहज होतें. एकीकडे चालतो व गप्पा हि मारतो. चालण्याकडे लक्ष हि नसतें. तसें च खाण्याचें. आपण लहान मुलाचें उष्टावण करतों. जणूं खाणें म्हणजे मोठें च काम. परंतु पुढें खाणें हें सहज कर्म होतें. मनुष्य पोहावयास शिकतो तेव्हां किती कष्ट होतात. प्रथम पोहताना दमतो. परंतु पुढें इतर श्रम करून थकला तर म्हणतो, चला जरा पोहावयास जाऊ म्हणजे बरें वाटेल. पुढें तें पोहणें मेहनतीचें वाटत नाहीं. शरीर सहज तरंगतें. श्रमणें हा मनाचा धर्म आहे. मन त्या त्या कर्मांत गुंतलेलें असलें तर श्रम होतो. परंतु कर्में

सहज होऊं लागलीं म्हणजे बोजा वाटत नाहीं. कर्म जणूं अकर्म होतें. कर्म आनंदमय होतें.

कर्माचें अकर्म होणें हें आपलें ध्येय आहे. या ध्येयासाठीं स्वधर्मा-चरणरूप कर्मे करावयाचीं. तीं करीत असतांना दोष दिसतील ते दूर करावयास विकर्माची कास धरावयाची. आणि असा अभ्यास करीत गेले म्हणजे मनाची अशी एक ठेवण होते कीं कर्माचा यत्किंचित् हि त्रास होत नाहीं. कर्मे हजारों हातून होत असता हि मन निर्मळ शांत राहतें. तुम्ही आकाशाला विचारा "बा आकाशा, तू उन्हानें करपून जात असशील, पावसात ओलेंचिंब होत असशील. थंडींत कुडकुडत असशील !" आकाश काय म्हणेल ? तें म्हणेल "मला काय काय होतें तें तुमचें तुम्ही ठरवा. मला कांहीं माहीत नाहीं.

"पिसें नेसलें कीं नागवें
लोकीं येऊन जाणावें ।"

वेडा मनुष्य नागवा आहे कीं नेसलेला आहे तें लोकांनीं ठरवावें. वेड्याला त्याचें भान नाहीं.

भावार्थ एवढा च कीं स्वधर्माचरणाची कर्मे विकर्माच्या साहाय्यानें निर्विकार करण्याची संवय होतां होतां तीं स्वाभाविक होतात. मोठमोठे प्रसंग हि मग कठिण वाटत नाहींत. कर्मयोगाची अशी ही किल्ली आहे. किल्ली नसली तर कुलूप फोडता फोडता हाताला फोड येतील. परंतु किल्ली सापडली कीं क्षणात मोकळा कारभार ! कर्मयोगाच्या या किल्लीमुळें सर्व कर्मे निरुपद्रवी वाटतात. ही किल्ली मनोजयानें मिळते. मनोजयाचा अविरत प्रयत्न हवा. कर्मे करताना जे मनोमळ दिसतील ते धुऊन टाकण्याचा प्रयत्न हवा. म्हणजे मग बाह्य कर्माची कटकट वाटत नाहीं. कर्माचा अहंकार च नाहींसा होतो. कामक्रोधाचे वेग नष्ट होतात. क्लेशाची जाणीव नाहींशी होते. कर्माची हि जाणाव उरत नाहीं.

एकदा मला एका भल्या मनुष्यानें पत्र लिहिलें, "अमुक इतका रामनामाचा जप करावयाचा आहे. तुम्ही हि यात भाग घ्या व रोज किती करणार तें कळवा." तो मनुष्य आपल्या बुद्धीप्रमाणें खटपट करीत होता. मी त्याचा दोष म्हणून नाहीं सांगत. परंतु रामनाम ही मोजावयाची वस्तु नाही. आई मुलाची सेवा करते. ती का तिचा रिपोर्ट प्रसिद्ध करते ? रिपोर्ट प्रसिद्ध करील तर 'थँक यू' म्हणून तिच्या ऋणातून मुक्त होता येईल. परन्तु आई रिपोर्ट देत नाहीं. ती म्हणते -"मी काय केलें, मीं कांहीं केलें नाहीं. ते का मला ओझें आहे ?" विकर्माच्या साहाय्यानें मन लावून हृदय ओतून जेव्हा मनुष्य कर्म करतो, तेव्हा तें कर्म च राहत नाहीं. तें अकर्म होतें. तेथें क्लेश, कष्ट, वाकडेंतिकडे, कांहीं नाहीं.

ही जी स्थिति तिचें वर्णन करता येणार नाही. या स्थितीची अंधुक कल्पना आणून देता येईल. सूर्य उगवतो. परंतु मी आता अंधार दूर करीन, पाखराना उडायला लावीन, लोकाना कर्मे करावयास प्रवृत्त करीन, असें त्याच्या का मनात असतें ? तो उगवतो, तेथें उभा राहतो. त्याचे तें अस्तित्व विश्वाला चालना देतें. परंतु सूर्याला त्याचें भान नाहीं. तुम्ही जर सूर्यास म्हणाल, "बा सूर्या, तुझे अनंत उपकार. तूं किती अंधार दूर केलास" तर तो सूर्य बुचकळ्यात पडेल. तो म्हणेल, "चिमूटभर अंधार मला आणून दाखवा. मग तो जर मला दूर करतां आला तर मी म्हणेन कीं हें माझे कर्तृत्व !" अंधार सूर्याकडे घेऊन जाता येईल का ? सूर्याच्या अस्तित्वाने अंधार दूर होत असेल, त्याच्या प्रकाशात कोणी सद्ग्रंथ वाचीत असतील तर कोणी असद्ग्रंथ हि वाचीत असतील, कोणी आगी लावतील तर कोणी परोपकार करतील. परंतु या पापपुण्याचा जबाबदार सूर्य नाहीं. सूर्य म्हणतो, "प्रकाश हा माझा सहजधर्म आहे. माझ्याजवळ प्रकाश नसेल तर काय असेल ? मी प्रकाश देतों असें मला माहीत नाहीं. मी असणें म्हणजे च प्रकाश. प्रकाश देण्याच्या क्रियेचे कष्ट मला नाहींत. मी कांहीं करीत आहें असें मला वाटत नाहीं."

सूर्याचें जसें हें प्रकाशदान स्वाभाविक आहे तसें च संतांचें असतें. त्यांचें जगणें म्हणजे च मुळीं प्रकाश देणें. तुम्ही ज्ञानी पुरुषाला जर म्हणाला, "तुम्ही महात्मे सत्यवादी आहांत!" तर तो म्हणेल, "मी सत्यानें चालणार नाहीं तर दुसरें करूं तरी काय? मी विशेष काय करतों!" ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं असत्यता संभवत च नाहीं.

अकर्माची ही अशी भूमिका आहे. साधनें इतकीं नैसर्गिक व स्वाभाविक होतात कीं तीं झालीं आणि गेलीं हें समजत हि नाहीं. इंद्रियाना तें सहज वळण च पडतें. "सहज बोलणें हितउपदेश" असें होतें. अशी जेव्हां स्थिति प्राप्त होते तेव्हा कर्म हें अकर्म होतें. ज्ञानी पुरुषाला सत्कर्में सहज होतात. किलबिल करणें हा पाखराचा सहज-धर्म आहे. आईची आठवण होणें हा मुलाचा सहज-धर्म आहे. त्याप्रमाणे च ईश्वराचे स्मरण होणें हा संताचा सहज-धर्म होतो. पहाटे कुकूकू करणे कोंबड्याचा सहज-धर्म आहे. स्वर समजावून देताना भगवान् पाणिनीनें कोंबड्याच्या आरवण्याचें उदाहरण दिलें आहे. पाणिनीच्या वेळेपासून आजपर्यंत कोंबडा पहाटे आरवत आहे, म्हणून का कोणी त्याला मानपत्र दिलें आहे? कोंबड्याचा तो सहज-धर्म आहे. त्याप्रमाणे च खरें बोलणे, भूतमात्रीं दया, कोणाचे उणें न पाहणे, सर्वांची शुश्रूषा करणे, वगैरे सत्पुरुषाचे कर्म सहज चाललेलें असते. तें केल्याशिवाय तो जगणार च नाहीं. कोणी जेवला म्हणजे का आपण त्याचा गौरव करतों? खाणे, पिणे, झोपणें, ही जशी सासारिकाचीं सहजकर्में, तशीं च सेवाकर्में ज्ञान्याचीं सहजकर्में. उपकार करणे हा त्याचा स्वभाव होतो. मी उपकार करणार नाहीं असें जरी तो म्हणाला तरी त्याला ते अशक्य आहे. अशा ज्ञानी पुरुषाचें तें कर्म अकर्म-दशेला आले आहे असें समजावें. या दशेला च संन्यास ही अति पवित्र पदवी दिलेली आहे. संन्यास म्हणजे अशी ही परमधन्य अकर्मदशा. या दशेला च कर्मयोग हि म्हणावें. कर्म करीत असतो म्हणून तो योग; परंतु

करून हि करीत आहे असे वाटत नाहीं म्हणून तो च संन्यास. अशा कांहीं युक्तीनें तो कर्म करतो कीं त्याचा लेप लागत नाहीं म्हणून तो योग, व करून हि काहीं च केलें नाही म्हणून संन्यास.

(१९)

संन्यासाची कल्पना काय आहे? काहीं कर्में सोडणें, काहीं कर्में करणें, अशी कल्पना आहे काय? अशी कल्पना नाहीं. संन्यासाची व्याख्या च मुळी अशी आहे कीं सर्व कर्में सोडणें. सर्व कर्मांतून मुक्त होणें, कर्में यत्किंचित् हि न करणें, म्हणजे संन्यास. पण कर्म न करणे म्हणजे काय? कर्म फार चमत्कारिक आहे. सर्व-कर्म-संन्यास होणार कसा? मागून पुढून सर्वत्र कर्म व्यापून आहे. अहो, बसलेत तरी सुद्धां ती क्रिया झाली. बसणें हे क्रियापद झालें. केवळ व्याकरणाच्या दृष्टीनें च ती क्रिया झाली असें नव्हे तर सृष्टिशास्त्रात हि बसणे म्हणजे क्रिया च झाली. बसून बसून माडी दुखायला लागते. बसण्यात हि श्रम आहेत. न करणें हे सुद्धां जेथे कर्म ठरते तेथें कर्म-संन्यास व्हावा तरी कसा? भगवंतांनीं अर्जुनाला विश्वरूप दाखविलें. ते सर्वत्र पसरून राहिलेले विश्वरूप पाहून अर्जुन भ्याला व त्याने घाबरून डोळे मिटले. परंतु डोळे मिटून पाहतो तो ते आत दिसूं लागले. डोळे मिटले तरी सुद्धां जें दिसतें ते कसें टाळावें? न केल्याने हि जें होतें तें कसें टाळावें?

एका मनुष्याची गोष्ट आहे. त्या माणसाजवळ सोन्याचे मोठमोठे मौल्यवान दागिने होते. ते दागिने एका मोठ्या पेटींत तो बंद करून ठेवणार होता. नोकरानें एक मली मोठी लोखंडाची पेटी करून आणली. ती पाहून तो गृहस्थ म्हणाला, "काय मूर्ख आहेस; अरे अजागळा, तुला सौंदर्याची काहीं कल्पना आहे का? असे सुंदर मोलाचे दागिने आत ठेवायाचे, तर ते काय या घाणेरड्या लोखंडाच्या पेटींत ठेवायचे? चांगली सोन्याची पेटी करून आण." नोकरानें सोन्याची पेटी करून आणली. "आता कुलूप हि सोन्याचें च आण. सोन्याच्या पेटीला सोन्याचें च कुलूप

शोभेल." तो गृहस्थ दागिने लपवावयास गेला. सोनें झाकायला गेला. परंतु, तें सोनें झाकलें का फाकले? चोराना दागिने शोधण्याची जरूर च नाहीं. उडवावी पेटी म्हणजे झालें. साराश कर्म न करणें सुद्धा कर्म करण्याचा च एक प्रकार होतो इतके जे व्यापक कर्म त्याचा संन्यास कसा करायचा?

अशा कर्मांचा संन्यास करण्याची रीत च मुळीं ही कीं यच्चयावत् कर्में करीत राहून देखील तीं गळून पडतील अशी युक्ति साधायची. असें जेव्हा होईल त्यावेळेस च संन्यास लाभला. कर्में करून हि तीं सर्वच्या सर्व गळून पडणें ही वस्तु कशी आहे? सूर्यासारखी आहे. सूर्य रात्रंदिवस कर्म करून राहिला आहे. रात्रीं हि तो कर्म करतो च. त्याचा प्रकाश दुसऱ्या गोलार्धांत काम करीत असतो. परंतु एवढीं कर्में करींत असता हि तो काही च करीत नाहीं असें सुद्धा म्हणता येईल. म्हणून तर चौथ्या अध्यायात भगवान् म्हणतात, "मीं हा योग प्रथम सूर्याला सागितला आणि मग विचार करणारा मनन करणारा मनु सूर्यापासून हा योग शिकला. चोवीस तास कर्म करीत राहून हि सूर्य लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं. खरोखर, ही स्थिति अद्भुत आहे यात शंका नाहीं.

(२०)

परंतु संन्यासाची ही फक्त एक तऱ्हा झाली. तो कर्म करून करीत नाहीं अशी स्थिति जशी वर्णन केली, तशी त्याची दुसरी हि बाजू आहे च. तो काहीं एक कर्म करीत नाहीं परंतु सर्व दुनियेला कर्म करावयाला लावतो, ही त्याची दुसरी बाजू आहे. त्याच्यामध्यें अपरंपार प्रेरक शक्ति आहे. अकर्माची खुबी तर ही च. अकर्मांत अनंत कार्यास लागणारी शक्ति भरून राहिलेली असते. वाफेचें असें च नसतें का? वाफ कोंडून ठेवली तर प्रचड कार्य करते. त्या कोंडलेल्या वाफेंत अपरंपार शक्ति येते. ती मोठमोठ्या आगगाड्या सहज लीलेनें ओढते. सूर्याचें असें च आहे. तो लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं. परंतु चोवीस तास सारखा कार्य करतो. त्याला विचाराल तर तो म्हणेल,

"मी कांहीं करीत नाहीं" रात्रंदिवस कर्म करून कांहीं न करणें ही जशी सूर्याची एक तऱ्हा तशी च कांहीं न करता रात्रंदिवस अनंत कर्मे करणें ही दुसरी तऱ्हा. संन्यास ह्या दोन तऱ्हानीं नटलेला आहे.

दोन्ही असामान्य आहेत. एका तऱ्हेत कर्म प्रगट दिसतें व अकर्मावस्था गुप्त असते. दुसऱ्या तऱ्हेत अकर्मावस्था प्रगट दिसते पण अनंत कर्मे त्यायोगे होत असतात. या अवस्थेत अकर्मात कर्म खच्चून भरलेलें असतें व त्यामुळें प्रचंड कार्य होते. ज्याची अशी अवस्था झाली त्याच्यात आणि आळशी मनुष्यात महदंतर आहे. आळशी मनुष्य थकेल, कंटाळेल. हा अकर्मी संन्यासी कर्मशक्ति कोंडून ठेवतो. लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं. तो हातापायानीं इंद्रियानीं काहीं कर्म करीत नाही. परतु काहीं न करतांना तो अनंत कर्मे करतो.

एखादा मनुष्य रागावतो. आपल्या चुकीबद्दल रागावला तर आपण त्याच्याकडे जातो. पण तो बोलणें च सोडून देतो. त्याच्या न बोलण्याचा, त्या कर्मत्यागाचा, केवढा प्रचंड परिणाम होतो. दुसरा एखादा तडातड बोलेल. दोघे हि रागावलेले च. परंतु एक मुका आहे व दुसरा बोलत आहे. दोन्ही रागाच्या च तऱ्हा. न बोलणें ही सुद्धा रागावण्याची च तऱ्हा. त्यानें हि कार्य होत असतें. बापानें किंवा आईनें मुलाशीं बोलणें च सोडलें तर त्याचा परिणाम केवढा प्रचंड होतो ! तें बोलण्याचें कर्म टाकणें, तें कर्म न करणें, यामुळें च एवढें प्रचंड कर्म होतें कीं तेवढा परिणाम प्रत्यक्ष कर्म केलें असते तर त्याचा हि होता ना. त्या अबोलण्याचा जो परिणाम झाला, तो बोलण्यानें होणें शक्य नाहीं. ज्ञानी पुरुषाचें असें च आहे. त्याचे अकर्म, त्याचें स्वस्थ बसणें, प्रचंड कर्म करीत असतें. प्रचंड सामर्थ्य उत्पन्न करतें. अकर्मी राहून तो इतकें कर्म करतो कीं तितकें क्रियेनें प्रगट च होणार नाहीं. अशी ही संन्यासाची दुसरी तऱ्हा आहे.

अशा संन्यासाचे सारे खटाटोप, सारे उद्योग एका आसनावर येऊन बसतात.

"उद्योगाची धाव बैसली आसनीं
पडिले नारायणीं मोटळें हें।
सकळ निश्चिंती झाली हा भरंवसा
नाहीं गर्भवासा येणें ऐसा।
आपुलिये सत्ते नाहीं आम्हा जिणें
अभिमान तेणें नेला देवें।
तुका म्हणे चळे एकाचिये सत्ते
आपुले मी रितेंपणे असें॥"

तुकाराम म्हणतात, "मी आता रिकामा आहे, पोतें होऊन पडलों आहे. सर्व उद्योग समाप्त झाले." तुकाराम रिते आहेत, परंतु त्या रित्या पोत्यात प्रचंड प्रेरक शक्ति आहे. सूर्य स्वतः काहीं हाकारे करीत नाहीं. परंतु तो दिसता च पांखरें उडूं लागतात, कोकरें नाचूं लागतात, गाई रानात चरावयास निघतात, व्यापारी दुकानें उघडतात, शेतकरी शेतात जातात. जगातील नाना व्यवहार सुरू होतात. सूर्य आहे मात्र. तो असला म्हणजे पुरे. अनंत कर्मे सुरू होतात. ह्या अकर्मावस्थेत अनंत कर्मांची प्रेरणा भरून राहिलेली असते. सामर्थ्य खच्चून भरलेलें असतें अशी हि संन्यासाची दुसरी अद्भुत तऱ्हा आहे.

(२१)

पाचव्या अध्यायात संन्यासाच्या दोन तऱ्हांची तुलना केलेली आहे. एक चोवीस तास कर्म करून हि काहीं च करीत नाही, व दुसरा क्षणभर हि कर्म न करून सर्व करतो. एक बोलून न बोलण्याची तऱ्हा, तर दुसरी न बोलून बोलण्याची तऱ्हा. अशा या दोन प्रकाराची येथें आतां तुलना आहे. या ज्या दोन दिव्य तऱ्हा त्याचे अवलोकन करावे, त्याचा विचार करावा, मनन करावें, यात अपूर्व आनंद आहे.

हा विषय च अपूर्व व उदात्त आहे. खरोखर च ही संन्यासाची कल्पना फार च पवित्र व भव्य आहे. ज्यानें हा विचार, ही कल्पना प्रथम

शोधून काढली त्याला किती धन्यवाद द्यावेत ? ही आहे उज्ज्वल कल्पना. आजपर्यंत मानवी बुद्धीनें, मानवी विचारानें, ज्या कांहीं उंच अशा उड्या मारल्या त्यातील सर्वांत उंच उडी ती या संन्यासापर्यंत गेली. त्यापलीकडे अजून कोणीं उडी मारली नाहीं. उड्या मारणे चालले च आहे. परंतु विचाराची व अनुभवाची इतकी उंच उडी कोणीं मारल्याचें मला माहीत नाहीं. या दोन तत्त्वांनीं युक्त असलेल्या संन्यासाची नुसती कल्पना हि डोळ्यासमोर आणण्यात आनंद, अपूर्व आनंद, आहे. भाषेच्या व व्यवहाराच्या जगात आलें म्हणजे तो आनंद कमी होतो. खालीं पडल्यासारखें वाटतें. मी माझ्या मित्रांजवळ यासंबंधी नेहमीं बोलतो. आज कित्येक वर्षें या दिव्य विचाराचें मी मनन करीत आहे. येथें भाषा अपुरी पडते. शब्दाच्या कक्षेंत हें येत च नाही.

न करून सारें केलें व सारें करून लेशमात्र हि नाहीं. केवढी उदात्त रसमय व काव्यमय कल्पना ही ! आणखी काव्य तें काय राहिलें ? काव्य काव्य ते सारें या काव्यासमोर फिके आहे. या कल्पनेंत जो आनंद जो उत्साह जी स्फूर्ति व जी दिव्यता आहे ती कोठल्या हि काव्यात नाहीं. असा हा पाचवा अध्याय खूप उंच च उंच अशा भूमिकेवर बसविला आहे. चौथ्या अध्यायापर्यंत कर्म विकर्म सागून येथें खूप उंच भरारी मारली. येथें अकर्मदशेच्या दोन प्रकाराची प्रत्यक्ष तुलना च केली. येथे भाषा लटपटते. कर्मयोगी श्रेष्ठ कीं कर्मसंन्यासी श्रेष्ठ ? कर्म जास्त कोण करतो हे सांगणें शक्य च नाहीं. सर्व करून कांहीं न करणें, आणि कांहीं न करता सर्व करणें. दोन्ही योग च. परंतु तुलनेसाठीं एकाला योग म्हटलें व दुसऱ्याला संन्यास म्हटलें.

(२२)

आता ह्याची तुलना कशी करावयाची ? कांहीं तरी उदाहरणें देऊन च ती करावी लागेल. उदाहरण देऊन सागताना खालीं पडल्यासारखें वाटतें. परंतु खालीं आलें पाहिजे. खरोखर पाहिलें तर पूर्ण कर्मसंन्यास किंवा पूर्ण कर्मयोग या कल्पना अशा आहेत कीं त्या या देहांत मावणार

नाहींत. त्या कल्पना हा देह फोडून टाकतील. परंतु या कल्पनांच्या जवळ जवळ गेलेल्या महापुरुषांची उदाहरणें घेऊन पुढे चलायचें. उदाहरणें म्हटलीं कीं तीं अपूर्ण च असायचीं. पण तीं च पूर्ण आहेत असें घटकाभर समजायचें.

जसें भूमितीमध्यें म्हणतात ना की सा, रे, ग, हा त्रिकोण आहे असें "समजा". समजा का ? कारण या त्रिकोणातील रेखा यथार्थ रेखा नाहींत म्हणून. रेखेची मुळीं व्याख्या च अशी आहे की तिला लांबी आहे, पण रुंदी नाहीं. ही रुंदीशिवाय लांबी फळयावर काढावयाची कशी ? लांबी आली कीं रुंदी आली च. जी रेघ काढाल तिला थोडी तरी रुंदी राहणार च. म्हणून भूमिति-शास्त्रात रेखा 'मानल्या' शिवाय चालत च नाहीं. भक्ति-शास्त्रांत असें च नाहीं का ? तेथे हि या लहानशा शालिग्रामाच्या पिंडींत सर्व ब्रह्मांडाचा धनी आहे असें 'माना', असे भक्त म्हणतो. कोणी जर म्हणेल हें काय खूळ ? तर त्याला सांगा, तुझें हे भूमितीचें काय खूळ आहे ? चांगली ठसठशीत जाड रेघ दिसत आहे व म्हणे "ही रुंदीशिवायची माना" हे काय खूळ आहे ? सूक्ष्मदर्शकानून पाहिलें तर अर्धा इंच रुंद दिसेल. जसे तुम्ही तुमच्या भूमितींत मानता तसें च भक्तिशास्त्र म्हणते कीं माना, या शालिग्रामात परमेश्वर माना. "परमेश्वर तर तुटत नाहीं, फुटत नाहीं. तुमचा शालिग्राम तर फुटेल. घाव घालूं ?" असे जर कोणी म्हणेल तर तें विचाराचें ठरणार नाही. भूमितींत मात्र "माना" चालते; मग भक्तिशास्त्रात का चालूं नये ? बिंदु म्हणे माना. आणि फळयावर बिंदु काढतात. बिंदु कसचा, ते एक चांगलें वर्तुळ च असतें. बिंदूची व्याख्या म्हणजे ती ब्रह्माची च व्याख्या. बिंदूला लांबी, रुंदी, जाडी, काहीं च नाहीं. परंतु अशी त्याची व्याख्या करून फळयावर मात्र तो काढतात. बिंदु तर केवळ अस्तित्वमात्र आहे. त्रिपरिमाण-रहित आहे. सारांश खरा त्रिकोण, खरा बिंदु, हें व्याख्येंत च आहेत. परंतु आपणास गृहीत धरावे लागतात. भक्तिशास्त्रात हि शालिग्रामात न फुटणारा सर्वव्यापी देव मानावा लागतो. आपण हि तसे च काल्पनिक दृष्टांत घेऊन त्याची तुलना करावयाची.

मीमांसकानीं तर मोठी मौज च केली आहे. देव कोठें आहे याची मीमांसा करताना त्यांनी मोठें सुंदर विवरण केलें आहे. वेदामध्यें इंद्र, अग्नि वरुण वगैरे देवता आहेत. या देवताचा मीमांसेंत विचार चालला असतां एक प्रश्न असा विचारण्यात येतो, "हा इंद्र कसा आहे, त्याचें रूप काय, तो कुठें राहतो ?" मीमांसक उत्तर देतात, "इंद्र" हा शब्द हें च इंद्राचे रूप. 'इंद्र' या शब्दात च तो राहतो. 'इ' व तिच्यावर अनुस्वार आणि पुढें 'द्र' हें इंद्राचें स्वरूप. त्याची ती च मूर्ति. तें च प्रमाण. वरुण देवता कशी ? तशी च. प्रथम 'व' मग 'रु' मग 'ण'. व-रु-ण हें वरुणाचें रूप. या प्रमाणें च अग्नि वगैरे देवता. या सर्व देवता अक्षररूप-धारी आहेत. देव हे सारे अक्षरमूर्ति आहेत या कल्पनेंत, या विचारांत, फार गोडी आहे. देव ही कल्पना, ही वस्तु, आकारात न मावणारी आहे. ती कल्पना दाखविण्यासाठीं अक्षर एवढी च खूण पुरे. ईश्वर कसा आहे, तर आधी ई मग श्व मग र. शेवटीं ॐ नें तर कमाल च केली. ॐ हें एक अक्षर म्हणजे च ईश्वर. ईश्वराला एक संज्ञा च करून दिली. अशा संज्ञा निर्माण कराव्या लागतात. मूर्तीमध्यें, आकारामध्यें, या विशाल कल्पना मावू च शकत नाहींत. परंतु मनुष्याची इच्छा मोठी दाडगी. तो या कल्पना मूर्तींत बसविण्याचा प्रयत्न करतो च.

(२३)

संन्यास व योग या अत्युच्च भराऱ्या आहेत. पूर्ण संन्यास आणि पूर्ण योग या कल्पना या देहात मावणार नाहींत. देहात हीं ध्येयें मावलीं नाहींत तरी विचारात तीं मावतात. पूर्ण योगी व पूर्ण संन्यासी व्याख्येतें च राहणार. ध्येयभूत व अप्राप्य च राहणार. परंतु उदाहरण म्हणून त्या कल्पनाच्या जास्तींत जास्त जवळ गेलेल्या व्यक्ति घ्यावयाच्या, आणि भूमितीप्रमाणें म्हणावयाचें कीं अमुक हा पूर्ण योगी व अमुक हा पूर्ण संन्यासी समजा. संन्यासाचें उदाहरण देतांना शुक-याज्ञवल्क्याचीं नावें घेतात. जनक-श्रीकृष्ण हे कर्मयोगी. म्हणून भगवद्गीतेंत च म्हटलें आहे. लोकमान्यांनीं गीतारहस्यात एक

यादा च दिला आहे. "जनक, श्रीकृष्ण, वगैरे या मार्गाने गेले. शुक याज्ञवल्क्य वगैरे या मार्गानें गेले." परंतु थोडा विचार केला तर ही यादी ओल्या हातानें लिहिलेलें पुसावें तशी पुसून टाकता येईल. याज्ञवल्क्य संन्यासी होता, जनक कर्मयोगी होता. म्हणजे संन्यासी याज्ञवल्क्याचा कर्मयोगी जनक हा शिष्य होता. परंतु त्या च जनकाचा शिष्य शुकदेव संन्यासी निघाली. याज्ञवल्क्याचा जनक हा शिष्य, व जनकाचा शुक हा शिष्य. संन्यासी, कर्मयोगी, संन्यासी अशी ही मालिका आहे. म्हणजे योग व संन्यास एका च परंपरेत आले.

शुकदेवाना व्यास म्हणाले, "शुका, तूं ज्ञानी आहेस. परंतु गुरूचा शिक्का तुझ्यावर बसला नाही. तू जनकाकडे जा." शुकदेव निघाले. जनक तिसऱ्या मजल्यावर दिवाणखान्यात होते. शुक वनात राहणारे. ते नगर पाहत पाहत चालले. जनकाने शुकदेवास विचारले, 'का आला ?' शुक म्हणाले, 'ज्ञानासाठीं.' कोणीं पाठवलें—'व्यासानीं.' 'कोठून आला ?' 'आश्रमातून.' 'आश्रमातून येतांना येथे बाजारात काय पाहिलें ?' 'जिकडे तिकडे एक च साखरेची मिठाई माडून ठेवलेली दिसली.' 'आणखी काय ?' 'चालते बोलते साखरेचे पुतळे पाहिले.' 'पुढें काय पाहिलें ?' 'येथे येताना साखरेच्या टणक पायऱ्या लागल्या.' 'पुढे काय ?' 'साखरेचीं चित्रें येथें हि सर्वत्र पाहिली.' 'आता काय पाहतोस ?' 'एक साखरेचा पुतळा दुसऱ्या साखरेच्या पुतळ्याशीं बोलत आहे.' जनक म्हणाले, "जा, तुम्हाला सर्व ज्ञान मिळालें आहे." जनकाच्या सहीचें प्रमाणपत्र पाहिजे होते तें मिळालें. मुद्दा असा कीं कर्मयोगी जनकानीं संन्यासी शुकदेवाना शिष्य म्हणून पास केलें. शुक हे संन्यासी, पण प्रसंगाची मौज पहा. परीक्षिताला शाप मिळाला 'तूं सात दिवसानी मरशील.' परीक्षिताला मरावयाची तयारी करावयाची होती. कसें मरावे हे शिकविणारा गुरु त्याला पाहिजे होता. त्याने शुकदेवाची मागणी केली. शुकदेव येऊन बसले व सारखे २४×७=१६८ तास मांडी घालून भागवत सांगत बसले. त्यांनीं आपली मांडी मोडली नाहीं. सारखे सांगत होते. यात विशेष काय आहे ? विशेष हा कीं सात दिवस त्याना राबवून घेण्यांत आले तरी त्याना

त्याचें काहीं च वाटलें नाहीं. सतत कर्म करीत राहून हि तें कर्म जणूं करीत च नव्हते. श्रम ही भावना च तेथें नव्हती. साराश, संन्यास व कर्मयोग भिन्न नाहींत च मुळीं.

म्हणून भगवान् सागतात, "एकं साख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति"—संन्यास व योग याच्या ठिकाणीं जो एकरूपता पाहील तो च खरें रहस्य समजला. एक न करून करतो व एक करून करीत नाहीं. जो खरा थोर संन्यासी आहे, ज्याची सदैव समाधि लागून राहिली आहे, जो केवळ निर्विकार आहे, असा संन्यासी पुरुष दहा दिवस आमच्यात येऊन राहूं द्या; केवढा प्रकाश देणारा, स्फूर्ति देणारा तो होईल ! अनेक वर्षे कामाचे ढीग पाडून जें होणार नाहीं, तें त्याच्या केवळ दर्शनानें, अस्तित्वानें, होईल. फोटो पाहून जर मनात पावनता उत्पन्न होते, मेलेल्या लोकाच्या चित्रानीं जर भक्ति, प्रेम, पवित्रता, हृदयात उत्पन्न होतात, तर जिवंत संन्यासी पाहिल्यावर केवढी प्रेरणा प्राप्त होईल ? संन्यासी व योगी दोघे हि लोकसंग्रह करतात. एके ठिकाणीं कर्मत्याग बाहेरून दिसला तरी त्या कर्म-त्यागात कर्म खच्चून भरलेलें आहे. त्यांत अनंत स्फूर्ति भरली आहे. ज्ञानी संन्यासी, व ज्ञानी कर्मयोगी, हे दोघे एका च सिंहासनावर बसणारे आहेत. संज्ञा निरनिराळया असल्या तरी अर्थ एक च. एका च तत्त्वाच्या या दोन तऱ्हा आहेत. यंत्र जेव्हा वेगानें फिरत असतें तेव्हा तें स्थिर आहे फिरत नाहीं असें दिसतें. जो सन्यासी असतो त्याचे असें च असतें. त्याच्या शातींतून, स्थिरतेंतून अनंत शक्ति, अपार प्रेरणा, बाहेर पडत असते. महावीर, बुद्ध, निवृत्तिनाथ, या अशा च विभूति होत. संन्याशाच्या सर्व उद्योगाची धाव जरी एका आसनावर स्थिर झाली असली, तरी तो प्रचंड कर्म करतो. सारांश, योगी म्हणजे संन्यासी व संन्यासी म्हणजे योगी. दोहोंत मुळीं च फरक नाहीं. शब्द निराळे परंतु अर्थ एक च. दगड म्हणजे धोंडा व धोंडा म्हणजे दगड हें जसें, तसे च कर्मयोगी म्हणजे संन्यासी व संन्यासी म्हणजे कर्मयोगी.

(२४)

इतकें जरी आहे तरी भगवंतानी एक टिंब वर देऊन ठेवले च आहे. संन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ असें भगवान् म्हणतात. दोन्ही सारखे च. मग भगवान् असें कां म्हणतात ? ही काय गंमत आहे पुन्हा ? कर्मयोग श्रेष्ठ आहे असें जेव्हा भगवान् म्हणतात, तेव्हा तें साधकाच्या दृष्टीने म्हणतात. मुळीं च कर्म न करता सर्व कर्म करण्याची तऱ्हा सिद्धाला च शक्य आहे; साधकाला नाहीं. परंतु सर्व कर्मे करून कांहीं न करणे, या तऱ्हेचे थोडें तरी अनुकरण करता येण्यासारखें आहे. एक तऱ्हा साधकाला शक्य नाहीं. फक्त सिद्धाला च शक्य आहे. दुसरी साधकाला हि थोडीफार शक्य आहे. मुळीं च कर्म न करता कसे करावयाचें हे साधकाला गूढ च वाटेल, त्याला तें समजणार नाहीं. साधकाला कर्मयोग मार्ग हि आहे आणि मुक्काम हि आहे. परंतु संन्यास हा मुक्कामावर च आहे, मार्गात नाही. म्हणून संन्यासापेक्षा कर्मयोग साधकाच्या दृष्टीने श्रेष्ठ आहे.

या च न्यायानें भगवंतानी पुढे बाराव्या अध्यायात निर्गुणापेक्षा सगुण विशेष मानले आहे. सगुणात सर्व इंद्रियाना काम आहे. निर्गुणात तसे नाहीं. निर्गुणात हात रद्दी, पाय रद्दी, डोळे रद्दी. सर्व इंद्रियें कर्मशून्य च असतात. साधकाला तें साधत नाहीं. परंतु सगुणात तसें नाही. डोळ्यानीं रूप पाहतां येते, कानानीं कीर्तन ऐकता येते, हातानीं पूजा करता येते, लोकाची सेवा करता येते, पायानीं तीर्थयात्रा होते. अशा रीतीनें सर्व इंद्रियाना कामें देऊन तीं तीं त्याच्याकडून करवीत, हळूंहळूं त्यांना हरिमय करावयाचें हे सगुणात शक्य असतें. परंतु निर्गुणात सारें बंद. जीभ बंद, कान बंद, हातपाय बंद. हा सर्व बंदीचा प्रकार पाहून साधक घाबरावयाचा ! त्याच्या चित्तात निर्गुण ठसणार कसें ? तो स्वस्थ बसेल तर त्याच्या चित्तात भलतेसलते विचार खेळूं लागतील. इंद्रियांचा असा स्वभाव च आहे कीं त्याना करूं नका असें सांगा म्हणजे तीं हटकून करतील. जाहिरातींचें असे च

नसते का ? वरती लिहितात 'वाचूं नका'. म्हणजे वाचक हटकून मनात म्हणतो, 'हें काय वाचावयाचें नाहीं. तें वाचूं दे आधीं.' ते 'वाचूं नका' सांगणें वाचावें या उद्देशानें च असते. मनुष्य नेमकें तें काळजी-पूर्वक वाचतो. निर्गुणांत मन भटकत राहील. सगुणभक्तींत तसें नाहीं. तेथें आरती आहे, पूजा आहे, सेवा आहे, भूतदया आहे, इंद्रियाना तेथें काम आहे. या सर्व इंद्रियांना नीट काम लावून द्या व मनास सांगा, 'जा वाटेल तेथें.' परंतु मग मन जाणार नाहीं. तेथें च रमेल, न कळत एकाग्र होईल. परंतु तें मुद्दाम एके ठिकाणी बसवून ठेवूं म्हणाल तर तें पळालें च. निर-निराळ्या इंद्रियाना उत्तम सुंदर व्यवसाय लावून द्या व मग मनास खुशाल भटकावयास जा असें सांगा. तें जाणार नाहीं. त्याला जाण्याची सदर परवा-नगी दिलीत तर तें म्हणेल, "हे मी बसलें." 'गप्प बस' असा हुकूम त्याला सोडा कीं तें म्हणेल "मी उठून जाणार."

देहधारी मनुष्याला सुलभतेच्या दृष्टीनें निर्गुणापेक्षा सगुण श्रेष्ठ. कर्म करीत राहून तें उडवावयाचें ही युक्ति कर्म न करता कर्म करावयाचें यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. कारण त्यात सुलभता आहे. कर्मयोगात प्रयत्न, अभ्यास, याना जागा आहे. सर्व इंद्रियाना वश करून घेऊन हळूं हळूं सर्व उद्योगातून मन काढून घ्यावयाचें याचा अभ्यास कर्मयोगात करता येईल. ही युक्ति आज न साधली तरी साधण्यासारखी आहे. कर्मयोग हा अनुकरणसुलभ आहे हा संन्यासापेक्षा त्याचा विशेष होय. परंतु पूर्णावस्थेंत कर्मयोग व संन्यास दोन्ही सारखे च. पूर्ण संन्यास व पूर्ण कर्मयोग दोन्ही एक च वस्तु आहेत. नांवें दोन, दिसावयास भिन्न, परंतु दोन्ही एक च आहेत. एका प्रकारात कर्माचें भूत बाहेर नाचताना दिसतें, परंतु आत शांति आहे. दुसऱ्या प्रकारात काही न करता त्रिभुवन हालवलें जाण्याची शक्ति आहे. जसें दिसावयाचें तसें नसावयाचें हें दोघांचें स्वरूप आहे. पूर्ण कर्मयोग हा संन्यास, तर पूर्ण संन्यास हा कर्मयोग आहे. काहीं भेद नाहीं. परंतु साधकाच्या दृष्टीनें कर्मयोग सुलभ. पूर्णावस्थेंत दोन्ही एक च.

ज्ञानदेवाकडे चांगदेवानें एक पत्र पाठविलें. कोऱ्या कागदाचें च तें पत्र होतें. चांगदेवापेक्षा ज्ञानदेव वयानें लहान होते. "चिरंजीव" असे लिहावें तर ज्ञानदेव ज्ञानानें श्रेष्ठ होते; "तीर्थस्वरूप" लिहावें तर वयानें लहान होते. मायना काय लिहावयाचा हें ठरेना. म्हणून चांगदेवांनीं कोरा च कागद पाठविला. तो कागद निवृत्तिनाथांच्या हातांत प्रथम पडला. त्यांनीं तो कोरा कागद वाचला व ज्ञानदेवाचे हातीं दिला. ज्ञानदेवांनीं वाचला व मुक्ताबाईस दिला. मुक्ताबाईनें वाचला व म्हणाली, "चांग्या, एवढा मोठा झालास तरी अजून कोरा च !" निवृत्तिनाथांनीं निराळा च अर्थ वाचला होता. ते म्हणाले "चांगदेव कोरा आहे, शुद्ध आहे, निर्मळ आहे, उपदेश देण्यास योग्य आहे." असें म्हणून ज्ञानदेवास उत्तर देण्यास सांगितलें. ज्ञानदेवांनीं ६५ ओव्यांचें पत्र पाठविलें. त्याला चांगदेव-पासष्टी म्हणतात. अशी ह्या पत्राची मौजेची हकीगत आहे. लिहिलेलें वाचणें सोपें आहे, परंतु न लिहिलेलें वाचणें कठिण आहे. त्यांतील वाचणें संपत च नाहीं. त्याप्रमाणें संन्यासी रिकामा, कोरा, दिसला तरी अपरंपार कर्म त्याच्यांत भरलेलें आहे.

संन्यास व कर्मयोग, पूर्ण रूपांत दोहोंची किंमत सारखी च. परंतु कर्मयोगाला शिवाय वरती व्यावहारिक किंमत आहे. एखादी नोट असते, तिची पांच रुपये किंमत. पांच रुपयांचें नाणें हि असतें. जोंपर्यंत सरकार स्थिर आहे, तोंपर्यंत दोहोंची किंमत सारखी च. परंतु सरकार जर बदललें तर त्या नोटेला व्यवहारांत पै ची किंमत नाही. सोन्याच्या नाण्याची किंमत अर्थात च कांहीं तरी येईल. कारण तें सोनें आहे. पूर्णावस्थेत कर्मत्याग व कर्मयोग अगदीं सारख्या किंमतीचे. कारण ज्ञान दोहों बाजूंस आहे. ज्ञानाची किंमत अनंत आहे. अनंतांत कांहीं मिळवा, किंमत अनंत राहते. गणित-शास्त्रांतील हा सिद्धान्त आहे. कर्मत्याग व कर्मयोग परिपूर्ण ज्ञानात मिळविल्यावर दोहोंची किंमत सारखी च होते. परंतु ज्ञान जर दोहोंकडचें काढून घेतलें, तर मात्र मग कर्मत्यागापेक्षा कर्मयोग हा साधकाच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ

ठरेल. भरीव सोलीव ज्ञान दोहों बाजूंस घातलें तर किंमत एक च. मुक्कामावर ज्ञान+कर्म=ज्ञान+कर्माभाव. परंतु ज्ञान दोहोंकडून वजा करा, मग कर्माच्या अभावापेक्षां कर्म हें साधकाच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ ठरेल. साधकाला न करून करणें हें समजत च नाहीं. करून न करणें हें त्याला समजेल. कर्मयोग हा मार्गावर हि आहे आणि मुक्कामावर हि आहे. परंतु संन्यास फक्त मुक्कामावर च आहे, मार्गांत नाहीं. शास्त्राच्या भाषेंत हें च मांडावयाचें झालें तर कर्मयोग साधन हि आहे व निष्ठा हि आहे. परंतु संन्यास निष्ठा च आहे. निष्ठा म्हणजे अंतिम अवस्था.

रविवार
२०-३-'३२ }

अध्याय सहावा

(२५)

पाचव्या अध्यायात मनुष्याची उचात॰उंच उडी कोठपर्यंत जाऊ शकते हें कल्पनेनें व विचारानें आपण पाहूं शकलों. कर्म विकर्म अकर्म मिळून सर्व साधना पूर्ण होते. कर्म ही स्थूल वस्तु आहे. जे स्वधर्मकर्म आपण करूं त्यामध्यें आपल्या मनाचा सहकार असावा. जें मानसिक शिक्षणाचें कर्म करावयाचें तें विकर्म, विशेष कर्म, किंवा सूक्ष्म कर्म, होय. कर्म व विकर्म दोन्ही पाहिजेत. या दोहींचा प्रयोग करता करता अकर्माची भूमिका तयार होते. या भूमिकेत, कर्म व संन्यास दोन्ही एकरूप च होतात हें मागच्या अध्यायात आपण पाहिलें. आता सहाव्या अध्यायाच्या आरंभीं पुन्हा सांगितलें आहे कीं कर्मयोगाची भूमिका ही संन्यासाच्या भूमिकेपेक्षा वेगळी दिसली तरी अक्षरशः एकरूप आहे. फक्त दृष्टींत फरक आहे. पाचव्या अध्यायात वर्णन केलेल्या अवस्थेचीं साधनें पहावयाचीं, हा ह्या पुढील अध्यायाचा विषय आहे.

परमार्थ, गीता वगैरे ग्रंथ, साधूंसाठीं च आहेत अशी एक भ्रामक कल्पना कित्येक लोकाची झालेली आहे. एक गृहस्थ म्हणाला, 'मी कांहीं साधु नाहीं.' याचा अर्थ असा कीं साधु नावाचे काहीं प्राणी आहेत, त्याच्यापैकीं तो गृहस्थ नव्हता. जसे घोडे, सिंह, अस्वल, गाय वगैरे प्राणी आहेत, तसे साधु नावाचे हि प्राणी आहेत. आणि परमार्थ ही कल्पना

त्याच्यासाठीं फक्त आहे. बाकीचे व्यवहारात वागणारे ते जणूं कांहीं निराळे, त्याचे विचार निराळे, आचार निराळे ! ह्या कल्पनेमुळें साधुसंत व व्यावहारिक लोक वेगवेगळे केले गेले आहेत. गीता-रहस्यांत टिळकांनीं ह्या गोष्टीकडे लक्ष वेधून घेतलें आहे. गीता हा ग्रंथ सर्वसाधारण व्यावहारिक लोकांसाठीं आहे, ही टिळकांची भूमिका मी अक्षरशः खरी मानतों. भगवद्‌गीता ही तमाम दुनियेसाठीं आहे. परमार्थांतील सर्व साधन प्रत्येक व्यावहारिक माणसासाठीं आहे. आपला व्यवहार शुद्ध व निर्मळ होऊन मनाचें समाधान व शांति कशी लाभावी हे शिकविणारा परमार्थ आहे. व्यवहार शुद्ध कसा करावा हे शिकविण्यासाठीं गीता आहे. जेथें तुम्ही व्यवहार करीत आहात तेथें गीता येते. परंतु तेथे ती तुम्हाला ठेवूं मात्र इच्छीत नाहीं. तुमचा हात धरून तुम्हाला शेवटच्या मुक्कामावर ती घेऊन जाईल. ती प्रसिद्ध म्हण आहे ना की 'पर्वत जर महंमदाकडे येत नसेल तर महंमद पर्वताकडे जाईल.' आपला संदेश जड पर्वतास हि मिळावा अशी चिंता महमदास आहे. पर्वत जड आहे म्हणून तो येण्याची वाट पहात महंमद बसणार नाहीं. ही च गोष्ट गीता-ग्रंथाची. गरीब, दुबळा, अडाण्यातला हि अडाणी असो, त्याच्या जवळ गीता येईल. परंतु तेथें च त्याला कायम करावा म्हणून नव्हे, तर त्याचा हात धरून पुढें नेण्यासाठीं, उंच नेण्यासाठीं. मनुष्यानें आपला व्यवहार शुद्ध करून परमोच्च स्थिति गाठावी ही च गीतेची इच्छा आहे. एवढयासाठीं च गीता आहे.

तेव्हा मी जड आहे, व्यावहारिक आहें, सांसारिक जीव आहें, असें म्हणून स्वतःभोंवतीं कुंपण घालूं नका. माझ्याहातून काय होणार, या साडेतीन हात देहात च माझें सारसर्वस्व आहे, असे म्हणूं नका. ह्या बंधनाच्या भिंती अथवा तुरुंग आपल्याभोंवतीं उभारून पशु वागतो त्याप्रमाणे वागूं नका. पुढें जाण्याची, उंच चढण्याची हिंमत बाळगा. "उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्' मी स्वतःला अवश्य वर घेऊन जाईन

अशी हिंमत बाळगा. मी क्षुद्र सासारिक जीव आहें असें म्हणून मनाची शक्ति मारूं नका. कल्पनेचे पंख तोडूं नका. कल्पना विशाल करा. चंडोलाचें असें च नसते का ? प्रातःकाळीं सूर्य पाहून तो म्हणतो कीं मी उड्डाण करून सूर्याला गाठीन. तसें आपलें असावें. चंडोल आपल्या दुबळया पंखांनीं किती हि जरी उंच गेला तरी सूर्याला कसा गाठणार ? परंतु कल्पना-शक्तीनें सूर्यास तो अवश्य गाठूं शकतो. आपण याच्या उलट वागत असतों. आपण जितके वर जाऊं शकलों असतों तितके हि न जाता कल्पनेला, भावनेला, बाध घातल्यामुळें आपण च स्वतः आपणास खालीं पाडून घेतों. असलेली शक्ति हीन-भावनेमुळें मारून टाकतों. कल्पनेचे च पाय मोडले तर खालीं पडण्याशिवाय दुसरें काय होणार ? कल्पनेचा झोक नेहमीं वर असावा. कल्पनेच्या साह्यानें मनुष्य पुढे जातो. म्हणून कल्पना आकुंचित करून घेऊं नका. "घोपट मार्गा सोडूं नको, संसारामधिं ऐस आपुला उगा च भटकत फिरूं नको" हें रडगाणें गात बसूं नका. आत्म्याचा अपमान करून घेऊं नका. साधकात जर विशाळ कल्पना असेल, आत्मविश्वास असेल, तर च साधकाचा टिकाव आहे. अशानें च उद्धार होईल. परंतु "धर्म हा संतासाठीं च आहे, संतांकडे जावयाचें ते सुद्धा 'तुमच्या भूमिकेला तुम्हीं जसे वागता तें च योग्य आहे' असें त्यांच्याकडून प्रशस्तिपत्र घेण्यासाठीं" अशा कल्पना सोडून द्या. अशा भेदात्मक कल्पना करून स्वतःला बंधन घालूं नका. उच्च आकांक्षा बाळगली नाहीं तर पुढें पाऊल कधीं हि जावयाचें नाहीं.

ही दृष्टि, ही आकांक्षा, ही महान् भावना, जर असेल तर मग साधनांची उठाठेव अवश्य ठरेल, नाहीं तर सारा च ग्रंथ आटोपला. बाहेरच्या कर्माच्या जोडीला मानसिक साधन विकर्म हें सागितलें. कर्माच्या मदतीला विकर्म सतत पाहिजे. ह्या दोहोंच्या साहाय्यानें जी अकर्माची दिव्य स्थिति प्राप्त होते ती व तिचे प्रकार पांचव्या अध्यायात पाहिले. या सहाव्या अध्या-

यापासून विकर्माचे प्रकार सांगितले आहेत. मानसिक साधना सांगितली आहे. ही मानसिक साधना समजावून सांगण्याच्या अगोदर "बा, जीवा तू देव होऊ शकशील. तूं ही दिव्य आकांक्षा जवळ बाळग. मन मोकळें राखून पण खंबीर ठेव" असें गीता सांगत आहे. साधनेचे, विकर्माचे, निरनिराळे प्रकार आहेत. भक्तियोग, ध्यान, ज्ञानविज्ञान, गुणविकास, आत्मानात्मविवेक, वगैरे नाना प्रकार आहेत. सहाव्या अध्यायात ध्यानयोग हा साधनेचा प्रकार सांगितला आहे.

(२६)

ध्यानयोगात तीन प्रमुख गोष्टी आहेत. (१) चित्ताची एकाग्रता (२) चित्ताच्या एकाग्रतेस उपयुक्त अशी जीवनाची परिमितता आणि (३) साम्यदशा किंवा समदृष्टि. या तीन वस्तु असल्याशिवाय खरी साधना होणार नाही. चित्ताची एकाग्रता म्हणजे चित्ताच्या चंचलतेवर अंकुश. जीवनाची परिमितता म्हणजे सर्व क्रियाचा मोजकेपणा. समदृष्टि म्हणजे विश्वाकडे पाहण्याची उदार दृष्टि. या तीन गोष्टींनीं ध्यानयोग बनतो. ह्या तीन साधनाना हि साधने आहेत. तीं म्हणजे अभ्यास आणि वैराग्य. या पाच हि गोष्टींचा थोडा उहापोह करूं.

प्रथम चित्ताची एकाग्रता. कोणत्या हि कामात चित्ताची एकाग्रता अवश्य लागते. व्यावहारिक गोष्टींत सुद्धा एकाग्रता लागते. व्यवहारातले गुण निराळे व परमार्थातले गुण निराळे असें काही नाही. व्यवहार शुद्ध करणें म्हणजे च परमार्थ. कोठला हि व्यवहार असो, तेथील यशापयश तुमच्या एकाग्रतेवर अवलंबून आहे. व्यापार, व्यवहार, शास्त्रशोधन, राजकारण, मुत्सद्देगिरी, काहीं हि घ्या; प्रत्येक ठिकाणीं जें यश मिळेल ते त्या त्या पुरुषाच्या चित्ताच्या एकाग्रतेवर आहे. नेपोलियनची अशी गोष्ट सांगतात कीं युद्धाची व्यवस्था एकदा नीट लावून दिली म्हणजे तो समरभूमीवर गणिताचे सिद्धान्त सोडवीत बसे. तंबूवर गोळे पडत, माणसें मरत, पण

नेपोलियनचें चित्त गणितात च मग्न. नेपोलियनची एकाग्रता फार मोठी होती असें मी म्हणत नाहीं. त्याहून उच्च एकाग्रतेच्या गोष्टी सागतां येतील. परंतु ती त्याच्याजवळ किती होती तें पहा. खलिफा उमरची अशी च गोष्ट सागतात. लढाई चालू असताना जर प्रार्थनेची वेळ झाली तर लगें च चित्त एकाग्र करून गुडघे टेकून भर रणागणांत तो प्रार्थना करूं लागे व प्रार्थनेंत त्याचें चित्त इतके निमग्न व्हावें कीं कोणाचीं माणसें कापली जात आहेत याची जाणीव त्याला नसे. पहिल्या मुसलमानाच्या या परमेश्वरनिष्ठेमुळें, या एकाग्रतेमुळें, च इस्लाम धर्माचा प्रसार झाला.

परवा मीं एक गोष्ट ऐकली. एक मुसलमान साधु होता. त्याच्या अंगांत बाण रुतला. त्या बाणामुळें फार वेदना होत होत्या. बाण काढावयास जावें तर हात लावतां च जास्त वेदना होत. अशा रीतीनें तो बाण काढता सुद्धा येईना. हल्लींसारखें क्लोरोफॉर्म हें गुंगीचें औषध त्यावेळीं नव्हतें. मोठा प्रश्न पडला. त्या साधूची ज्या काहीं माणसांना माहिती होती त्यांपैकीं काहीं पुढें येऊन म्हणाले, "बाण काढणें तूर्त राहूं द्या. हा साधु प्रार्थनेस बसला म्हणजे मग तो बाण काढूं" सायंकाळीं प्रार्थनेची वेळ झाली. साधु प्रार्थनेस बसला. एका क्षणांत त्याच्या चित्ताची एवढी एकाग्रता झाली कीं तो बाण त्याच्या शरीरातून काढला तरी त्याला त्याचें भान हि नव्हतें. केवढी ही एकाग्रता !

साराश, व्यवहार असो वा परमार्थ असो; त्यात चित्ताची एकाग्रता असल्याशिवाय यश मिळविणें कठिण आहे. चित्त जर एकाग्र होईल तर मात्र सामर्थ्य कधीं हि कमी पडणार नाहीं. तुम्ही साठ वर्षांचे झालेले असला तरी हि एखाद्या तरुणाप्रमाणें तुमचा उत्साह व सामर्थ्य दिसूं लागेल. मनुष्य जसजसा वृद्ध होत जातो तसतसें मन टणक होत गेलें पाहिजे. फळाचें पहा ना ! ते हिरवें असतें, पिकतें सडतें, कुजतें, नाहीसें होतें. परंतु तें आतलें बीं टणक टणक होत जातें. बाहेरचें शरीर सडेल, झडेल. पण बाहेरचें शरीर

म्हणजे फळाचें सारसर्वस्व नव्हे. फळाचें सारसर्वस्व, फळाचा आत्मा, बी आहे. शरीराचें असें च आहे. शरीर जरी वृद्ध झालें तरी स्मरणशक्ति वाढत च गेली पाहिजे. बुद्धि तेजस्वी झाली पाहिजे. परंतु तसें होत नाहीं. मनुष्य म्हणतो, 'अलीकडे आठवण राहत नाहीं.' का ? 'आता वय झालें आहे.' तुझें ज्ञान, विद्या, स्मरण, हें तुझें बीं आहे. शरीर वृद्ध झालें म्हणजे जसजसें ढिलें पडत जाईल, तसतसा आंतील आत्मा बलवान् झाला पाहिजे. एवढ्यासाठीं एकाग्रता पाहिजे.

(२७)

एकाग्रता हवी, परन्तु ती कशी करावयाची ? त्यासाठीं काय केलें पाहिजे ? भगवान् सांगतात आत्म्यात मन रोवून :—

" न किंचिदपि चिंतयेत् "—दुसरें काहीं च चिंतूं नये. परंतु ही गोष्ट कशी साधावयाची ? मन निवांत करणें ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. विचारांचीं चक्रें जोरानें थाबविल्याशिवाय एकाग्रता कोठली ! बाहेरचें चक्र एक वेळ कसें तरी थाबविता येईल, पण आत चक्र सुरू च असतें. चित्ताच्या एकाग्रतेला बाह्य साधनें जसजशीं सांगूं तसतसें हें आंतील चक्र अधिक च वेगानें चालू लागतें. तुम्ही आसन घाला, ताठ बसा, डोळे स्थिर करा, परंतु एवढ्यानें च मन एकाग्र करता येणार नाहीं. मुख्य वस्तु ही आहे कीं मनातील चक्र बंद करणें साधलें पाहिजे.

बाहेरचा अपरंपार संसार मनांत भरलेला असतो. तो बंद केल्याशिवाय एकाग्रता अशक्य. आपल्या आत्म्याची अपार ज्ञानशक्ति बाह्य क्षुद्र वस्तूंत च आपण खर्च करतों. परंतु असें होतां कामा नये. ज्याप्रमाणें दुसऱ्याला न लुटतां स्वतःच्या प्रयत्नानें श्रीमंत झालेला मनुष्य अनाठायी खर्चणार नाहीं, त्याप्रमाणें च आपण आपल्या आत्म्याची ज्ञानशक्ति क्षुद्र वस्तूंच्या चिंतनात खर्च करूं नये. ही ज्ञानशक्ति हा आपला अमूल्य ठेवा

आहे. परंतु स्थूल विषयात ती आपण खर्च करतो. ही भाजी म्हणे चांगली नाहीं झाली. हिच्यात मीठ कमी झालें. किती गुंजा बाबा कमी झालें ? मीठ अर्धा कण कमी पडलें या महान् विचारात च आमचें ज्ञान खर्च होतें. लहान मुलाना शाळेच्या चार भिंतींच्या आत शिकवितात. झाडाखालीं घेऊन बसतील तर कावळे चिमण्या पाहून त्याचें मन म्हणे एकाग्र होणार नाहीं. लहान मुलें च तीं. कावळा चिमणी दिसली नाहीं म्हणजे झाली त्याची एकाग्रता. परंतु आम्ही झालों घोडे. आम्हाला शिंगे फुटलीं. आमची एकाग्रता सात सात भिंतींच्या आत कोणीं आम्हास ठेवलें तरी व्हावयाची नाहीं. कारण दुनियेंतील बारीकसारीक गोष्टींची आम्ही चर्चा करणार. जें ज्ञान परमेश्वरास गाठू शकते ते भाजीच्या चवीची चर्चा करण्यात च आम्ही दवडणार व त्यात कृतार्थता मानणार !

अहोरात्र असा हा भयानक संसार आपल्याभोवतीं अंतर्बाह्य घोंघावत आहे. प्रार्थना किंवा भजन करण्यात हि आमचा हेतु बाह्य. परमेश्वराशीं तन्मय होऊन एक क्षणभर तरी संसाराचा विसर पडू दे, ही भावना च नाहीं. प्रार्थना म्हणजे हि देखावा अशी जेथे मनाची स्थिति आहे, तेथे आमन-मांडी घातलीत काय आणि डोळे मिटलेत काय सारें व्यर्थ आहे. मनाची धाव सारखी बाहेर च वाहत राहिल्यानें मनुष्याचें सारें सामर्थ्य नष्ट होतें. कोणत्या हि प्रकारची व्यवस्था, नियंत्रणशक्ति माणसात रहात नाहीं. ह्या गोष्टीचा अनुभव आमच्या देशात आज पदोपदीं येत आहे. वास्तविक भारतवर्ष म्हणजे तर परमार्थाची भूमि. येथील माणसें आधीं च उंच हवेंतील अशीं समजलीं जातात. परंतु या देशात तुमची आमची काय दशा ! अगदीं बारीकसारीक गोष्टींत इतकी काळजीपूर्वक चिकित्सा आम्ही चालवितो कीं खेद वाटतो. क्षुद्र विषयात चित्त गढून राहिलें आहे.

कथा पुराण ऐकता । झोंपें नाडिलें तत्त्वता
खाटेवरी पडता । व्यापी चिंता तळमळ
ऐसी गहन कर्मगति । काय तयासी रडती

कथा पुराण ऐकावयास गेला तर झोप येऊन गाठते, व झोपेची गाठ ध्यावयास गेला तर तेथे चिंता, विचारचक्र, सुरू होतें. एकीकडे शून्याग्रता तर दुसरीकडे अनेकाग्रता. एकाग्रता कोठें च नाहीं. इतका हा मनुष्य इंद्रियाचा गुलाम आहे. एकदां एकाने मला विचारलें "डोळे अर्धोन्मीलित ठेवावेत असें का सांगितलें आहे?" मी त्याला म्हटलें "साधें च उत्तर देतों. डोळे जर पुरते मिटले तर झोप लागते. ताठ ठेवले तर चोहींकडे दृष्टि जाऊन एकाग्रता होणार नाही. डोळे मिटले तर झोप लागते, हा तमोगुण आहे. ताठ ठेवले तर दृष्टि सर्वत्र जाते, हा रजोगुण आहे. यासाठीं मधली स्थिति सांगितली." तात्पर्य मनाची ठेवण बदलल्याशिवाय एकाग्रता नाहीं. मनाची ठेवण शुद्ध पाहिजे. ती केवळ आसन घालून मिळणार नाहीं. त्यासाठीं सर्व व्यवहार शुद्ध करावयास पाहिजेत. व्यवहार शुद्ध करावयाचा म्हणजे त्याचा उद्देश बदलला पाहिजे. व्यवहार व्यक्तिगत फायद्यासाठीं, वासनातृप्तीसाठीं, किंवा अशा बाह्य गोष्टींसाठीं, करावयाचा नाहीं.

आपण दिवसभर व्यवहार करतो. या दिवसभर चाललेल्या आटाआटीचा काय हेतु?

याजसाठीं केला होता अट्टहास
शेवटचा दीस गोड व्हावा।

सारा अट्टहास, सारी धावपळ, शेवटचा दिवस गोड व्हावा म्हणून करायची. जन्मभर कडू विष पचवावयाचें. का? ती शेवटची घडी, तें मरण, पवित्र यावें म्हणून. दिवसाचा शेवटचा क्षण सायंकाळीं येतो. आजच्या दिवसाचें सारें कर्म जर पवित्र भावनेनें केलेलें असेल तर रात्रींची प्रार्थना गोड होईल. तो दिवसाचा शेवटचा क्षण जर गोड झाला तर दिवसाचें सारें कर्म सफळ झालें. मग माझ्या मनाची एकाग्रता होईल.

एकाग्रतेसाठीं अशी जीवन-शुद्धि हवी. बाह्य वस्तूंचें चिंतन सुटलें पाहिजे. मनुष्याचें आयुष्य म्हणजे फारसें नाहीं. परंतु एवढ्याशा हि आयुष्यात परमेश्वरी सुखाचा अनुभव घेण्याचें सामर्थ्य आहे. दोन माणसें अगदीं एका साच्याचीं, एका ठशाचीं. दोन डोळे, त्या डोळ्यांमध्यें तें एक नाक, व त्या नाकाला दोन नाकपुड्या. असें अगदीं सारें सारखें असताना एक मनुष्य देवतुल्य होतो व दुसरा पशुतुल्य होतो असे का व्हावें ? एका च परमेश्वराचीं लेकरें

'अवघी एकाची च वीण'

असें असून असा फरक का पडतो ? या दोन माणसांची जात एक आहे असें पटत नाहीं. एक नराचा नारायण तर दुसरा नराचा वानर !

मनुष्य किती उंच जाऊं शकतो हे दाखविणारीं माणसें पूर्वीं होऊन गेलीं व आज हि आपणात आहेत. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. या नरदेहाची काय शक्ति आहे हें दाखविणारे संत मागें झाले व आज हि आहेत. या देहात राहून मनुष्य जर एवढी अचाट करणी करू शकतो तर मग माझ्या हातून का बरें होणार नाहीं ? मी माझ्या कल्पनेला मर्यादा का बरें घालूं ? ज्या नरदेहात राहून दुसरे नरवीर झाले, त्या च नरदेहात मी हि आहे. मग मी असा का ? काही तरी माझे चुकतें आहे. हें माझे चित्त सारखें बाहेर जात आहे. दुसऱ्याचे गुणदोष पाहण्यात तें मोठे फाजील झाले आहे. परंतु मीं दुसऱ्याचे दोष कशाला पहावे ?

कासया गुणदोष पाहूं आणिकांचे ।
मज काय त्याचें उणें असे ॥

माझ्या ठिकाणीं दोष का कमी आहेत ? मी सदैव दुसऱ्याचे च बारीक-सारीक पाहण्यांत दंग झालों तर चित्ताची एकाग्रता कशी साधणार ? मग मला दोन च स्थिति प्राप्त होतील. शून्यावस्था, म्हणजे झोंप, किंवा अनेकाग्रता. तमोगुण व रजोगुण यात च मी गुरफटणार.

भगवंतांनीं असा बस, असे डोळे ठेव, असें आसन घाल, इत्यादि सूचना एकाग्रतेसाठीं दिल्या नाहींत असें नाहीं. परंतु चित्ताची एकाग्रता अवश्य आहे हें पटलें तर या सर्वांची उपयुक्तता. चित्ताची एकाग्रता अवश्य आहे हें प्रथम एकदा मनुष्याला पटूं दे म्हणजे मग तो स्वतः च साधना शोधून काढील.

(२८)

चित्ताची एकाग्रता होण्यास साह्यक अशी दुसरी गोष्ट म्हणजे जीवनातील परिमितता. मोजके असावें. गणित-शास्त्राचें रहस्य सर्व क्रियात ओतावयाचें. मात्रेचे वळसे जसे मोजून द्यावयाचे तसे आहारनिद्राचें करावयाचें. सर्वत्र मोजमाप. प्रत्येक इंद्रियावर पहारा ठेवा. मी जास्त नाहीं ना खात, फार नाहीं ना झोपत, फाजील नाहीं ना बघत डोळा, असें सारखें बारकाईने तपासलें पाहिजे.

मला एका गृहस्थाविषयीं एक जण सांगत होता कीं "तो कोणाच्या खोलीत शिरला तर एका मिनिटात त्या खोलींत कोठें काय आहे हें त्याच्या लक्षात येईल." मी मनात म्हटलें "देवा, हा महिमा मला प्राप्त न होवो." पाचपन्नास वस्तूंची मनात नोंद ठेवणारा मी का त्याचा चिटणीस आहे ? का मला चोरी करायची आहे ? तो साबू तेथें होता, घड्याळ तेथें होते, याच्याशी मला काय करावयाचें आहे ? मला हवें कशाला हें ज्ञान ? डोळ्यातील हा फाजीलपणा मीं टाकला पाहिजे. तसें च कानाचें. कानावर पहारा ठेवा. काहींना तर वाटतें कीं "कुत्र्याच्या कानासारखा आपला कान असता तर किती बरें झालें असतें ! क्षणात वाटेल त्या दिशेला हलवता आला असता. माणसाच्या कानात देवानें ही उणीव ठेवली." परंतु असा हा कानाचा फाजीलपणा नको. तसें च हें मन फार जबरदस्त आहे. जरा खुट्ट झालें कीं गेलें च लक्ष. जीवनांत नियमन आणि परिमितता आणा. वाईट वस्तु नये च पाहूं, वाईट पुस्तकें नये च वाचूं.

निंदास्तुति नये च ऐकूं. सदोष वस्तु नकोत च, परंतु निर्दोष वस्तूंचें सुद्धा फाजील सेवन नको. चवचालपणा कोणता च नको. दारू, भजीं, रसगुल्ले, तर नकोत च; परंतु संत्रीं, केळीं, मोसंबीं हि फार नकोत. फलाहार हा शुद्ध आहार आहे. परंतु तो हि यथेच्छ नको. जिभेचा यथेच्छपणा आतील मालकानें सहन करता कामा नये. वेडींवाकडीं वागूं तर आंतील मालक सजा करील असा इंद्रियांना धाक वाटला पाहिजे. नियमित आचरणाला च जीवनाची परिमितता म्हणतात.

(२९)

तिसरी गोष्ट समदृष्टि होणें. समदृष्टि म्हणजे च शुभदृष्टि. शुभदृष्टि आल्याशिवाय चित्त एकाग्र होणार च नाहीं. एवढा मोठा वनराज सिंह. परंतु चार पावलें चालतो आणि मागें बघतो. हिंसक सिंहाची एकाग्रता कशी होणार ? वाघ, कावळे, माजर, यांचे डोळे सारखे फिरत असतात. त्यांची कावरीबावरी नजर. हिंस्र प्राण्याची अशी च स्थिति असणार. साम्यदृष्टि आली पाहिजे. ही सर्व सृष्टि मंगल भासली पाहिजे. माझा स्वतःवर विश्वास आहे तसा सर्व सृष्टीवर माझा विश्वास असला पाहिजे. येथें भिण्यासारखें काय आहे ? सारें शुभ व पवित्र आहे.

"विश्व तद् भद्रं यदवन्ति देवाः"

हें विश्व मंगल आहे, कारण परमेश्वर ते सांभाळीत आहे. इंग्लंडमधील ब्राउनिंग कवीनें असें च म्हटलें आहे.

"ईश्वर आकाशात विराजमान आहे. आणि जग सर्व नीट च चालले आहे."

जगांत काहीं बिघडलेले नाहीं. बिघडलेलें जर काहीं असेल तर ती माझी दृष्टि. जशी माझी दृष्टि तशी सृष्टि. मी लाल रंगाचा चष्मा लावीन तर सृष्टि लाल च दिसेल, पेटल्यासारखी दिसेल.

रामदास रामायण लिहीत व ते शिष्यास वाचून दाखवीत. मारुति हि गुप्तरूपानें तें ऐकावयास येऊन बसे. समर्थांनीं लिहिलें होतें, "मारुति

अशोकवनात गेला. तेथे त्यानें पांढरीं फुलें पाहिलीं." हें ऐकता च मारुति प्रगट झाला व म्हणाला, "मीं पांढरीं फुलें मुळीं च पाहिलीं नाहींत. मीं फुलें पाहिलीं तीं लाल होतीं. तुम्हीं चुकीचें लिहिलें आहे ते शुद्ध करा." समर्थ म्हणाले, "मीं लिहिलें तें बरोबर आहे. तूं पांढरीं च फुलें पाहिलींस." मारुति म्हणाला, "मी स्वतः तेथें गेलों होतों. मी सांगणारा का खोटा ?" शेवटीं तक्रार रामरायाकडे गेली. रामचंद्र म्हणाले, 'फुलें पांढरीं च होतीं. परंतु मारुतीचे डोळे त्यावेळेस रागानें लाल झालेले होते. म्हणून तीं शुभ्र फुलें त्याला लाल दिसलीं.' या गोड गोष्टीचा सारांश एवढा च कीं जगाकडे पाहण्याची आपली जशी दृष्टि असेल तसें आपणास जग दिसेल.

ही सृष्टि शुभ आहे अशी जर मनाची खात्री पटली नाही तर चित्ताची एकाग्रता होणार नाही. सृष्टि बिघडलेली आहे असें जोंपर्यंत मला वाटत आहे, तोंपर्यंत साशंक होऊन मी चौफेर पाहत राहणार. कवि पांखराच्या स्वातंत्र्याची गाणीं गातात. एकदा पांखरूं होऊन पहा म्हणावें, म्हणजे काय किंमतीचें ते स्वातंत्र्य आहे तें कळेल. पांखराची मान सारखी पुढेमागे नाचत असते. सारखी दुसऱ्याची भीति. चिमणीला आसनावर बसवा. तिची का एकाग्रता होईल ? मी जरा जवळ जाता च चिमणी उडेल. हा डोक्यात दगड तर नाहीं घालणार, असें तिला वाटेल. सारी दुनिया भक्षक आहे, संहार करणारी आहे, अशी भेसूर कल्पना ज्याच्याजवळ आहे त्यांना कोठली शांति ? माझा रक्षक काय तो मी एकटा, बाकी सारे माझे भक्षक, ही कल्पना नाहींशी झाल्याशिवाय एकाग्रता होणार नाहीं. समदृष्टीची भावना करणें हा च एकाग्रतेचा उत्तम उपाय आहे. सर्वत्र मांगल्य पहा म्हणजे आपोआप चित्त शांत होईल.

एखादा मनुष्य दुःखी असावा. त्याला झुळझुळ वाहणाऱ्या नदीकाठीं घेऊन जा. त्या स्वच्छ शांत पाण्याकडे पाहून त्याची तळमळ कमी होईल. तो दुःख विसरेल. त्या झऱ्यात एवढी कोठून शक्ति आली ? परमेश्वराची

शुभशक्ति त्याच्यात प्रकट झालेली आहे. वेदामध्यें झऱ्याचें सुंदर वर्णन आहे.

"अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशनानाम्"

असे हे झरे आहेत. झरा अखंड वाहतो. त्याला स्वतःचे घरदार नाहीं. तो संन्यासी आहे. असा पवित्र झरा माझ्या मनाची क्षणात एकाग्रता करतो. ह्या सुंदर झऱ्याला पाहून प्रेमाचा, ज्ञानाचा, झरा माझ्या मनात मी का निर्माण करूं नये ?

हे बाहेरचे जड पाणी हि जर माझ्या मनाची शांति करूं शकते तर माझ्या मानसदरींत जर भक्तिज्ञानाचा चिन्मय झरा वाहूं लागला, तर केवढी शांति मला लाभेल ! माझा एक मित्र मागे हिमालयात, काश्मीरात, हिंडत होता. तो तेथील पवित्र पर्वतांचीं, सुंदर प्रवाहांची, वर्णनें लिहून पाठवी. मीं त्याला उत्तर पाठविलें, "जे झरे, जे पर्वत, जे शुभ वारे, तुला तेथें अनुपम आनंद देतात, त्या सर्वांचा अनुभव मी माझ्या हृदयात घेऊं शकतो. माझ्या अंतःसृष्टींत हे सारें रमणीय दृश्य मी रोज पाहत आहे. माझ्या हृदयातील भव्य दिव्य हिमालय सोडून तूं तिकडे बोलावलेंस तरी मी येणार नाही.

"मी स्थिरात हिमालय"

स्थिरतेची मूर्ति म्हणून ज्या हिमालयाची उपासना स्थिरता येण्यासाठी करावयाची, त्या हिमालयाचें वर्णन ऐकून मी माझें कर्तव्य जर सोडलें तर काय उपयोग !"

साराश, चित्त जरा शात करा. सृष्टीकडे मंगलतेनें बघा म्हणजे अनंत झरे हृदयात वाहूं लागतील. कल्पनाचे दिव्य तारे हृदयाकाशात चमकूं लागतील. दगडाची, मातीची, शुभ वस्तु पाहून जर चित्त शात होतें तर मग अंतःसृष्टींतील दृश्यें पाहून का शात होणार नाहीं ? मी मागें त्रावणकोरला गेलों होतो. तिथें एक दिवस सायंकाळीं समुद्र किनाऱ्यावर बसलों

होती. तो अपार सागर, ती घो घो गर्जना, सायंकाळची वेळ, मी केवळ स्तब्ध बसलों होतों. माझ्या मित्रानें मला समुद्रतीरीं च फळें वगैरे खाण्यासाठीं आणलीं. त्या वेळेस तो सात्त्विक आहार हि मला विषासारखा वाटला. ती समुद्राची ॐ ॐ गर्जना मला "मामनुस्मर युध्य च" या गीता-वचनाची आठवण देत होती. समुद्र सारखें स्मरण करीत होता व कर्म करीत होता. एक लाट आली, गेली. पुन्हा दुसरी आली. क्षणभर विश्रांति नाहीं. तो देखावा पाहून माझी तहानभूक हारपली होती. असें त्या समुद्रात होते तरी काय ! त्या खारट पाण्याच्या लाटा उसळताना पाहून जर माझें हृदय उचंबळतें तर ज्ञान-प्रेमाचा अथाग सागर हृदयात उसळल्यावर मी किती नाचेन ! वेदांतील ऋषींच्या हृदयात असा च समुद्र उसळला होता—

"अंतःसमुद्रे हृदि अंतरायुषि
घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
समुद्रादूर्मिर्मधुमानुदारत्"

या दिव्य भाषेवर भाष्ये लिहिताना बिचाऱ्या भाष्यकाराची त्रेधातिरपिट उडाली. कोणती ही घृताची धारा ? कोणती मधाची धारा ? माझ्या अंतःसमुद्रात का खारट लाटा उसळतील ? नाहीं नाहीं. माझ्या हृदयात दुधा-तुपाच्या, मधाच्या, लाटा उसळून राहिल्या आहेत.

(३०)

हा हृदयातील समुद्र पहावयास शिका. बाहेरचें निरभ्र निळें निळें आकाश पाहून चित्त हि निर्लेप व निर्मळ करा. वास्तविक चित्ताची एकाग्रता हा खेळ आहे. चित्ताची व्यग्रता ही च अस्वाभाविक व अनैसर्गिक आहे. लहान मुलांच्या डोळ्याकडे टक लावून पहा. लहान मूल सारखें टक लावून बघतें. तुम्ही दहा वेळां डोळे मिटाल. मुलाची एकाग्रता तावडतोब होते. चार पाच महिन्यांचें मूल झालें म्हणजे त्याला बाहेरची हिरवी हिरवी सृष्टि दाखवा. तें सारखें पहात राहतें. बायकांची तर अशी समजूत आहे कीं बाहे-

रच्या हिरव्यागार पात्याकडे पाहून त्याच्या विष्ठेला हि हिरवा रंग येतो.- जणूं सर्वेंद्रियाचे डोळे करून तें बघतें. लहान मुलाच्या मनावर कोणत्या हि गोष्टीचा फार परिणाम होतो. पहिल्या दोन चार वर्षांत मुलास जें शिक्षण मिळतें तें च खरें शिक्षण असें शिक्षणशास्त्रज्ञ म्हणतात. तुम्ही विद्यापीठें, शाळा, संघ, संस्था, किती हि काढा. जें पहिलें शिक्षण मिळालें तसें पुढें मिळणार नाहीं. शिक्षणाशीं माझा संबंध आहे. दिवसेंदिवस माझा असा ग्रह होत चालला आहे कीं ह्या बाहेरच्या शिक्षणाचा परिणाम शून्यवत् आहे. पहिले संस्कार वज्रलेप होतात. पुढचें शिक्षण म्हणजे वरचा रंग, वरची झिलई. साबण लावला तर वरचा डाग जातो. परंतु कातडीचा काळा रंग जाईल का ? त्याप्रमाणे मूळचे संस्कार जाणें फार कठिण असतें.

हे पहिले संस्कार बलवान् का, आणि पुढचे कमजोर का ? कारण लहानपणीं चित्ताची एकाग्रता नैसर्गिक असते. एकाग्रता असल्यामुळें जे संस्कार उठतात ते पुसले जात नाहींत. असा हा चित्ताच्या एकाग्रतेचा महिमा आहे. ही एकाग्रता ज्याला साधली त्याला काय अशक्य आहे ?

आपलें सारें जीवन आज कृत्रिम झालें आहे. बालवृत्ति मेली आहे. जविनात खरी सरसता नाहीं. जीवन शुष्क झालें आहे. वेडेवाकडें कसें तरी वागत आहोत. मनुष्याचे पूर्वज वानर होते हें डार्विनसाहेब नाहीं सिद्ध करीत, तर आपण आपल्या कृतीनें सिद्ध करीत आहोत.

लहान मुलात विश्वास असतो. आई जें सांगेल ते प्रमाण. सांगितलेल्या गोष्टी कधीं त्याला असत्य वाटत नाहींत. कावळा बोलला, चिमणी बोलली, सारें त्याला खरें वाटतें. मुलाच्या या मंगल वृत्तीमुळें त्याची एकाग्रता लवकर होते.

(३१)

साराश, ध्यानयोगाला चित्ताची एकाग्रता, जीवनांतील परिमितता, शुभ साम्यदृष्टि, हीं पाहिजेत. याशिवाय आणखी हि दोन साधनें सागितलीं आहेत. तीं म्हणजे वैराग्य व अभ्यास. एक विध्वंसक साधन व दुसरें विधायक. शेतांतील गवत उपटून टाकणें हें विध्वंसक काम. याला च वैराग्य म्हणावयाचें. पेरावयाचें हें विधायक काम. मनात सद्विचाराचें पुनः-पुन्हा चिंतन करावयाचें हा अभ्यास. वैराग्य विध्वंसक क्रिया, अभ्यास ही विधायक क्रिया. वैराग्य अंगीं कसे बाणेल ? आपण म्हणतों आंबा गोड आहे. परंतु गोडी का केवळ आंब्यात आहे ? नुसत्या आंब्यांत गोडी नाहीं. आपल्या आत्म्यातील गोडी आपण वस्तूंत ओततों व मग ती वस्तु गोड लागते. म्हणून आतील गोडी चाखावयास शिका. केवळ बाह्य वस्तूंत गोडी नसून तो 'रसाना रसतमः' माधुर्यसागर आत्मा माझ्याजवळ आहे त्यामुळें गोड वस्तूंना गोडी आली आहे, अशी भावना करींत गेल्यानें वैराग्य अंगीं बाणेल. मारुतीला मोत्याचा हार सीतेनें दिला. मारुति मोतीं चावी, पाही, फेंकून देई. त्यांत त्याला राम दिसेना. राम त्याच्या हृदयात होता. त्या मोत्यासाठीं मूर्ख लोकांनीं लाख रुपये दिले असते.

भगवंतानीं हा ध्यानयोग सागताना एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आरंभीं च सागितली आहे की "मला स्वतःचा उद्धार करून घ्यावयाचा आहे. मी पुढें जाणार. वर उच्च उडी घेणार. या नरदेहात मी असा च पडून राहणार नाही. परमेश्वराच्या जवळ जाण्याची मी हिंमत धरून प्रयत्न करीन" असा दृढ संकल्प हवा.

हे सर्व ऐकत असताना अर्जुनाला शंका आली. तो म्हणतो, "देवा आता मोठे झालों. दोन दिवसानीं मरून जाऊं. या साधनेचा काय उपयोग?" भगवान् म्हणाले, "मरण म्हणजे मोठी झोप. रोजच्या उद्योगानंतर आपण सात आठ तास झोंपतों, त्या झोपेची का भीति वाटते ? उलट झोंप आली

नाहीं तर चिंता वाटते. झोंपेची जरूरी आहे, तशी च मरणाची. झोंपून उठल्यावर पुन्हां आपलें काम आपण सुरू करतों, तसें च मरणोत्तर हि पूर्वीची सर्व साधना आपणास मिळेल.

ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरींत जणू आत्मचरित्र च या प्रसंगींच्या ओव्यांत लिहिलें आहे असें वाटतें.

"बालपणीं च सर्वज्ञता। वरी तयातें"

"सकल शास्त्रें स्वयंभें। निघती मुखें"

वगैरे चरणात ही गोष्ट दिसून येते. पूर्वजन्मींचा अभ्यास तुम्हास खेचून घेतो. एखाद्याचें चित्त विषयाकडे जात च नाहीं. त्याला मोह कसा तो वाटत च नाहीं. कारण पूर्वजन्मीं त्यानें साधना केलेली असते. भगवंतानीं आश्वासन दिलें.

"शुभकारी कुणी बापा
दुर्गतीस न जातसे"

कल्याणमार्गाचें सेवन करणाऱ्याचें कांहीं फुकट जात नाही. अशी ही श्रद्धा शेवटीं दिली आहे. अपूर्ण शेवटीं पुरे होईल. भगवंताच्या या उपदेशातील स्वारस्य घ्या आणि आपापल्या जीवनाचें सार्थक करा.

रविवार
२७-३-'३२

अध्याय सातवा

(३२)

बंधूंनो, अर्जुनापुढें स्वधर्माचा प्रसंग उभा असतां स्वकीय व परकीय असा मोह पडून तो स्वधर्माचरण टाळूं पाहत होता. हा वृथा मोह पहिल्या अध्यायात दाखविला. त्या मोहाचे निरसन करावें म्हणून दुसऱ्या अध्यायाची सुरवात झाली. अमर आत्मा सर्वत्र भरलेला आहे, देह नाशिवंत आहे, व स्वधर्म कधीं हि सोडूं नये, असे तीन सिद्धान्त तेथें मांडले व ह्या सिद्धान्ताची अंमलबजावणी करण्यास शिकविणारी कर्मफलत्यागाची युक्ति हि सागितली. या कर्मयोगाचें विवरण करतांना त्यातून कर्म, विकर्म, अकर्म, या तीन वस्तु उत्पन्न झाल्या. कर्म-विकर्मांच्या संगमापासून उत्पन्न होणारें दोन प्रकारचें अकर्म पाचव्या अध्यायात पाहिलें. सहाव्या अध्यायापासून भिन्न भिन्न विकर्मे सागण्याचा आरंभ झाला आहे. सहाव्या अध्यायांत साधनेला लागणारी एकाग्रता सांगितली.

आता आज सातवा अध्याय आहे. या अध्यायात विकर्माचें एक नवीन च भव्य दालन उघडलें आहे. सृष्टिदेवीच्या मंदिरांत, एखाद्या विशाल वनात, ज्याप्रमाणें नाना मनोहर देखावे आपण पाहत जातों, तसें च गीता-ग्रंथात आहे. सहाव्या अध्यायांत एकाग्रतेचें दालन पाहिलें. आतां जरा निराळ्या दालनात शिरूं या.

दालन उघडण्यापूर्वी च या मोहकारक जगद्रचनेचें रहस्य समजावून दिलें आहे. एका च प्रकारच्या कागदावर, एका च कुंचलीनें, चित्रकार नानाविध चित्रें काढतो. एखादा सतार वाजविणारा सात सुरांतून च अनेक राग आळवतो; वाङ्मयांत बावन अक्षरांच्या साहाय्यानें आपण नानाविध विचार व भावना प्रगट करतों. तसें च ह्या सृष्टींत हि आहे. सृष्टींत अनंत वस्तु व अनंत वृत्ति दिसतात. परंतु ही सारी अंतर्बाह्य सृष्टि एक च एक अखंड आत्मा व एक च एक अष्टधा प्रकृति या दुहेरी मसाल्यातून निर्माण झाली आहे. क्रोधी माणसाचा क्रोध, प्रेमी माणसाचें प्रेम, दुःखितार्चे रडणें, आनंदी माणसाचा आनंद, आळशाचा झोंपेकडील कल, उद्योगी माणसाचें कर्मस्फुरण; हे सारे एका च चैतन्यशक्तीचे खेळ आहेत. ह्या परस्परविरुद्ध भावांच्या मुळाशीं एक च चैतन्य भरून राहिलेलें आहे. आंतील चैतन्य एक च, त्याप्रमाणें बाह्य आवरणाचें हि स्वरूप एक च. चैतन्यमय आत्मा व जड प्रकृति या दुहेरी मसाल्यातून सारी सृष्टि जन्मली आहे असें आरंभीं च भगवान् सांगून राहिले आहेत.

आत्मा व देह, परा व अपरा प्रकृति, सर्वत्र एक च. असे असून हि माणसास मोह का पडावा? भेद का दिसावा? प्रेमी माणसाचा चेहरा गोड वाटतो, दुसऱ्याचा कंटाळवाणा वाटतो. एकाला भेटावें, दुसऱ्याला टाळावें असें का वाटतें? एक च पेन्सिल, एक च कागद, एक च चित्रकार. परंतु नाना चित्रानीं नाना भाव उत्पन्न होतात. चित्रकाराची यात च कुशलता आहे. चित्रकाराच्या, सतार वाजविणाऱ्याच्या, त्या बोटात अशी कुशलता आहे कीं ते तुम्हाला रडवतात, हंसवतात. त्याच्या त्या अंगुलींत सारी खुबी आहे.

हा जवळ असावा, हा जवळ नसावा; हा माझा, हा परका; असे जे विचार मनात येतात व ज्यामुळें मनुष्य प्रसंगीं कर्तव्य हि टाळू पाहतो त्याला कारण मोह आहे. हा मोह टाळावयाचा असेल तर सृष्टि निर्मिणा-

ऱ्याच्या करांगुलीची करामत समजून घेतली पाहिजे. बृहदारण्यक उपनिषदात नगाऱ्याचा दृष्टान्त दिला आहे. एका च नगाऱ्यातून नाना नाद निघतात. कांहींनीं मी भितों, कांहींनीं मी नाचतों. हे सारे भाव जिंकून घ्यावयाचे असतील तर नगारा वाजविणाऱ्याला पकडलें पाहिजे. त्याला पकडलें कीं सारे आवाज पकडले. भगवान् एका वाक्यात सांगतात, "जो मायेस तरूं इच्छील त्यानें मला शरण यावें."

येथ एक चि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले

तया ऐली चि थडी सरलें । मायाजळ

ही माया म्हणजे काय ? माया म्हणजे परमेश्वराची शक्ति, त्याची कला, त्याची कुशलता. प्रकृति व आत्मा, किंवा जैन परिभाषेत म्हणायचें तर जीव व अजीव, या मसाल्यातून ज्यानें ही अनंत रंगाची सृष्टि रचली, त्याची जी शक्ति किंवा कला ती च माया. तुरुंगात ज्याप्रमाणें ती एक-जिनसी एक च एक भाकर व ती एक च सर्वरसी डाळ, त्याप्रमाणें एक च अखंड आत्मा व एक च अष्टधा शरीर. यातून परमेश्वर नाना जिनसा करून राहिला आहे. या जिनसा पाहून नाना विरोधी वरेवाईट भाव आपण अनुभवतो. याच्या पलीकडे जाऊन खरी शांति अनुभवावयाची असेल तर या जिनसा निर्माण करणाऱ्याला पकडलें पाहिजे, त्याची ओळख करून घेतली पाहिजे. ती ओळख होईल तर च भेदजनक, आसक्तिजनक, मोह टाळता येईल.

तो परमेश्वर समजून घेण्याचें एक महान् साधन, एक थोर विकर्म, सांगण्यासाठीं या सातव्या अध्यायात भक्तीचें भव्य दालन उघडलें आहे. चित्तशुद्धीसाठीं यज्ञ-दान, जपतप, ध्यानधारणा, इत्यादि अनेक विकर्में सांगितलीं जातात. या साधनांना मी सोडा साबू रिठे याची उपमा देईन. परंतु भक्ति म्हणजे पाणी आहे. सोडा साबू रिठे स्वच्छता देतात, परंतु पाण्याशिवाय त्यांचें चालणार नाहीं. पाणी नसलें तर त्यांचें काय करायचें ?

परंतु थोडा साबू रिठें नसले तरी हि नुसतें पाणी निर्मळत्व देऊं शकतें. त्या पाण्याच्या जोडीला ते आले तर 'अधिकस्य अधिकं फलम्' असें होईल. दुधात साखर पडली म्हणू. यज्ञयाग, ध्यान, तप, या सर्वांत जिव्हाळा नसेल तर चित्तशुद्धि कशी होणार ? जिव्हाळा म्हणजे च भक्ति.

भक्तीची सर्व उपायाना जरूरी आहे. भक्ति हा सार्वभौम उपाय आहे. सेवेचें शास्त्र शिकलेला, उपचाराची नीट माहिती असलेला, मनुष्य रोग्याचे शुश्रूषेस जावा. परंतु त्याच्या मनात जर कळकळ नसेल तर खरी सेवा होईल का ? बैल चागला धष्टपुष्ट आहे. परंतु त्याला गाडी ओढा-वयाची इच्छा च नसेल, तर तो अडून बसेल, खड्डयात हि गाडी घालील. जिव्हाळ्याशिवाय केलेल्या कर्मानें तुष्टिपुष्टि नाहीं.

(३३)

ही भक्ति असेल तर त्या महान् चित्रकाराची कला पहावयास सापडेल. त्याच्या हातांतील तें कलम पहावयास मिळेल. तो उगमाचा झरा व तेथील अपूर्व गोडी एकदा चाखली म्हणजे बाकीचे सारे रस तुच्छ व नीरस वाटतील. खरें केळें ज्यानें खाल्लें तो लांकडाचें रंगीत केळें क्षणभर हातात घेईल, सुंदर आहे म्हणेल, व ठेवून देईल. खरें केळें चाखल्यामुळे लाकडी केळयाविषयीं त्याला फारसा उत्साह राहत नाहीं. त्याप्रमाणें च मूळच्या झऱ्याची ज्याने गोडी घेतली तो बाहेरच्या गूळखोबऱ्यानें मिटक्या मारणार नाहीं.

एका तत्त्वज्ञान्याला लोक म्हणाले, "चला महाराज, शहरात आज मोठी आरास आहे." तो तत्त्वज्ञानी म्हणाला, "आरास म्हणजे काय ? एक दिवा, त्याच्यापुढें दुसरा, त्याच्यापुढें तिसरा; असे लाख, दहा लाख, कोटी, वाटेल तेवढे समजा. समजली मला आरास." गणितश्रेढींत १+२+३ या प्रमाणें अनंतापर्यंत असतें. संख्यामध्यें ठेवावयाचें अंतर कळलें म्हणजे सर्व संख्या मांडण्याची जरूर नाहीं. तसे ते दिवे एकापुढें एक

ठेवले. त्यांत एवढें गद्गद जाण्यासारखें काय आहे ! पण मनुष्याला असले आनंद आवडतात. तो लिंबू आणील, साखर आणील, पाण्यांत मिसळील व मिटकी मारून म्हणेल "काय छान झालें आहे सरबत !" जिभेला चाखण्याशिवाय धंदा नाहीं. हें त्यात मिसळ तें ह्यात मिसळ. असल्या मिसळी खाण्यात च सारें सुख. मी लहानपणीं एकदां सिनेमा पहावयास गेलों होतों. जातांना बरोबर तरट नेलें होतें. झोंप आली तर त्यावर निजावें हा हेतु. ती पडद्यावरची डोळे दिपवणारी आग मी पाहूं लागलों. दोन चार मिनिटें तीं आगीचीं चित्रें पाहून डोळा थकून गेला. मी तरटावर निजलों व सांगितलें, संपलें कीं उठवा. रात्रीच्यावेळीं बाहेर मोकळ्या हवेंत आकाशातील चंद्र तारे पाहणें सोडून, तो शांत सृष्टींतील पवित्र आनंद सोडून, त्या कोंदट थिएटरात आगीच्या बाहुल्या नाचताना पाहून टाळ्या पिटतात. मला तें कांहीं समजेना.

मनुष्य इतका निरानंद कसा ? त्या निर्जीव बाहुल्या पाहून शेवटीं क्षणभर बिचारा आनंद मिळवितो. जीवनात आनंद नाहीं, मग कृत्रिम आनंद शोधतात. एकदा आमच्या शेजारीं टमटम सुरू झालें. मीं विचारलें "का वाजा ?" सागण्यात आलें कीं, "मुलगा झाला !" जगांत का तुला एकट्याला च मुलगा झाला ? परंतु टमटम करून जगाला जाहीर करतो कीं मला मुलगा झाला म्हणून. उड्या मारतो, नाचतो, गाणें करतो, मुलगा झाला म्हणून. असला हा पोरखेळ आहे. आनंदाचा जणूं दुष्काळ आहे. दुष्काळात सापडलेले लोक कोठें शीत दिसता च जशी उडी घालतात, त्याप्रमाणें मुलगा झाला, सर्कस आली, सिनेमा आला, कीं हे आनंदाचे बुभुक्षित उड्या मारतात.

हा का खरा आनंद ? गाणें कानांत शिरून त्या लहरी मेंदूला धक्का देतात. डोळ्यांत रूप शिरून मेंदूला धक्का बसतो. हा धक्का बसण्यांत बिचाऱ्यांचा आनंद सामावलेला असतो. कोणी तंबाखू कुट्टून

नाकात कोंबतो, कोणी तो वळून विडीरूपानें तोंडात धरतो. त्या तपकिरीचा किंवा त्या धुराचा ठसका बसला कीं त्यांना आनंदाचा जणूं ठेवा मिळतो. त्याच्या आनंदाला विडीचें थोटूक मिळता च सीमा उरत नाहीं. टॉल्स्टॉय लिहितो "त्या विडीच्या धुंदींत तो मनुष्य सहज एखाद्याचा खून हि करील." एक प्रकारचा कैफ च तो.

अशा आनंदात मनुष्य का दंग होतो ? खऱ्या आनंदाचा त्याला पत्ता लागलेला नसतो. मनुष्य पडछायेला भुलून राहिला आहे. आज पंच-ज्ञानेंद्रियांचे च आनंद तो उपभोगीत आहे. डोळ्याचें इंद्रिय नसतें तर जगात चार च आनंद इंद्रियाचें आहेत असे तो मानता. उद्या मंगळावरून एखादा सहा ज्ञानेंद्रियाचा मनुष्य खालीं आला तर मग हे पंचज्ञानेंद्रियवाले खिन्न होतील व रडत म्हणतील, "त्याच्या मानानें आपण किती दुबळे !"

सृष्टीतील संपूर्ण अर्थ पंचज्ञानेंद्रियाना कसा समजणार ? त्यातल्या त्यात पंचविषयांत निवड करून माणूस रमत असतो बिचारा. गाढवाचें ओरडणें कानांत गेलें तर म्हणतो अशुभ कानात गेलें. आणि तुझें दर्शन झाल्यामुळें त्या गाढवाचें नाहीं का कांहीं अशुभ होणार ? तुझें तेवढें बिघडतें. दुसऱ्याचें नाहीं का तुझ्यामुळे बिघडत ? मानून घेतो कीं गाढवाचे ओरडणें अशुभ ! एकदा मी बडोदा कॉलेजात असतां युरोपियन गाणारे आले. ते चागले गाणारे होते. ते शिकस्त करीत होते. परंतु केव्हा पळ काढावयास मिळेल याची मी वाट पाहत होतों. तीं गाणीं ऐकण्याची मला संवय नव्हती, टाकलीं नापास करून. आपले गवई तिकडे गेले तर कदाचित् तिकडे नापास ठरतील. संगीतानें एकाला आनंद होतो, दुसऱ्याला होत नाहीं. म्हणजे हा खरा आनंद नव्हे. हा फसवा आनंद आहे. खऱ्या आनंदाचें दर्शन नाहीं तोंपर्यंत या फसव्या आनंदावर च झुलूं. खरें दूध नव्हतें मिळालें तोंपर्यंत कालवलेलें पीठ च अश्वत्थामा दूध म्हणून पीत

होता. त्याप्रमाणे खरें स्वरूप तुम्ही समजलात, त्याचा आनंद चाखलात, म्हणजे इतर सारें फिकें वाटेल.

त्या आनंदाला शोधून काढण्यासाठीं भक्ति हा उत्कृष्ट मार्ग आहे. या मार्गानें जाता जाता परमेश्वरी कुशलता कळेल. ती दिव्य कल्पना आली म्हणजे बाकी कल्पना आपोआप ओसरतील. मग क्षुद्र आकर्षण राहणार नाहीं. मग जगात एक च आनंद भरून राहिलेला दिसेल. मिठाईचीं शेंकडों दुकानें असलीं तरी मिठाईचा प्रकार एक च. जोंपर्यंत खरी वस्तु मिळाली नाहीं तोंपर्यंत चंचल चिमण्याप्रमाणे एक कण इथें खाऊं, एक कण तिथें, असें करूं. मी पहाटे तुलसीरामायण वाचीत होतों. दिव्याजवळ किडे जमले होते. तेथें ती पाल आली. माझ्या रामायणाचें तिला काय होय ? किडा पाहून तिला किती आनंद झाला होता. आता ती किडा मटकावणार तो मी जरा हात हालवला व ती गेली. परंतु तिचें सारखे त्या किड्याकडे लक्ष होतें. मी स्वतःला विचारलें, "खातोस का तू तो किडा ? सुटते का तुझ्या जिभेला लाळ ?" माझ्या जिभेला लाळ सुटली नाहीं. मला जो रस भेटला होता, त्याचा पालीला कोठें होता पत्ता ? तिला रामायणातील रस चाखता येत नव्हता. त्या पालीप्रमाणें आपली दशा आहे. नाना रसात दंग आहोंत. परन्तु खरा रस लाभेल तर किती बहार होईल. तो खरा रस चाखावयास मिळण्याचें भक्ति हे एक साधन भगवान् दाखवीत आहेत.

(३४)

भगवंतानीं भक्ताचे तीन प्रकार सांगितले. (१) सकाम भक्ति करणारा (२) निष्काम परन्तु एकांगी भक्ति करणारा (३) ज्ञानी म्हणजे संपूर्ण भक्ति करणारा. निष्काम परंतु एकांगी भक्ति करणाऱ्यात पुन्हा तीन प्रकार आहेत : (१) आर्त (२) जिज्ञासु (३) अर्थार्थी. अशा या भक्तिवृक्षाच्या निरनिराळया शाखा आहेत.

सकाम भक्ति करणारा म्हणजे काय ? काहीं इच्छा मनात ठेवून देवाकडे जाणारा. ही भक्ति निकृष्ट प्रकारची आहे म्हणून तिची मी निंदा करणार नाहीं. पुष्कळ लोक मान मिळावा म्हणून सार्वजनिक सेवेंत पडतात. बिघडलें कोठें ? तुम्ही त्याना मान द्या. चांगला मान द्या. मान देण्यानें काहीं बिघडणार नाहीं. असा मान मिळत गेल्यानें पुढें सार्वजनिक कामात ते स्थिर होतील. पुढें त्या कामात च त्याना आनंद वाटूं लागेल. मान मिळावा असें वाटतें याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हा कीं आपण जें काम करतों तें उत्तम आहे अशी मान मिळाल्यामुळें खात्री पटते. ज्याच्याजवळ आपली सेवा चांगली कीं वाईट हें समजण्यास आतरिक साधन नाहीं तो या बाह्य साधनावर विसंबून राहतो. आईनें मुलाला शाबासकी दिली कीं त्याला आईचें आणखी काम करावेंसें वाटतें. सकाम भक्तीचें असें च आहे. सकाम भक्त सरळ देवाकडे जाऊन म्हणेल " दे. " देवाजवळ जाऊन सारें मागणें ही गोष्ट सामान्य नाहीं. ही असामान्य वस्तु आहे. ज्ञानदेवानीं नामदेवाला विचारलें "यात्रेला येतोस का ?" नामदेवानें विचारलें, "यात्रा कशाला ?" ज्ञानदेव म्हणाले "साधुसंताच्या भेटीगाठी होतील." नामदेव म्हणाला, "देवाला विचारून येतों." नामदेव देवळात जाऊन देवासमोर उभा राहिला. त्याच्या डोळ्यातून अश्रु गळूं लागले. देवाच्या त्या समचरणाकडे तो पाहत राहिला. शेवटीं रडत रडत त्यानें विचारलें, "देवा, जाऊं का मी ?" ज्ञानदेव जवळ च होते. या नामदेवाला का तुम्ही वेडा म्हणाल ? बायको घरीं नाहीं म्हणून रडणारे पुष्कळ आहेत. परंतु देवाजवळ रडणारा भक्त सकाम असला तरी तो असामान्य आहे. जी वस्तु खरोखर मागावयाची ती तो मागत नाहीं हे त्याचें अज्ञान होय. म्हणून त्याची सकाम भक्ति त्याज्य ठरत नाहीं.

बायका सकाळीं उठून नाना व्रतें करतात, कापसवातीनें ओवाळतात, तुळशीला प्रदक्षिणा घालतात. कशासाठीं ? तर देवानें मेल्यावर कृपा

करावी म्हणून. त्याच्या मनाच्या त्या वेळ्या समजुती असतील परंतु त्यासाठी त्या व्रतेंवैकल्यें, उपासतापास, करतात. अशा व्रतशील घराण्यात थोर पुरुष जन्मतात. तुलसीदासाच्या कुळात रामतीर्थ जन्मले. रामतीर्थ फारसी भाषेचे ज्ञाते. कोणी म्हटलें " तुलसीदासाच्या कुळातील, आणि तुम्हास संस्कृत येऊं नये ? " रामतीर्थांच्या मनावर याचा परिणाम झाला. कुल-स्मृतींत एवढें सामर्थ्य होतें. पुढें रामतीर्थांनीं त्या स्फूर्तीनें संस्कृतचा अभ्यास केला. बायका जी भक्ति करतात तिची चेष्टा करूं नये. भक्तीचे असे कण कण जेथें साठतात तेथें तेजस्वी संतति उत्पन्न होते. म्हणून भगवान् म्हणतात. " माझा भक्त सकाम असला, तरी मी त्याची भक्ति दृढ करीन. त्याच्या मनात घोटाळे उत्पन्न करणार नाहीं. माझा रोग बरा कर देवा, असे तो कळकळून म्हणेल तर त्याची आरोग्याची भावना राखून मी त्याचा रोग बरा करीन. कोणत्या हि निमित्तानें तो मजकडे आला तरी मी त्याच्या पाठीवरून हात फिरवून त्याचे कौतुक च करीन." ध्रुवाची गोष्ट पहा. बापाच्या माडीवर जागा मिळाली नाहीं म्हणून त्याच्या आईनें 'देवाजवळ माग' असें त्याला सांगितलें. तो उपासना करूं लागला. देवानें त्याला अढळ पदावर बसविलें. मन निष्काम जरी नसलें तरी काय झालें ! मनुष्य कोणाकडे जातो, कोणाजवळ मागतो, हें महत्त्वाचें आहे. जगापुढें तोंड न वेंगाडता देवाला आळवण्याची वृत्ति महत्त्वाची आहे.

कोणत्या हि निमित्ताने भक्तीच्या मंदिरात एकदा पाय ठेवा म्हणजे झालें. प्रथम कामनेनें आलात तरी पुढें निष्काम व्हाल. प्रदर्शन मांडलेलें असतें व चालक म्हणतात, " अहो येऊन तर पहा कशी छान खादी निघूं लागली आहे ती. पहा निरनिराळे नमुने." मनुष्य जातो. त्याच्या मनावर परिणाम होतो. तसें च भक्तीचें. भक्तीच्या मंदिरात एकदा या म्हणजे तेथील सौंदर्य व सामर्थ्य समजेल. धर्मराजाबरोबर स्वर्गात जाताना शेवटीं कुत्रा च राहिला. भीम अर्जुन सारे वाटेंत गळून पडले. स्वर्गद्वाराजवळ धर्माला

सांगण्यांत आलें, "तुला प्रवेश आहे. परंतु कुत्र्याला मज्जाव आहे." धर्म म्हणाला, "माझ्या कुत्र्याचा प्रवेश होत नसेल तर माझा हि होणार नाहीं." अनन्यसेवा करणारा कुत्रा का असेना, तो इतर मी मी म्हणणाऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. तो कुत्रा भीमार्जुनापेक्षा श्रेष्ठ ठरला. देवाकडे जाणारा किडा का असेना, तो परमेश्वराकडे न जाणाऱ्या मोठमोठ्याहून थोर आहे. देवळांमध्यें कासव बसविलेलें असतें, नंदी असतो परंतु त्या नंदीबैलाला सारे नमस्कार करतात. तो सामान्य बैल नाहीं. तो देवासमोरचा आहे. बैल असला तरी देवाचा आहे हें विसरता येणार नाहीं. मोठ्या अक्कलवतापेक्षा तो श्रेष्ठ आहे. देवाचें स्मरण करणारा बावळा जीव विश्ववंद्य ठरतो.

एकदा मी रेल्वेनें जात होतों. यमुनेच्या पुलावर गाडी आली. हृदय पुलकित होऊन जवळच्या एका माणसाने नदींत दिडकी टाकली. शेजारीं एक चिकित्सक गृहस्थ होते. ते म्हणाले, "आधीं च देश दरिद्री. हे लोक असे पैसे व्यर्थ दवडतात." मी त्याना म्हटलें, "तुम्ही त्या माणसाचा हेतु नाहीं ओळखला. ज्या भावनेने त्या दोन दिडक्या त्याने फेंकल्या त्या भावनेची किंमत दोनचार पैसे होईल की नाहीं? ते पैसे इतर सत्कार्यास दिले असते तर ज्यास्त चांगलें दान झाले असते ते सारे मागून पाहूं. परंतु ही नदी म्हणजे ईश्वराची जणूं करुणा वाहून राहिली आहे, असे मनात येऊन त्या भाविकाच्या मनात कांहीं भावना उत्पन्न होऊन त्याने त्याग केला. त्या भावनेला तुमच्या अर्थशास्त्रात काहीं स्थान आहे का? देशातील एक नदी पाहून त्याचें अंतःकरण द्रवले. ही भावना तुम्हास समजेल तर मग मी तुमच्या देशभक्तीची पारख करीन." देशभक्ति म्हणजे का भाकर? देशातील महान् नदी पाहून सारी संपत्ति तिच्यात बुडवूं दे, तिच्या चरणीं अर्पूं दे, असें मनात येणें ही केवढी देशभक्ति! तो सारा पैसा, ते पांढरे तांबडे पिवळे दगड, तीं किड्याच्या विष्ठेपासून झालेलीं मोतीं पोवळीं, त्या सर्वांची पाण्यात बुडविण्याइतकी च

किंमत आहे. परमेश्वराच्या पायापुढें ही सारी धूळ तुच्छ माना. तुम्ही म्हणाल नदीचा व परमेश्वराच्या पायाचा काय संबंध ? तुमच्या सृष्टींत देवाचा संबंध आहे का कोठे ? नदी म्हणजे ऑक्सिजन व हायड्रोजन. सूर्य म्हणजे किटसन बत्तीचा एक मोठा प्रकार. त्याला काय नमस्कार करावयाचा ? नमस्कार फक्त तुमच्या भाकरीला. मग त्या भाकरींत तरी काय आहे ? ती भाकरी म्हणजे तरी एक पांढरी माती च. तिच्यासाठीं कां मिटक्या मारतां ? एवढा सूर्य उगवला, अशी ही सुंदर नदी दिसली, तेथें परमेश्वरी अनुभव नाहि यावयाचा तर कोठें यावयाचा ?" तो इंग्रजकवि वर्ड्स्वर्थ रडत म्हणतो, "पूर्वी मी इन्द्रधनुष्य बघें तेव्हा नाचें कुदें. माझें हृदय उचंबळें. आज का बरें नाचत नाहि ? पूर्वीची जीवनातील माधुरी गमावून मी का दगड बनलों ?"

साराश, सकाम भक्ति किंवा अडाणी मनुष्याच्या भावना यांचे हि महत्त्व फार मोठें आहे. परिणामीं त्यातून महान् सामर्थ्य निघतें. जीव कोणता हि व केवढा हि असो तो परमेश्वराच्या दरबारात एकदा आला म्हणजे मान्य झाला. अग्नींत कोणतें हि लाकूड टाका तें पेट घेणार. परमेश्वराची भक्ति ही अपूर्व साधना आहे. सकाम भक्तीचें हि परमेश्वर कौतुक करील. पुढे ती भक्ति निष्काम होऊन पूर्णतेकडे जाईल.

(३५)

सकाम भक्त हा एक प्रकार. आतां निष्काम भक्ति करणारे पाहूं. यात पुनः एकागी आणि पूर्ण. आणि एकागीत तीन तऱ्हा. पाहिली तऱ्हा आर्त भक्ताची. आर्त म्हणजे ओलावा पाहणारा, देवासाठी रडणारा, विव्हळणारा; जसा नामदेव. देवाचे प्रेम केव्हा मिळेल, त्याला मिठी केव्हा मारीन, त्याच्या पायीं केव्हा जडेन, अशी तगमग असणारा. प्रत्येक कार्यांत हा भक्त जिव्हाळा आहे कीं नाहीं, प्रेम आहे कीं नाहीं, या भावनेने पाहील. दुसरी तऱ्हा जिज्ञासूंची. ही तऱ्हा साप्रत आपल्या देशात फारशी नाहीं.

कोणी गौरीशंकर पुन्हा पुन्हा चढतील व मरतील. कोणी उत्तर ध्रुवाच्या शोधार्थ जातील. व आपले शोध कागदावर लिहून बाटल्यात घालून त्या पाण्यावर सोडून मरून जातील. कोणी ज्वालामुखीच्या आत उतरतील. हिंदुस्थानातील लोकांना मरण म्हणजे बाऊ. कुटुंब पोसणें याहून पुरुषार्थ च उरला नाहीं. जिज्ञासु भक्ताजवळ अदम्य जिज्ञासा असते. प्रत्येक वस्तूंतील गुणधर्म तो शोधतो. मनुष्य नदीमुखानें सागराला मिळतो, त्याप्रमाणें हा जिज्ञासु हि शेवटीं परमेश्वराला मिळेल. तिसरी तऱ्हा अर्थार्थीची. अर्थार्थी म्हणजे प्रत्येक गोष्टींत अर्थ पाहणारा. अर्थ म्हणजे पैसा नव्हे. अर्थ म्हणजे हित, कल्याण. कोणत्या हि गोष्टीची परीक्षा करताना "यानें समाजाचें कल्याण काय होईल" ही कसोटी तो लावील. माझें लेखन, भाषण, सारें कर्म जगाच्या मंगलासाठीं आहे कीं नाहीं हें तो बघेल. निरुपयोगी, अहितकर क्रिया त्याला पसंत नाहीं. जगाच्या हिताची चिंता करणारा केवढा हा महात्मा! जगाचें कल्याण हा च त्याचा आनंद. प्रेमाच्या दृष्टीनें सर्व क्रियाकडे पाहणारा तो आर्त. ज्ञानाच्या दृष्टीनें पाहणारा तो जिज्ञासु. आणि सर्वांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें पाहणारा तो अर्थार्थी.

हे तिन्ही भक्त निष्काम खरे, परंतु एकांगी. एक कर्मद्वारा, दुसरा हृदय-द्वारा, तिसरा बुद्धिद्वारा, देवाकडे येतो. आता उरला प्रकार तो पूर्ण भक्ताचा. याला च ज्ञानी भक्त म्हणावयाचें. या भक्ताला जें दिसेल तें सारे देवाचें च रूप. कुरूप-सुरूप, राव-रंक, स्त्री-पुरुष, पशु-पक्षी, सर्वत्र परमात्म्याचें पावन दर्शन.

"नर नारी बाळें अवघा नारायण।
ऐसें माझें मन करीं देवा॥"

अशी तुकाराम महाराजाची प्रार्थना आहे. नागाची पूजा, हत्तीचे तोंड असलेल्या देवाची पूजा, झाडाची पूजा, हे जसे पागलपणाचे मासले हिंदुधर्मांत आहेत, त्यापेक्षा हि या ज्ञानी भक्ताच्या ठिकाणीं पागलपणाची

कमाल झालेली असते. त्याला कांहीं हि भेटो, किडामुंगीपासून तों चंद्रसूर्या-पर्यंत सर्वत्र एक च परमात्मा त्याला दिसतो. त्याचें हृदय उचंबळतें.

" मग तया सुखा अंत नाहीं पार। आनंदें सागर हेलावती ॥"

असें जें हें दिव्य भव्य दर्शन, त्याला भ्रम म्हणा वाटेल तर. परंतु हा भ्रम सौख्याची राशी आहे, आनंदाचा ठेवा आहे. गंभीर सागरात त्याला देवाचा विलास दिसतो, गाईत त्याला देवाची वत्सलता दिसते, पृथ्वींत त्याची क्षमता दिसते, निरभ्र आकाशांत त्याची निर्मळता दिसते, रवि-चंद्र-तार्‍यांत त्याचें तेज व भव्यता दिसते, फुलात त्याची कोमलता दिसते, दुर्जनात कसोटी पाहणारा तो देव दिसतो. अशा रीतीनें एक च परमात्मा सर्वत्र नटलेला आहे हें पाहण्याचा ज्ञानी भक्ताचा अभ्यास चालू असतो. असें करता करतां एक दिवस तो ज्ञानी ईश्वरात च मिसळून जातो.

रविवार
३-४-'३२

अध्याय आठवा

(३६)

मनुष्याचें जीवन हें अनेक संस्कारांनीं भरलेलें असतें. आपल्या हातून असंख्य क्रिया होत असतात. त्याचा हिशेब करावयास बसूं तर अंत हि लागणार नाहीं. चोवीस तासातील च क्रिया स्थूल मानानें पाहूं लागलो तर किती तरी दिसतील. खाणें, पिणें, बसणें, झोपणें, चालणें, हिंडणें, काम करणें, लिहिणें, बोलणे, वाचणें; या शिवाय नाना प्रकारचीं स्वप्नें, रागद्वेष, मानापमान, सुखदुःख; असे अनंत प्रकार आपणास दिसून येतील. या सर्वांचे मनावर संस्कार होत असतात. म्हणून जीवन म्हणजे काय, असें जर कोणी विचारील तर जीवन म्हणजे संस्कारसंचय अशी मी व्याख्या करीन.

चांगले संस्कार तसे वाईट संस्कार. दोघांचा हि मनुष्याच्या जीवनावर परिणाम झालेला असतो. बाळपणींच्या क्रियांचें तर स्मरण च नाहीं. सारें लहानपण पाटीवरचे पुसावे त्याप्रमाणें होऊन जातें. पूर्वजन्मींचें संस्कार तर अगदीं च साफ पुसल्यासारखे होतात; इतके कीं पूर्वजन्म होता कीं नाहीं याची हि शंका येऊ शकते. या जन्मींचे लहानपण आठवत नाहीं तर पूर्वजन्मींची गोष्ट च कशाला ? पूर्वजन्म राहो. या च जन्माचा विचार करु. आपल्या जेवढ्या क्रिया लक्षात राहतात तेवढ्या च घडल्या असे नाही. अनेक क्रिया व अनेक ज्ञाने होत असतात. परंतु या क्रिया व हीं ज्ञाने मरून शेंवटीं काहीं संस्कार फक्त उरतात. रात्रीं निजावयाच्या वेळेस आपण दिवसातील सर्व क्रिया आठवूं लागलो तरी आठवत नाहींत. कोणत्या

आठवतात ? ज्या कृति अधिक ठळक असतात त्या च डोळ्यासमोर येतात. फार भांडलों असलों तर तें च आठवतें. त्या दिवसाची ती च मुख्य कमाई. ठळक गोष्टींचे संस्कार मनावर जोरानें उमटतात. मुख्य क्रिया आठवते, बाकीच्या फिक्या पडतात. जर रोजनिशी लिहूं तर दोनचार महत्त्वाच्या गोष्टी आपण लिहूं. प्रत्येक दिवसाचे असे संस्कार घेऊन मग जर आठवड्याचा आपण आढावा घेऊं तर आणखी हि यांतून गळून आठवड्यातील म्हणून काहीं ठळक गोष्टी शिल्लक राहतील. पुढें महिन्यानें आपण काय केलें हे पहावयास बघूं तर सर्व महिन्यांत ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी असतील तेवढ्या च डोळ्यासमोर येतील. असें मग सहा महिन्यांचें, वर्षाचें, पाच वर्षांचे, पाहता पाहता आढावा म्हणून फार च थोड्या ठळक गोष्टी लक्षात राहतात व त्यांचे च संस्कार होतात. असंख्य क्रिया व अनंत ज्ञानें होऊन शेवटीं मनाजवळ फार च थोडी शिल्लक आढळून येते. तीं ती कर्में व तीं तीं ज्ञानें आलीं व आपलें काम करून मरून गेलीं. सर्व कर्मांचे दहापाच दृढ संस्कार काय ते शिल्लक उरतात. हे संस्कार म्हणजे आपली पुंजी. जीवनाचा व्यापार करून ही संस्कार-संपत्ति काय ती मिळविली. जसा एखादा व्यापारी रोजचा, महिन्याचा, व सालाचा, जमाखर्च करून शेवटीं इतका नफा किंवा इतका तोटा असा एक आकडा काढतो, हुबेहूब तसें च जीवनाचे आहे. अनेक संस्काराची बेरीजवजाबाकी होता होता अत्यंत सुटसुटीत व आटोपशीर असें काहीं शिल्लक राहतें. जीवनाचा शेवटचा क्षण आला म्हणजे आत्मा जीवनाची शिल्लक आठवूं लागतो. जन्मभर काय केलें याची आठवण करताना त्याला केलेली कमाई दोनचार गोष्टींत दिसून येते. याचा अर्थ असा नाहीं कीं तीं ती कर्में व ज्ञानें फुकट गेलीं. त्यांचे काम होऊन गेलेलें असतें. हजारो उलाढाली करून शेवटीं पाच हजाराचें नुकसान किंवा दहा हजाराचा फायदा एवढे च सार व्यापाऱ्याजवळ उरतें. नुकसान झालें तर छाती दडपली जाते. नफा असेल तर आनंद होतो.

आपलें असे च आहे. मरण्याचे वेळीं जर खाण्यावर वासना गेली तर सर्व जीवनात अन्नाची चव घेण्याचा अभ्यास केला असे सिद्ध होईल. अन्नाची वासना ही जीवनाची केलेली कमाई. एखाद्या आईला मरताना मुलाची आठवण झाली तर तो पुत्रविषयक संस्कार च बलवान् ठरला. बाकीचीं असंख्य कर्में गौण झालीं. अंकगणितात अपूर्णांकाचें उदाहरण असतें. किती मोटमोठे आकडे! परतु संक्षेप देता देता शेवटीं एक किंवा शून्य असें उत्तर येतें. त्याप्रमाणें जीवनात संस्काराचे अनेक आकडे जाऊन शेवटीं बलवान् असा एक संस्कार साररूप उरतो. जीवनाच्या उदाहरणाचें ते उत्तर. अंत-काळींचें स्मरण हें सर्व जीवनाचें फलित होय.

जीवनाचें हे शेवटचें सार मधुर निघावें, ही शेवटची घडी गोड व्हावी, म्हणून जीवनामधें खटपट असावी. ज्याचा शेवट गोड ते सारे गोड. त्या शेवटच्या उत्तराकडे ध्यान ठेवून जीवनाचें गणित सोडवा. जीव-नाची योजना हें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून करा. उदाहरण सोडवताना जो विशिष्ट प्रश्न विचारला असेल तो डोळ्यासमोर ठेवून ते सोडवावें लागतें. त्या प्रकारच्या रीति योजाव्या लागतात. मरणाचे वेळेस जो संस्कार उम-टावा अशी इच्छा असेल त्याला अनुसरून सर्व जीवनाचा औघ वळवा. तिकडे अहोरात्र कल असू द्या.

(३७)

या आठव्या अध्यायात हा सिद्धान्त माडला आहे कीं जो विचार मरणकाळीं स्पष्ट ठसठशीतपणें उमटला तो च विचार पुढच्या जन्मात बल-वत्तर ठरतो. ती शिदोरी घेऊन जीव पुढील यात्रेला निघतो. आजच्या दिवसाची कमाई घेऊन झोपेनंतर उद्याच्या दिवसास आपण आरंभ करतों. त्याप्रमाणें या जन्माची शिदोरी घेऊन मरणाच्या मोठ्या झोपेनंतर फिरून आपली यात्रा सुरू होते. या जन्माचा अंत ती पुढील जन्माची सुरवात. म्हणून मरणाचें स्मरण सदैव राखून वागा.

मरणाचें स्मरण करण्याची आणखी जरूर यासाठीं आहे कीं मरणाच्या भयानकतेला तोंड देता यावें. त्यावर तोड काढता यावी. एकनाथाची एक गोष्ट आहे. एका गृहस्थानें नाथास विचारलें, "महाराज, आपलें जीवन किती साधें, किती निष्पाप. आमचें असें का नाहीं? तुम्ही कधीं रागावत नाहीं, कोणाशीं भाडण नाहीं, तटा नाहीं. किती शांत पवित्र प्रेमळ तुम्ही!" नाथ म्हणाले, "माझी गोष्ट तूर्त राहूं दे. तुझ्याविषयीं मला एक गोष्ट कळली आहे. तुझें आजपासून सात दिवसांनीं मरण आहे!" नाथांनीं सांगितलेली गोष्ट खोटी कोण मानणार? सात दिवसांनीं मरण. फक्त १६८ च तास बाकी. अरेरे! तो मनुष्य घाईनें घरीं गेला. त्याला कांहीं सुचेना. निरवानिरवीच्या गोष्टी बोलत होता, करीत होता. तो आजारी झाला. अंथरुणावर होता. सहा दिवस गेले. सातव्या दिवशीं नाथ त्याच्याजवळ आले. त्यानें नमस्कार केला. नाथांनीं विचारलें, "कसें काय?" तो म्हणाला, "जातों आता" नाथांनीं विचारलें, "या सहा दिवसांत किती पाप झालें? पापाचे किती विचार मनांत आले?" तो आसन्नमरण मनुष्य म्हणाला, "नाथ, पापाचा विचार करावयास वेळ च झाला नाहीं. सारखें डोळ्यासमोर मरण होतें," नाथ म्हणाले, "आमचें जीवन निष्पाप का असतें याचें उत्तर तुला आता मिळालें." मरणाचा वाघोबा सदैव समोर उभा असला म्हणजे पाप करावयास कसें सुचेल? पाप करावयास हि निश्चिंतता लागते. मरणाचें स्मरण नेहमीं ठेवणें हा पापापासून मुक्त होण्यास उपाय आहे. मरण समोर दिसत असेल तर कोणत्या हिंमतीवर मनुष्य पाप करील?

परंतु मनुष्य मरणाचें स्मरण टाळतो. पास्कल म्हणून एक फ्रेंच तत्त्वज्ञानी होऊन गेला. त्याचें 'पासे' म्हणून एक पुस्तक आहे. 'पासे' म्हणजे विचार. निरनिराळे स्फुट विचार या ग्रंथांत त्यानें मांडले आहेत. त्या पुस्तकांत तो एके ठिकाणीं लिहितो, "मृत्यु सतत पाठीशीं उभा आहे. परंतु मृत्यूस विसरावें कसें याचा प्रयत्न माणसानें सतत चालवला आहे.

मृत्यूस स्मरून कसें वागावें हें नजरेसमोर तो राखीत नाहीं. " माणमास मरण हा शब्द हि खपत नाहीं. जेवताना मरण हा शब्द उच्चारला तर म्हणतात, "काय अभद्र बोलतोस रे." पण इतकें असून मरणाकडे सारखीं पावलें चालली च आहेत. मुंबईचें तिकिट काढून एकदा आगगाडीचे डब्यात बसलात म्हणजे तुम्ही बसलेले असलात तरी गाडी तुम्हाला मुंबईत नेऊन फेंकणार. आपण जन्मता च मरणाचें तिकिट घेतलेलें आहे. तुम्ही बसा किंवा धावा. बसलात तरी मृत्यु, धावलात तरी मृत्यु. तुम्ही मृत्यूचा विचार धरा की सोडा, तो टळत नाहीं. मरण निश्चित आहे बाकी अनिश्चित असेल. सूर्य अस्तास चालला कीं आयुष्याचा एक तुकडा खाऊन जातो. जीवनाचे तुकडे कुरतडले जात आहेत. जीवन झिजत आहे, घटत आहे. तरी माणसाला त्याचा विचार नाहीं. ज्ञानदेव म्हणतात, "कौतुक दिसतसे" मनुष्याला कमली एवढी निश्चितता वाटते, असे मनात येऊन ज्ञानदेवाना आश्चर्य वाटत आहे. मरणाचा विचार हि सहन न होण्याइतके मरणाचे भय माणसास वाटते. हा विचार तो टाळीत असतो. डोळ्यावर कातडें ओढून बसतो. लढाईवर जाणारे शिपाई मरणाचा विचार टाळण्यासाठी खेळतील, नाचतील, गातील, सिगारेट ओढतील. पास्कल लिहितो, "प्रत्यक्ष मरण सर्वत्र दिसत असून हि हा टॉमी, हा शिपाई, ते विसरण्यासाठी खात पीत, आरापीत बसेल."

आपण सारे या टॉमीसारखे च आहोत. चेहरा गोल हसतमुख राखण्याचा प्रयत्न करावयाचा सुकलेला असेल तर तेलें पोमेडें चोळावयाची, केस पिकले तर कलप लावावयाचे, असा हा माणसाचा प्रयत्न असतो. छातीवर मृत्यु नाचत असून हि त्याला विसरण्याचा प्रयत्न आपण सारे टॉमी अक्षय करून राहिलों आहोत. इतर वाटेल ते बोलतील. परंतु मरणाचा विषय काढूं नका म्हणतील. मॅट्रिक झालेल्या मुलाला जर विचारलें, "पुढे काय करणार ?" तर तो म्हणतो, "सध्या नका विचारूं. हल्लीं पर्दे

ईयरला. आहे.'' पुढोल वर्षी पुन्हा विचारा तर तो म्हणेल "आधीं इन्टर तर होऊ दें, पुढें पाहूं'' असें त्याचें चाललेलें असतें. पुढचें असतें ते आगाऊ पहावयास नको का? पुढच्या पावलाची आधीं तजवीज हवी, नाहीं तर तें खड्डयात घालील. परंतु विद्यार्थी टाळतो हें सारें. विचाऱ्याचें शिक्षण च इतकें अधकारमय असतें की त्या शिक्षणातून पलीकडचें भविष्य त्याला दिमत च नाही. म्हणून पुढें काय करावयाचें हा विचार च तो डोळ्यासमोर आणीत नाहीं. कारण अंधार च दिसतो सारा. परतु तें पुढचें टाळता येत नाही. ते मानगुटीस येऊन बसते.

कॉलेजमध्ये प्रोफेसर तर्कशास्त्र शिकवितो. "मनुष्य मर्त्य आहे. सॉक्रेटिस मनुष्य आहे. अर्थात् तो मरणार.'' असें अनुमान प्रोफेसर शिकवितो. तो सॉक्रेटिसाचें उदाहरण देतो. स्वतःचे का देत नाहीं? प्रोफेसर हि मर्त्य च आहे. 'सर्व माणसे मर्त्य आहेत, म्हणून मी प्रोफेसर हि मर्त्य आहे, व शिष्या तू हि मर्त्य आहेस.'' असें तो प्रोफेसर शिकविणार नाहीं. ते मरण साक्रेटिसावर ढकलून देतो, कारण साक्रेटिस मरून चुकलेला आहे. तो हजर नसतो तक्रार करावयास. शिष्य व गुरु सॉक्रेटिसास मरण अर्पून स्वतःच्या बाबतीत "तेरी भी चूप, मेरी भी चूप'' असे राहतात. आपण अति सुरक्षित आहोंत असे जणूं त्याना वाटत असतें.

असा हा मृत्यूला विसरण्याचा सर्वत्र अहोरात्र जागूनबुजून प्रयत्न आहे. परंतु मृत्यु का टळतो? उद्या आई मेली म्हणजे मृत्यु समोर उभा आहे च. निर्भयपणें मरणाचा विचार करून त्याच्यावर तोड काढण्याची हिमत च मनुष्य करीत नाही. हरणाच्या पाठीमागें वाघ लागलेला असावा. ते हरण चपळ असते. परंतु त्याची ताकद कमी पडते. तें थकतें शेंवटीं. पाठीमागून वाघोबा, तें मरण, येत च असतें. त्या क्षणीं त्या हरणाची काय स्थिति होते? तें वाघाकडे पाहूं शकत नाहीं. मातींत तोंड व शिंगें खुपसून डोळे मिटून उभें राहतें. "ये बाबा घाल आता झडप'' असें

जणूं निराधार होऊन तें सांगतें. आपण मरणाला समोर पाहूं शकत नाहीं. त्याला चुकविण्याच्या किती हि युक्त्या केल्या तरी त्या मरणाचा जोर इतका असतो कीं तें शेवटीं गाठतें च गाठतें.

आणि मग मरण आलें म्हणजे मनुष्य जीवनाची शिल्लक पाहूं लागतो. परीक्षेला बसलेला आळशी मंद विद्यार्थी दौतींत टांक घालतो, बाहेर काढतो. परंतु पाट्यावर काळें करील तर शपथ. लिहिशील कीं नाहीं थोडें, का सरस्वती येऊन लिहिणार आहे सारें ? तीन तास संपतात. कोरा पेपर देतो. किंवा शेवटीं खरडतो काहीं तरी. प्रश्न सोडवावयाचे, उत्तरें लिहावयाचीं, याचा विचार नाहीं. इकडे बघतो, तिकडे बघतो. तसें च आपलें. जीवनाचें टोंक मरणाकडे गेलेलें आहे हें लक्षात ठेवून तो शेवटचा क्षण पुण्यमय, अत्यंत पावन, व गोड कसा होईल याचा अभ्यास आयुष्यभर केला पाहिजे. उत्कृष्टातलें उत्कृष्ट संस्कार मनावर कसे राहतील याचा विचार आजपासून च झाला पाहिजे. परंतु चांगल्या संस्काराचा कोण करतो अभ्यास ? वाईट गोष्टींचा मात्र पदोपदीं अभ्यास होत आहे. जीभ, डोळा, कान यांना चवचालपणा शिकवून राहिलो आहोत. चित्ताला निराळा अभ्यास लावला पाहिजे. चांगल्याकडे चित्त नेलें पाहिजे. तेथें रंगविलें पाहिजे. ज्या क्षणीं आपलें चुकतें आहे असें समजलें त्या क्षणापासून सुधारण्यास लागलें पाहिजे. चूक कळल्यावर हि का तशी च करीत रहायचें ? ज्या क्षणीं चूक कळली, तो क्षण पुनर्जन्माचा. ते तुझें नवीन बाळपण. ती तुझ्या जीवनाची नवीन सकाळ असें मान. आता खरा जागा झालास. आता रात्रंदिवस जीवनाचें परीक्षण कर, जप. तसें न करशील तर पुन्हा घसरशील, पुन्हा वाइटाचा अभ्यास सुरू होईल.

मी पुष्कळ वर्षांपूर्वी आजीला भेटावयास गेलों होतों. ती अगदीं म्हातारी झाली होती. ती मला म्हणे, "विन्या, आठवत नाहीं रे अलीकडे. तुपाचें भांडें आणण्यासाठीं जातें, परंतु न आणता च परत येतें." परंतु

पन्नास वर्षांपूर्वीची दागिन्याची एक गोष्ट ती मला सांगे. पाच मिनिटापूर्वीचे स्मरण नाहीं. परंतु पन्नास वर्षांपूर्वींचा बलवान् संस्कार शेवटपर्यंत सतेज आहे. याचें कारण काय ? ती दागिन्याची गोष्ट आजपर्यंत तिनें प्रत्येका-जवळ सांगितली असेल, त्या गोष्टीचा सतत उच्चार झाला. ती गोष्ट जीवनाला चिकटून बसली. जीवनाशीं एकरूप झाली. मीं मनांत म्हटलें, "परमेश्वर करो व आजीला मरणकाळीं हे दागिने न आठवोत म्हणजे झालें."

(३८)

ज्या गोष्टीचा अभ्यास रात्रंदिवस चालला आहे ती चिकटून का नाहीं राहणार ? त्या अजामिळाच्या गोष्टी वाचून भ्रमात नका पडूं. तो वरून पापी होता. परंतु त्याच्या जीवनाच्या आतून पुण्याचा प्रवाह होता. तें पुण्य शेवटच्या क्षणीं जागें झालें. नेहमीं पापें करून शेवटीं रामनाम अचूक तोंडात येईल अशा भ्रमात नका राहूं. लहानपणापासून कसोशीनें अभ्यास करा. एकेक चांगला संस्कार उमटेल अशी काळजी घे. यानें काय होणार, त्यानें काय होणार, असें म्हणूं नकोस. चार वाजता च का उठावयाचें ? सात वाजता उठलें म्हणून काय बिघडलें ? असें म्हणून चालणार नाहीं. मनाला अशी सारखी मोकळीक देत गेलास तर शेवटीं फसशील. मग सत्संस्कारांचे ठसे उमटणार नाहींत. कण कण लक्ष्मी मिळवावी लागते. क्षण क्षण फुकट न दवडता विद्यार्जनात वेंचावा लागतो. दर क्षणीं घडणारा संस्कार चांगला च होत आहे ना याचा विचार कर. वाईट बोल उच्चारला, झाला लगे च वाईट संस्कार. प्रत्येक कृतीची छिनी जीवनाच्या दगडाला आकार देत आहे. दिवस चांगला गेला तरी वाईट कल्पना स्वप्नात येतात. दहापाच दिवसांतले च विचार स्वप्नात दिसतात असे नाहीं. पुष्कळ वाईट संस्कार बेसावधपणें उमटून गेलेले असतात. कोणत्या घडीला ते उठून पडतील याचा नेम नसतो. म्हणून बारीकसारीक

गोष्टीत हि जपावें. बुडत्याला काडीचा हि आधार होतो. संसारात आपण बुडत आहोंत. जरा चागलें बोलल्यास तेवढा च आधार. चागले केलेले फुकट जाणार नाहीं. तें तुला तारील. लेशमात्र हि वाईट संस्कार नको. डोळा पवित्र राखीन, कान निंदा ऐकणार नाहीं, चागलें बोलेन, अशी सदैव खटपट करा. अशी दक्षता राखाल तर शेवटच्या क्षणाला हुकमी डाव पडेल. आपण जीवनाचे व मरणाचे स्वामी होऊ.

पवित्र संस्कार उमटण्यासाठीं उदात्त विचार मनात खेळवावे. हात पवित्र कर्मात गुंतवावेत. आत ईश्वराचें स्मरण, बाहेर स्वधर्माचरण. हाताने सेवेचे कर्म, मनात विकर्म, असें रोज करीत राहिले पाहिजे. गाधीजी पहा. रोज कातततात. दररोजच्या कातण्यावर त्यानीं भर दिला आहे. रोज का कातावयाचें ? कपड्यापुरतें केव्हा तरी कातले म्हणजे नाहीं का चालणार ? परतु हा व्यवहार झाला. रोज कांतण्यात आध्यात्मिकता आहे. देशासाठीं मला काहीं तरी करावयाचे आहे याचें ते चिंतन आहे. तें सूत दरिद्रनारायणाशीं रोज जोडते. तो संस्कार दृढ होतो.

डॉक्टरनें रोज डोस घ्यावयास सागितलें. परंतु आपण तें औषध एकदम घेतलें तर ? तें चमत्कारिक होईल. औषधाचा हेतु सफळ होणार नाहीं. औषधाचा रोज संस्कार होऊन प्रकृतींतील विकृति दूर केली पाहिजे. त्याप्रमाणें च जीवनाचें आहे. शंकरावर हळू हळूं अभिषेक करावयाचा. माझा हा आवडता दृष्टान्त आहे. लहानपणीं ती क्रिया मी रोज पहावयाचा. चोवीस तास मिळून तें एकंदर पाणी फार तर दोन बादल्या होईल. पटकन् दोन बादल्या च पिंडीवर ओतल्या तर ? या प्रश्नाचें उत्तर लहानपणीं च मला मिळालें. पाणी एकदम ओतून कर्म सफल होणार नाहीं. थेंब थेंब ती संतत धार पडत असणें म्हणजे च उपासना, समान संस्काराची सारखी संतत धार असली पाहिजे. जो संस्कार सकाळीं, तो च दुपारीं, तो च सायंकाळीं. जो दिवसा तो च रात्रीं. जो काल तो च आज, व जो आज तो

च उद्या. जो या वर्षी तो च पुढील वर्षी. जो या जन्मीं तो पुढील जन्मीं. जो जगताना तो च मरताना असा एकेका सत्संस्काराची दिव्य धारा सर्व जीवनातून सतत वाहत राहिली पाहिजे. असा प्रवाह अखंड चालू राहील तर च शेवटी आपण जिंकू. तेव्हा च निशाण मुक्कामावर नेऊन रोवूं. एका च दिशेने संस्कार-प्रवाह वाहिला पाहिजे. नाहीं तर डोंगरावर पडलेले पाणी जर बारा वाटांनी फांकून गेले तर नदी होणार नाही. परंतु सारें एका दिशेनें वाहत जाईल, तर धारेचा ओहोळ होईल, ओहोळाचा प्रवाह होईल, प्रवाहाची नदी होईल, नदीची गंगा होऊन ती समुद्राला मिळेल. एका दिशेने वाहत जाणारे पाणी सागरास मिळालें. चोहो बाजूस जाणारे आटून गेलें. संस्काराचें असें च आहे. संस्कार आले व गेले तर काय उपयोग ? संस्काराचा पवित्र प्रवाह सतत जीवनात वाहत राहील तर च शेवटीं मरण महानंदाचे निधान वाटेल. जो प्रवासी वाटेंत फार न थांबता वाटेतील मोह दूर करून कष्टाने पावलें रोवीत शिखरावर जाऊन पोचला, वर जाऊन छातीवरची सर्व बंधनें फेंकून तेथल्या मोकळया वाऱ्याचा जो अनुभव घेता झाला, त्याच्या आनंदाची इतरांस कल्पना येणार नाहीं. जो प्रवासी मध्यें च थांबला त्याचा सूर्य काही थांबला नाही.

(३९)

सारांश, बाहेरून सतत स्वधर्माचरण व आंतून चित्तशुद्धीची, हरि-स्मरणाची, क्रिया असे अंतर्बाह्य कर्मविकर्मांचे प्रवाह जेव्हा काम करतील तेंव्हा मरण आनंदाची गोष्ट वाटेल. म्हणून भगवान् सांगतात—

"म्हणूनि सगळा काळ
मज आठव झुंज तूं "

माझे अखंड स्मरण कर व झगडत रहा. "सदा त्यांत चि रंगला" नेहमीं ईश्वरात मिसळून रहा. ईश्वरी प्रेमानें जेव्हा अंतर्बाह्य रंगशील, तो रंग जेव्हा सर्व जीवनावर चढेल, तेव्हा पवित्र गोष्टींत सदैव आनंद वाटू

लागेल. वाईट वृत्ति मग समोर उभी च राहणार नाहीं. सुंदर मनोरथांचे अंकुर मनात उगवतील. चांगल्या कृति सहज होऊं लागतील.

ईश्वराच्या स्मरणानें चांगल्या कृति सहज होऊं लागतील हें खरें. परंतु झगडत रहा अशी भगवनाची आज्ञा आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात—

रात्री दिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग ।
अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥

आत व बाहेर अनंत सृष्टि भरलेली आहे. या सृष्टीशीं मनाचा सारखा झगडा सुरू आहे. या झगड्यात प्रत्येक क्षणीं जय च येईल असें नाहीं. जो अखेर साधील तो च खरा. शेवटचा निकाल तो खरा. यशापयश अनेक वेळा मिळेल. अपयश आलें म्हणून निराश होण्याचें कारण नाही. दगडावर एकोणवीस घाव घातले तरी तो फुटला नाहीं. विसाव्या घावानें फुटला समजा. मग ते पहिले घाव का अपेशी समजावयाचे? त्या विसाव्या घावाच्या यशाची तयारी पहिले एकोणवीस घाव करीत होते.

निराश होणे म्हणजे नास्तिक होणें. परमेश्वर पाठीराखा आहे. विश्वास ठेवा. मुलाला हिंमत यावी म्हणून आई त्याला इकडे तिकडे जाऊं देते. परतु ती त्याला पडू देणार नाहीं. पडू लागले तर हळूं च येऊन उचलील. ईश्वर हि तुमच्याकडे पाहत आहे. तुमच्या जीवनाच्या पतंगाची दोरी त्याच्या हातात आहे. पतंगाची दोरी कधीं तो तंग धरतो, कधी सैल सोडतो. परंतु सूत्र त्याच्या हातात आहे ही खात्री बाळगा. गंगेच्या घाटावर पोहावयास शिकवितात. घाटावरच्या झाडास साखळी बांधलेली असते. ती साखळी कंबरेला बांधून देतात पाण्यात फेंकून. वस्ताद पाण्यात असतात च. तो नवशिक्या चार गटांगळ्या खातो. परंतु शेंवटीं ती कला शिकतो. परमेश्वर जीवनाची कला आपणास शिकवून राहिला आहे.

(४०)

परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवून कायावाचामनें अहोरात्र झगडत रहाल तर अतकाळची घडी अतिशय उत्तम येईल. त्या वेळेस सर्व देवता अनुकूल होतील. या अध्यायाच्या शेवटीं हे रूपकानें सांगितलें आहे. हें रूपक समजून घ्या. ज्याच्या मरणाच्या वेळेस अग्नि पेटलेला आहे, सूर्य प्रकाशत आहे, शुक्लपक्षातील चंद्रमा वाढून राहिला आहे, उत्तरायणातील निरभ्र व सुंदर आकाश पसरलें आहे, तो ब्रह्मात विलीन होतो. आणि ज्याच्या मरणाच्या वेळेस धूर धुमयून राहिला आहे, अंतर्बाह्य अंधार आहे, कृष्ण-पक्षातील चंद्रमा क्षीण होत आहे, दक्षिणायनातील तें अभ्राच्छादित मलिन आकाश पसरलेलें आहे, तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यात पुन्हा पडेल.

पुष्कळ लोक या रूपकानें घोटाळ्यात पडतात. पुण्यमरण यावें अशी इच्छा असेल तर अग्नि, सूर्य, चंद्र, आकाश, या देवतांची कृपा असली पाहिजे. अग्नि हे कर्माचें चिह्न आहे. यज्ञाची खूण आहे. अतकाळीं सुद्धा यज्ञाची ज्वाळा पेटलेली पाहिजे. न्यायमूर्ति रानडे म्हणत, "सारखें कर्तव्य करीत असता मरण आलें तर तें धन्य होय. कांहीं तरी वाचीत आहे, लिहीत आहे, कर्म करीत आहें, असें काम करतां करतां मला मरण आलें म्हणजे पुरे" पेटलेला अग्नि याचा हा अर्थ आहे. मरण-काळीं हि कर्म करीत राहणें ही अग्नीची कृपा. सूर्याची कृपा म्हणजे बुद्धीची प्रभा शेवटपर्यंत झगझगीत राहणें. चद्राची कृपा म्हणजे मरणवेळीं पवित्र भावना वाढत जाणें. चद्र हो मनाची, भावनाची, देवता आहे. शुक्लपक्षातील चंद्राप्रमाणें मनातील प्रेम, भक्ति, उत्साह, परोपकार, दया, इत्यादि शुद्ध भावनांचा पूर्ण विकास व्हावा. आकाशाची कृपा म्हणजे हृदयाकाशात आसक्तीचे ढग जरा देखील नसणें. एकदा गांधीजी म्हणाले, "मी सारखें चरखा चरखा करून राहिलों आहें. मी चरखा पवित्र वस्तु मानतों. परंतु अंतकाळीं त्याची हि वासना नको. ज्यानें

मला चरखा सुचविला तो त्याची चिंता वाहण्यास सर्वतोपरी समर्थ आहे. चरखा आता दुसऱ्या भल्या भल्या माणसांच्या हातांत गेला आहे. चरख्याची चिंता सोडून परमेश्वरास भेटण्यास मी तयार असलें पाहिजे." सारांश, उत्तरायण असणें म्हणजे हृदयांत आसक्तीचे ढग नसणें.

शेवटच्या श्वासोच्छ्वासापर्यंत हातून सेवा होऊन राहिली आहे, भावनाची पौर्णिमा फुललेली आहे, हृदयाकाशांत यत्किंचित् हि आसक्ति नाहीं, बुद्धि सतेज आहे, अशाप्रकारें मरण ज्याला येईल तो परमात्म्यांत मिळाला असा परम मंगल शेवट होण्यास रात्रंदिवस दक्ष राहून लढत राहिलें पाहिजे. क्षणभर सुद्धां अशुद्ध संस्कार मनावर उमटूं देतां कामा नये. आणि असें बळ मिळावें म्हणून त्या परमेश्वराची प्रार्थना करीत राहिलें पाहिजे. नामस्मरण, तत्त्व-स्मरण, पुनःपुन्हां केलें पाहिजे.

रविवार
१०-४-'३२

अध्याय नववा

(४१)

माझा घसा दुखत आहे. माझा आवाज आज ऐकूं येईल कीं नाहीं याविषयीं जरा शंका वाटते. ह्या प्रसंगीं साधुचरित थोरले माधवराव पेशवे यांच्या अंतकाळची गोष्ट आठवते. हा महापुरुष मरणशय्येवर होता. फार कफ झाला होता. कफाचें पर्यवसान अतिसारात करता येते. माधवराव वैद्यास म्हणाले, "माझा कफ दूर करून मला अतिसार होईल असें करा, म्हणजे रामनाम घेण्यास तोंड मोकळें होईल" मी हि आज परमेश्वराची प्रार्थना करीत होतों. देव म्हणाला, "जसा तसा चालेल तसा बोल." मी जी येथे गीता सांगतों आहे ती कोणास उपदेश करावा ह्या हेतूनें नाहीं. लाभ करून घेणाऱ्यास त्यापासून अवश्य लाभ होईल. परंतु मी गीता सांगत आहें ती रामनाम म्हणून सांगत आहे. गीता सांगताना माझी हरिनामाची भावना असते

मी जे हे सांगत आहे त्याचा आजच्या नवव्या अध्यायाशी संबंध आहे हरिनामाचा अपूर्व थोरवी या नवव्या अध्यायात सांगितली आहे. हा अध्याय गीतेच्या मध्यावर उभा आहे. सर्व महाभारताच्या मध्यावर गीता, व गीतेच्या मध्यावर नववा अध्याय. अनेक कारणामुळें या अध्यायाला पावनत्व आले आहे. ज्ञानदेवांनीं शेवटीं जेव्हां समाधि घेतली त्या वेळेस हा अध्याय

जपत त्यानी प्राण सोडला असे म्हणतात. या अध्यायाच्या केवळ स्मरणानें माझे डोळे भरून येतात व हृदय उचंबळतें. व्यासाचा हा केवढा उपकार! भरतखंडावर च नव्हे तर सर्व मानवजातीवर हा उपकार आहे. जी वस्तु भगवंतानीं अर्जुनास सांगितली ती अपूर्व वस्तु शब्दानीं सांगण्यासारखी नव्हती. परंतु दयेनें प्रेरित होऊन व्यासांनीं ती वस्तु संस्कृत भार्षेत प्रगट केली. गुह्य वस्तूला वाणीचें रूप दिलें. या अध्यायाच्या आरंभीं च भगवान् सांगतात,

"राजविद्या महागुह्य उत्तमोत्तम पावन"

ही जी राजविद्या, ही जी अपूर्व वस्तु, ती प्रत्यक्ष अनुभवण्याची गोष्ट आहे. भगवान् तिला "प्रत्यक्षावगम" म्हणत आहेत. शब्दात न मावणारी परंतु प्रत्यक्ष अनुभवाच्या कसावर कसलेली अशी गोष्ट या अध्यायात सांगितली असल्यामुळें त्यास फार गोडी आली आहे. तुलसीदासानीं म्हटलें आहे—

को जाने को जैहै जमपुर को सुरपुर परधाम को

तुलसिहि बहुत भलो लागत जग जीवन रामगुलामको

मेल्यानंतर मिळणारा स्वर्ग, त्याच्या कथा, येथें काय कामाच्या? स्वर्गात कोण जातो, यमपुरास कोण जातो, ते कोणी सांगावें? येथे चार दिवस रहावयाचें आहे तर ते रामाचे गुलाम होऊन रहावे यात च मला आनंद आहे, असें तुलसीदास सांगतात. रामाचे गुलाम होऊन राहण्याची गोडी या अध्यायात आहे. प्रत्यक्ष या च देहीं या च डोळा अनुभवास येणारें फळ, जिवंतपणीं अनुभवास येणाऱ्या गोष्टी, या अध्यायात सांगितल्या आहेत. गूळ खाताना गोडी प्रत्यक्ष समजते. त्याप्रमाणें रामाचे गुलाम होऊन राहण्यातील गोडी येथे आहे. अशी ही मर्त्यलोकींच्या जीवनातील गोडी प्रत्यक्ष अनुभवास आणून देणारी राजविद्या या अध्यायात आहे. ती राजविद्या गूढ आहे. परंतु भगवान् सर्वांस सुलभ उघडी करून ठेवीत आहेत.

(४२)

ज्या धर्माचे गीता सार आहे त्या धर्माला वैदिक धर्म म्हणतात. वैदिक धर्म म्हणजे वेदापासून निघालेला धर्म. जगाच्या पाठीवर जे कांहीं प्राचीन लिखाण आहे त्यात वेद हे पहिले लिखाण म्हणून मानलें जातें. म्हणून भाविक लोक त्याला अनादि मानतात. यामुळे वेदाला पूज्यता मिळाली. आणि इतिहासाच्या दृष्टीने पाहिले तरी हि वेद हे आपल्या समाजाच्या प्राचीन भावनाचे जुन्यातील जुनें चिह्न आहे. ताम्रपट, शिलालेख, नाणीं, भांडीं, प्राण्याचे अवशेष, इत्यादि साधनापेक्षा हे लेखी साधन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पहिला ऐतिहासिक पुरावा म्हणजे वेद. अशा या वेदात जो धर्म बीजरूपाने होता त्याचा वृक्ष होत होत, शेवटी त्याला गीतेचे दिव्य मधुर फळ लागले. फळाशिवाय झाडाचे आपण काय खाणार ? वृक्षास फळ लागेल तेव्हा च काय खावयाचें तें मिळेल. वेदधर्माच्या साराचें हि सार म्हणजे ही गीता.

हा जो वेदधर्म प्राचीन काळापासून रूढ होता, त्यात नाना यज्ञयाग, क्रियाकलाप, नाना तपश्चर्या, नाना साधना सांगितल्या आहेत. हे जे सर्व कर्मकांड, तें जरी निरुपयोगी नसले, तरी त्याला अधिकाराची जरूर असे. ते कर्मकांड सर्वांना मोकळें नसे. झाडावरचा उंच नारळ चढून कोणी तोडावा, तो पुढे कोणी सोलावा, कोणी फोडावा ? मला खूप भूक लागली असली तरी तो उंच झाडावरचा नारळ मला मिळावा कसा ? मी खालून नारळाकडे बघतों, नारळ वरून माझ्याकडे बघतो. पोटातील आग अशानें का शमते ? त्या नारळाची व माझी प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंत सारें फुकट. या वेदातील नाना क्रियांतून अत्यंत सूक्ष्म विचार असावयाचे. सामान्यजनास ते कसे कळणार ? वेदमार्गाशिवाय मोक्ष नाही, परंतु वेदाचा तर अधिकार नाहीं; मग इतरांचें कसें व्हावयाचें ? म्हणून कृपाळु संत पुढें सरसावून म्हणाले, "या वेदाचा

रस काढ़. या वेदाचें सार थोडक्यात काढून दुनियेला देऊं या" म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात—

"वेद अनंत बोलला । अर्थ तुका चि साधला"

कोणता हा अर्थ? हरिनाम. हरिनाम हे वेदाचें सार. रामनामानें मोक्ष ठरला. स्त्रिया, मुलें, शूद्र, वैश्य, अडाणी, दुबळे, रोगी, पंगु, सर्वांना मोक्ष मोकळा झाला. वेदाच्या कपाटांत अडकलेला मोक्ष भगवंतानीं राजमार्गावर आणून ठेवला. मोक्षाची साधी सोपी युक्ति. ज्याचें जें साधें जीवन, जें स्वधर्मकर्म, सेवाकर्म, ते च यज्ञमय का करता येणार नाहीं? दुसरे यज्ञयाग कशाला? तुझें साधें रोजचें सेवाकर्म हे च यज्ञरूप कर. हा राजमार्ग आहे.

यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।
धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥

या मार्गानें डोळे मिटून धावत गेलात तरी पडणार नाहीं. दुसरा मार्ग "क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया" असा आहे. तलवारीची धार हि जरा बोथट असेल, इतका वैदिक मार्ग विकट आहे. रामाचे गुलाम होऊन राहण्याचा मार्ग सोपा आहे. एखादा इंजिनिअर हळूं हळूं उंची वाढवीत रस्ता वर वर नेतो व आरामानें उंच शिखरावर बसवतो. आणि इतकें उंच जात आहोत हे समजून हि येत नाहीं. ही जशी त्या इंजिनिअराची खुबी, तशी च या राजमार्गाची आहे. जो मनुष्य जेथें कर्म करीत उभा आहे, तेथें त्या साध्या कर्मानें च परमात्मा गाठता येईल असा हा मार्ग आहे.

परमेश्वर का कोठें लपलेला आहे? एखाद्या दरींत, एखाद्या घळींत, एखाद्या नदींत, एखाद्या स्वर्गात, असा का कोठें तो दडून बसला आहे? हिरेमाणकें, चांदीसोनें पृथ्वीच्या पोटांत लपलेलें असतें. मोतींपोवळीं रत्नाकर समुद्रांत लपलेलीं असतात. तसें का हें परमेश्वररूपी लाल-रतन

लपलेलें आहे ? देव का कोठून खणून वर काढायचा आहे ? हा सर्वत्र समोर देव च उभा आहे. हे तमाम लोक देवाच्या च मूर्ति. भगवान् सांगत आहेत--"ह्या मानवरूपानें प्रगट झालेल्या हरिमूर्तीचा अवमान करूं नका रे !" ईश्वर च चराचरात प्रगट होऊन राहिला आहे. त्याला शोधण्याचे कृत्रिम उपाय कशाला ? साधा उपाय आहे. अरे तूं जी जी सेवा करशील, तिचा संबंध रामाशीं जोड म्हणजे झालें. रामाचा गुलाम हो. ते काठिण वेदमार्ग, तो यज्ञ, ती स्वाहा, ती स्वधा, तें श्राद्ध, तें तर्पण, सारें मोक्षाकडे नेईल. परंतु अधिकारी अनधिकारी भानगड तेथें उत्पन्न होते. आपल्याला नको च ते. तूं एवढे च कर कीं जें काहीं करशील तें परमेश्वरास अर्पण कर. प्रत्येक कृतीचा संबंध त्याच्याशीं जोड. असें नववा अध्याय सांगतो. म्हणून तो भक्ताना फार गोड वाटतो.

(४३)

कृष्णाच्या सर्व जीवनात बाळपण अत्यंत च गोड. बाळकृष्णाची विशेष उपासना. तो गुराख्याबरोबर गाई घेऊन जाई, त्याच्याबरोबर खाई, त्याच्याबरोबर हंसे खेळे. इंद्राची पूजा करावयास गवळी निघाले तर तो त्याना म्हणाला, "कोणीं पाहिला आहे इंद्र ? त्याचे काय उपकार ? हा गोवर्धन पर्वत तर प्रत्यक्ष दिसत आहे. तेथें गाई चरतात. तेथून नद्या वाहतात. त्याची करा पूजा." असे तो शिकवी. ज्या गोपाळांत तो खेळला, ज्या गोपींबरोबर बोलला, ज्या गाईगुरात रंगला, त्या सर्वांस त्यानें मोक्ष मोकळा करून दिला. कृष्णपरमात्म्यानें अनुभवानें हा सोपा मार्ग सांगितला आहे. लहानपणीं त्याचा गाईशी संबंध, मोठेपणीं घोड्याशीं. मुरलीचा आवाज ऐकता च गाई गहिंवरत, आणि कृष्णानें पाठीवर हात फिरवता च घोडे फुरफुरत. त्या गाई, ते रथाचे घोडे, केवळ कृष्णमय होऊन जात. 'पापयोनि' मानलेल्या त्या पशूंना हि जणूं मोक्ष मिळे. मोक्षावर केवळ मानवाचा च हक्क नसून पशुपक्ष्याचा हि आहे ही गोष्ट श्रीकृष्णानीं स्पष्ट केली आहे. त्यानीं जीवनांत ती गोष्ट अनुभवली.

जो भगवंतांचा अनुभव तो च व्यासाचा. कृष्ण व व्यास एकरूप च आहेत. दोघांच्या जीवनाचें मार्ग एक. मोक्ष विद्वत्तेवर, कर्मकलापावर अवलंबून नाहीं. साधी भोळी भक्ति हि पुरे. भोळ्या भाविक स्त्रिया मी मी म्हणणाऱ्या ज्ञान्यास मागें टाकून पुढे गेल्या आहेत. पवित्र मन व भोळा शुद्ध भाव. मग मोक्ष अवघड नाहीं. महाभारतात जनक-सुलभा-संवाद म्हणून एक प्रकरण आहे. जनकराजा ज्ञानासाठीं एका स्त्रीकडे गेला आहे असा प्रसंग व्यासांनीं उभा केला आहे. तुम्ही चर्चा करीत बसा कीं स्त्रियांना वेदाचा अधिकार आहे की नाहीं. सुलभा तर प्रत्यक्ष जनकास ब्रह्मविद्या देत आहे. ती एक सामान्य स्त्री. जनक केवढा सम्राट्! किती विद्यानीं संपन्न! परंतु महाज्ञानी जनकाजवळ मोक्ष नाहीं. त्यासाठीं त्याला सुलभेचे चरण धरावयास व्यासांनीं लावलें आहे. तसा च तो तुलाधार वैश्य. तो जाजलि ब्राह्मण त्याच्याकडे ज्ञानासाठीं जातो. तुलाधार म्हणतो, "तराजूची दांडी सरळ राखण्यात माझें सारें ज्ञान आहे." तशी च ती व्याधाची कथा. व्याध तर कसाई. पशु मारून समाजाची सेवा करीत होता. एका अहंकारी तपस्वी ब्राह्मणाला त्याच्या गुरूनें व्याधाकडे जावयास सांगितलें. ब्राह्मणाला आश्चर्य वाटलें. कसाई काय ज्ञान देणार ? ब्राह्मण व्याधाकडे आला. व्याध काय करीत होता ! तो मांस कापीत होता, धूत होता, स्वच्छ करून विक्रीस ठेवीत होता. तो ब्राह्मणाला म्हणाला, "माझें हे कर्म जितकें धर्ममय करता येईल तितकें मी करीत आहें. जेवढा आत्मा या कर्मांत ओतता येईल तेवढा ओतून मी हें कर्म करतों व आईबापाची सेवा करतों." अशा या व्याधाच्या रूपानें व्यासांनीं आदर्शमूर्ति उभी केली आहे.

महाभारतात ह्या ज्या स्त्रिया, वैश्य, शूद्र ह्यांच्या कथा आलेल्या आहेत त्या अशासाठीं कीं सर्वांना मोक्ष मोकळा आहे हे उघड दिसावें. त्या गोष्टींतील तत्त्व या नवव्या अध्यायात सांगितलें आहे. त्या गोष्टींवर शिक्का या अध्यायात मारला गेला. रामाचा गुलाम होऊन राहण्यात च

जी गोडी ती च त्या व्याधाच्या जीवनांत आहे. तुकाराम महाराज अहिंसक; परंतु सजन कसायाने कसायाचे काम करून मोक्ष मिळविला हें मोठ्या कौतुकानें त्यांनी वर्णिलें आहे. "पशूंना मारणाऱ्याची देवा काय गति होईल ?" असें अन्यत्र तुकारामांनी म्हटलें आहे. परंतु—

"सजन कसाया विकूं लागे मास"

असा चरण लिहून भगवान् सजन कसायास मदत करतात असें वर्णिलें आहे. नरसी मेहत्याची हुंडी पटवणारा, नाथाकडे कावडी भरून आणणारा, दामाजीसाठी महार होणारा, महाराष्ट्राची आवडती जनाबाई तिला दळण-कांडणांत मदत करणारा, असा तो भगवान् सजन कसायास हि तितक्या च प्रेमानें मदत करी, असें तुकाराम सांगत आहेत. सारांश, सर्व कृत्यांचा संबंध परमेश्वराशीं जोडावा. कर्म शुद्ध भावनेनें केलेलें आणि सेवेचें असावें म्हणजे तें यज्ञरूप च आहे.

(४४)

नवव्या अध्यायांत ही च विशेष गोष्ट आहे. या अध्यायांत कर्मयोग व भक्तियोग यांचा मधुर मिलाफ आहे. कर्मयोग म्हणजे कर्म करावयाचें व फळाचा त्याग करावयाचा. कर्म अशा खुबीनें करा की फळाची वासना जडणार नाहीं. अक्रोडाचें झाड लावण्यासारखें हें आहे. अक्रोडाच्या झाडास पंचवीस वर्षांनीं फळें यावयाचीं. झाड लावणारास तीं चाखावयास मिळणार नाहींत. तरी हि झाड लावावयाचें, तें प्रेमानें वाढवावयाचें. कर्मयोग म्हणजे झाड लावणें, न फळाची अपेक्षा न राखणें. भक्तियोग म्हणजे काय ? भावपूर्वक ईश्वराशीं जोडले जाणें म्हणजे भक्ति-योग. राजयोगांत कर्मयोग व भक्तियोग एकत्र मिसळतात. राजयोगाच्या अनेकांनीं अनेक व्याख्या केल्या आहेत. परंतु राजयोग म्हणजे थोडक्यांत कर्मयोग व भक्तियोग यांचें मधुर मिश्रण अशी माझी व्याख्या आहे.

कर्म तर करावयाचें परंतु फळ टाकावयाचें नाहीं, तें देवाला अर्पण करावयाचें. फळ टाका असें म्हणणें म्हणजे फळाचा निषेध झाला. अर्पणांत तसें नाहीं. फार सुंदर अवस्था आहे ही. अपूर्व गोडी आहे ह्यात. फळाचा त्याग करावयाचा याचा अर्थ असा नाहीं कीं फळ कोणी घेणार च नाहीं. कोणी तरी तें फळ घेणार च, कोणाला तरी तें मिळणार च. मग ज्याला हें फळ मिळणार तो लायक आहे कीं नाहीं वगैरे तर्क निघावयाचे. कोणी भिकारी आला तर आपण लगें च म्हणतों, "गलेलठ्ठ आहेस. शोभत नाहीं भीक मागणें. चालता हो." त्याचें भीक मागणें योग्य आहे कीं नाहीं हें आपण बघतों. तो भिकारी शरमून जातो विचारा. सहानुभूतीचा पूर्ण अभाव आपणाजवळ. त्या भीक मागणाऱ्याची लायकी आपणास कशी कळणार ? मीं लहानपणीं आईला अशी च शंका विचारली होती. तिचें उत्तर अद्याप माझ्या कानात घुमून राहिलें आहे. मीं तिला म्हटलें, " हा तर धट्टाकट्टा दिसतो. ह्याला भीक घालूं तर व्यसनें व आळस मात्र वाढतील." गीतेतील "देशे काले च पात्रे च" हा श्लोक हि म्हणून दाखविला. ती म्हणाली. "जो भिकारी आला तो परमेश्वर च होता. आता पात्रापात्रतेचा कर विचार. भगवान् का अपात्र आहे ? पात्रापात्रतेचा विचार करण्याचा तुला मला काय अधिकार ? मला अधिक विचार करण्याची जरूर च वाटत नाहीं. मला तो भगवान् आहे." आईच्या त्या उत्तरावर अजून मला उत्तर सुचलें नाहीं.

दुसऱ्याला जेवण घालताना त्याच्या पात्रापात्रतेचा मी विचार करतों. परंतु स्वतःच्या पोटात घालताना आपणास तरी अधिकार आहे का याचा विचार कधीं मनांत येत नाहीं. जो आपल्या दारीं आला तो अभद्र भिकारी च का मानावा ? आपण ज्याला देतों तो भगवान् च आहे असे का समजूं नये ? राजयोग सांगतो, "तुझ्या कर्माचें फळ कोणी तरी चाखणार च ना ? तें मुळीं देवाला देऊन टाक. त्याला अर्पण कर." राज-

योग योग्य जागा दाखवून देत आहे. फळाचा त्याग करण्याचें निषेधात्मक कर्म हि येथें नाहीं, व भगवंतास अर्पण करावयाचें यामुळें पात्रापात्रतेचा प्रश्न हि उलगडतो. भगवंतास दिलेलें दान सदा सर्वदा शुद्ध च आहे. तुझ्या कर्मांत दोष असला तरी हि ते त्याच्या हातात पडता च पवित्र होईल. आपण किती हि दोष दूर केले तरी दोष राहतो च. तरी आपणांस जितकें शुद्ध होऊन कर्म करता येईल तितकें करावें. बुद्धि ही ईश्वराची देणगी आहे. ती जितकी शुद्ध वापरता येईल तितकी वापरणें हें कर्तव्य च आहे. तसें न करणें गुन्हा होईल. म्हणून पात्रापात्र-विवेक हि केला च पाहिजे. पण भगवद्भावनेनें तो सोपा होतो.

फळाचा विनियोग चित्तशुद्धि करण्याकडे योजावा. जें कार्य जसे होईल तसे तें भगवंताला दे. प्रत्यक्ष क्रिया जसजशी होईल, तसतशी ती देवास अर्पण करून मनाची पुष्टि मिळवीत गेले पाहिजे. फळ टाकायचे नाहीं. ते देवास अर्पण करावयाचें. किंबहुना मनात येणाऱ्या वासना आणि काम-क्रोधादि विकार हि देवाला द्यावयाचे व मोकळें व्हावयाचे.

"कामक्रोध आम्हीं वाहिले विठ्ठलीं"

येथे संयमाग्नींत घालून जाळणें पोळणें काहीं नाहीं. चट् अर्पण करून मोकळा हो. कुटाकूट, मारामार नाहीं.

"रोग जाय दुधें साखरे। तरी निंब का पियावा"

इंद्रियें सुद्धा साधनें आहेत. तीं ईश्वरार्पण करा. कान म्हणे ताब्यात येत नाहीं. मग का ऐकायचें च नाहीं? ऐक, पण हरिकथा च ऐक. न ऐकणें कठिण. परंतु हरिकथा हा ऐकण्याचा विषय देऊन कानाचा उपयोग करणें हे अधिक सुलभ, मधुर, व हितकर आहे. रामाला तुझा कान दे. मुखानें रामनाम घे. इंद्रियें दुष्मन नाहींत. तीं चांगलीं आहेत. त्यांच्यात फार सामर्थ्य आहे. प्रत्येक इंद्रिय ईश्वरार्पणबुद्धीनें वापरणें हा राजमार्ग आहे. हा च राजयोग.

(४५)

अमुक च क्रिया देवाला अर्पण करावयाची असं नाहीं. सारें कर्म-जात त्याला द्या. शबरीची तीं बोरें. रामानें स्वीकारलीं तीं. परमेश्वराची पूजा करावयास गुहेंत जावयास नको. जेथें जें कर्म करीत आहात, तेथें ते देवाला द्या. आई मुलाची काळजी घेते, ती जणूं देवाची च घेते. मुलाला स्नान म्हणजे जणूं देवावर रुद्राभिषेक. हा बालक परमेश्वरी कृपेची देणगी म्हणून आईनें परमेश्वरभावनेने बालकाचें संगोपन करावें. कौसल्या राम-चंद्राची, यशोदा कृष्णाची, किती प्रेमाने काळजी वाही, याचें वर्णन करताना शुक, वाल्मीकि, तुलसीदास, स्वतःला धन्य मानते झाले. त्याना त्या क्रियेचें अपार कौतुक वाटत आहे. माउलीची ती सेवेची क्रिया फार थोर आहे. ते बालक म्हणजे परमेश्वराची मूर्ति, त्या मूर्तीच्या सेवेहून दुसरें भाग्य ते कोणतें? आपण एकमेकाच्या सेवेत जर ही भावना वापरली तर आपल्या कर्मात केवढें परिवर्तन होईल! ज्याला जी जी सेवा लाभली ती ईश्वराची सेवा असें त्यानें भावीत जावें.

शेतकरी बैलाची सेवा करतो. हा बैल का तुच्छ आहे? नाहीं. वेदामध्ये वामदेवानें शक्तिरूपाने विश्वात भरून राहिलेल्या ज्या बैलाचें वर्णन केले आहे, तो च बैल त्या शेतकऱ्याच्या बैलात हि आहे.

"चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥"

त्याला चार शिंगे आहेत, तीन पाय आहेत, दोन डोकीं आहेत, सात हात आहेत, तीन ठिकाणीं जो बांधलेला आहे, जो महान् तेजस्वी असून सर्व मर्त्य वस्तूंत भरून राहिला आहे, असा हा जो गर्जना करणारा विश्वव्यापी बैल तो च शेतकरी पूजीत आहे. या एका ऋचेचे टीकाकारानी पाच

सात निरनिराळे अर्थ दिले आहेत. हा बैल आहे च विचित्र. आकाशात गर्जना करून पाऊस पाडणारा जो बैल तो च मलमूत्राची वृष्टि करून शेत पिकविणाऱ्या ह्या शेतकऱ्याचे बैलात आहे. शेतकरी अशा थोर भावनेनें जर आपल्या बैलाची सेवाचाकरी करील तर ती साधी बैलाची सेवा ईश्वराला अर्पण होईल.

त्या च प्रमाणे घरामध्ये जी गृहलक्ष्मी आहे तिने पोतेरें घालून जें स्वयपाकघर स्वच्छ केलें आहे, तेथे जी चूल पेटली आहे, त्या चुलीवर स्वच्छ व सात्त्विक अशी जी पोळी ती भाजून राहिली आहे, आपल्या घरातील सर्वांना ही रसोई पुष्टिदायक व तुष्टिदायक व्हावी अशी जी तिची इच्छा आहे, तें सारें तिचें कर्म यज्ञरूप च आहे. तो लहानसा यज्ञ च जणू त्या माउलीनें पटविला आहे. परमेश्वराला तृप्त करावयाचे आहे ही भावना मनात ठेवून जो स्वयंपाक होईल तो किती स्वच्छ व पवित्र होईल त्याची कल्पना करा. त्या गृहलक्ष्मीच्या मनात जर अशी थोर भावना असेल तर भागवतातील ऋषिपत्न्यांच्या च तोलाची ती हि होईल. अशा कितीक माता सेवा करून उद्धरून गेल्या असतील, आणि मी मी म्हणणारे ज्ञानी व पंडित कोपऱ्यात पडून राहिले असतील.

(४६)

आपले रोजचे घडीघडीचे जीवन साधे दिसले तरी ते साधे नाही. त्यात महान् अर्थ आहे. सर्व जीवन म्हणजे एक महान् यज्ञकर्म आहे. तुमची निद्रा म्हणजे हि ती एक समाधि आहे. सर्व भोग ईश्वराला अर्पण करून मग जी निद्रा आपण घेऊं ती समाधि च नसेल तर काय? आपणात अशी रूढि आहे की स्नान करताना पुरुषसूक्त म्हणावयाचें. या पुरुषसूक्ताचा स्नानाच्या क्रियेशीं असा काय संबंध आहे? संबंध पहाल तर दिसेल. ज्याला हजार हात आहेत, हजार डोळे आहेत, अशा त्या विराट् पुरुषाचा माझ्या स्नानाशीं काय संबंध? संबंध असा की तू जो लोटा डोक्यावर

ओतीत आहेस, त्यात हजारों बिंदु आहेत. ते बिंदु तुझें मस्तक धूत आहेत, निष्पाप करीत आहेत. तो तुझ्या मस्तकावर ईश्वराचा आशीर्वाद आहे. परमेश्वराच्या सहस्र हातातील सहस्रधारा जणूं तुझ्यावर वर्षत आहेत. बिंदूंच्या रूपानें परमेश्वर च जणूं तुझ्या डोक्यांतील मळ दूर करीत आहे. अशी दिव्य भावना त्या स्नानात ओता म्हणजे तें स्नान निराळे च होईल. त्या स्नानात अनंत शक्ति येईल.

कोणतें हि कर्म तें परमेश्वराचें आहे ह्या भावनेनें केले तर तें साधे च कर्म पवित्र होते. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. आपल्या घरीं आलेला ईश्वररूप आहे अशी भावना तर करून पहा. साधा एखादा मोठा माणूस घरीं आला तरी किती स्वच्छता आपण करतो, कसा सुंदर स्वयंपाक करतों. मग परमेश्वर आहे अशी भावना केलीत तर किती बरें त्या क्रियेंत फरक पडेल ? कबीर वस्त्रें विणीत असे. तो तल्लीन होऊन जाई.

"झीनी झीनी झीनी झीनी, बिनी चदरिया"

असें गाणें गात डोले. परमेश्वरास पांघरवण्यासाठीं जणूं तो चादर विणीत आहे. ऋग्वेदातील ऋषि म्हणतो—

"वस्त्रेव भद्रा सुकृता सुपाणी"

हें माझें स्तोत्र सुंदर हातांनीं विणलेल्या वस्त्राप्रमाणें मी ईश्वरास लेववीत आहें. कवीनें स्तोत्र करावयाचें तें देवासाठीं व विणकरानें वस्त्र करावयाचें तें हि देवासाठीं. किती हृदयंगम कल्पना ! केवढा हृदय विशुद्ध करणारा, हृदय उचंबळविणारा, विचार ! ही भावना एकदा जीवनात आली म्हणजे जीवन किती निर्मळ होईल ! अंधारांत वीज आली म्हणजे त्या अंधाराचा एका क्षणांत प्रकाश होतो. त्या अंधाराचा हळूं हळूं का प्रकाश होतो ? नाहीं. एका क्षणात सारें अंतर्बाह्य परिवर्तन. त्याप्रमाणें च प्रत्येक क्रिया ईश्वराशीं जोडून दिल्याबरोबर जीवनात एकदम अद्भुत शक्ति येते.

प्रत्येक क्रिया मग विशुद्ध होऊं लागेल. जीवनात उत्साह संचरेल. आज आपल्या जीवनात उत्साह आहे कुठें ? आपण मरत नाहीं म्हणून जगत आहोंत. उत्साहाचा सर्वत्र दुष्काळ. रडकें कलाहीन जिणें. परंतु सर्व क्रिया ईश्वराशीं जोडावयाच्या आहेत हा भाव मनात आणा. तुमचें जिणें मग रमणीय व नमनीय होईल.

परमेश्वराच्या एका नावानें एकदम परिवर्तन होतें यांत शंका नको. राम म्हणण्यानें काय होणार असें नको म्हणूं. म्हणून तर पहा. कल्पना करा कीं सायंकाळीं शेतकरी काम करून घरीं येत आहे. वाटेंत त्याला कोणी वाटसरू भेटतो. त्यानें त्या वाटसराला म्हणावें—

"चाल घरा उभा राहें नारायणा"

"अरे वाटसरू बंधो, अरे नारायणा, याव. आता रात्र होत आली. माझ्या घरीं चल देवा". त्या शेतकऱ्याच्या तोंडून असे शब्द निघूं देत तर खरे. तुमच्या त्या वाटसराचें रूप बदलतें कीं नाहीं तें पहा. तो वाटसरू वाटमाऱ्या असला तरी हि पवित्र होईल. हा फरक भावनेनें होतो. भावनेंत सारें साठवून ठेवलेलें आहे. जीवन भावनामय आहे. एक वीस वर्षांचा परका मुलगा घरीं येतो. पिता त्याला कन्या देतो. तो मुलगा वीस वर्षांचा असला तरी पन्नास वर्षांचा तो मुलीचा बाप त्याच्या पाया पडतो. हें काय आहे ? कन्या अर्पण करण्याचें तें कर्म च किती पवित्र आहे. ती ज्याला द्यावयाची तो देव च वाटतो. ही जी भावना जामात्याच्या, नवरदेवाच्या, बाबतींत, ती च भावना आणखी वर न्या, वाढवा.

कोणी म्हणेल ही खोटी कल्पना करण्यात काय अर्थ ? खोटी खरी प्रथम नका म्हणूं. आधीं अभ्यास करा, अनुभव घ्या, व मग खरें खोटें कळेल. तो नवरदेव खरोखर परमात्मा आहे अशी शाब्दिक नव्हे तर खरी भावना *त्या कन्यादानांत अर्पूं दे, म्हणजे मग काय फरक पडतो तें दिसून येईल. या* पवित्र भावनेनें वस्तूंचें पूर्वरूप व उत्तररूप यांत जमीन अस्मानचें अंतर

पडेल. कुपात्र सुपात्र होईल. दुष्ट सुष्ट होईल. वाल्याकोळ्याचें असें च नाहीं का झालें ? वीणेवर अंगुली फिरत आहे, मुखानें नारायणनाम चाललें आहे, आणि मारायला धावलों तरी शांति ढळत नाही, उलट प्रेमपूर्ण नेत्रांनीं पाहत आहे. असें दृश्य च वाल्यानें कधीं पूर्वी पाहिलें नव्हतें. आपली कुऱ्हाड पाहून पळून जाणारे, किंवा अंगावर उलट हल्ला करणारे, दोन च प्रकारचे प्राणी वाल्याकोळ्यानें त्या क्षणापर्यंत पाहिले होते. परंतु नारदांनीं हल्ला हि केला नाहीं किंवा ते पळून हि गेले नाहीत. ते शांत उभे राहिले. वाल्याची कुऱ्हाड थांबली. नारदाची भुवई हलली नाहीं. डोळा मिटला नाहीं. मधुर भजन चाललें च होतें. नारद वाल्याला म्हणाला, "कुऱ्हाड का थांबली ?" वाल्या म्हणाला, "तुम्हांला शांत पाहून." नारदांनीं वाल्याचें रूपांतर करून टाकलें. तें रूपान्तर खरें की खोटें ?

खरोखर दुष्ट म्हणून कोणी आहे का, याचा निर्णय तरी कोणीं करावयाचा ? खरोखरचा दुष्ट समोर उभा राहिला तरी तो परमात्मा आहे अशी भावना करा. तो दुष्ट असला तरी तो संत होईल. म्हणे खोटी च भावना करावयाची ? मी म्हणतों कोणाला माहीत तो दुष्ट च आहे म्हणून ? 'सज्जन लोक स्वतः चांगले असतात म्हणून त्यांना सारें चांगलें च दिसतें, वास्तविक तसें नसतें' असें कोणी म्हणतात. मग काय तुला जसें दिसतें तें खरें मानावयाचें ? सृष्टीचें सम्यक् ज्ञान व्हावयाचें साधन जणू दुष्टाच्या च तेवढें हातांत आहे ! सृष्टि चांगली आहे पण तूं दुष्ट म्हणून तुला ती दुष्ट दिसते; असें का म्हणू नये ? अरे, सृष्टि म्हणजे आरसा आहे. तू जसा असशील तसा या समोरच्या सृष्टींत उमटून दिसशील. आपली जशी दृष्टि तसें सृष्टीचें रूप. यासाठीं सृष्टि चांगली आहे, पवित्र आहे, अशी कल्पना करा. साध्या क्रियेंत हि ही भावना ओता. मग काय चमत्कार होतो तो दिसेल. भगवंतांना हे च सांगावयाचें आहे —

"जे खासी होमिसी देसी जें जे आचरिसी तप
जे काही करिसी कर्म ते करीं मज अर्पण"
जे जें काहा करशील ते सारे जसेंच्या तसें भगवंतास दे.

आमची आई लहानपणी एक गोष्ट सागत असे. ती गोष्ट गमतीची आहे. परतु तिच्यातील रहस्य मोलाचे आहे. एक होती बाई. तिचें आपलें ठरलेलें होते की जे काही होईल ते कृष्णार्पण करावयाचें. उष्टयाला शेण लावून तो शेणगोळा तिने बाहेर फेकावा व कृष्णार्पण म्हणावें. लगें च तो शेणगोळा तेथून उठे व मदिरातील मूर्तीच्या तोंडावर जाऊन बसे. तो पुजारी मूर्तीला घासून घासून दमला. परंतु करणार काय? शेवटी कळलें की हा महिमा त्या बाईचा आहे. ती जिवंत आहे तो पर्यंत मूर्ति साफ व्हावयाची नाहीं. एक दिवस बाई आजारी पडली. मरणाचा शेवटचा क्षण जवळ आला. तिने मरण हि कृष्णार्पण केलें. त्या क्षणीं देवळात मूर्तीचे तुकडे झाले. मूर्ति भगून पडली. वरून विमान आले बाईला नेण्यासाटीं. तिनें विमान हि कृष्णार्पण केले. विमान मंदिरावर ताडकन् जाऊन आपटलें व त्याचे हि तुकडे झाले. स्वर्ग श्रीकृष्णाच्या ध्यानापुढें कुचकामाचा आहे.

साराश काय, की जे जे बरे वाईट कर्म हातून घडले, तें ते ईश्वरार्पण केल्यानें त्या कर्मात काहीं निराळें च सामर्थ्य उत्पन्न होतें. ज्वारीचा पिवळसर लालमर दाणा असतो. परतु तो भाजला तर किती सुदर लाही होते ! पाढरी स्वच्छ, अष्टकोनी, परीटघडी करून आणलेली ती डौलदार लाही त्या दाण्याजवळ ठेवा पाहूं. किती फरक ! परतु त्या दाण्याची च ती लाही यात सशय नाही. हा फरक एका अग्नीमुळें झाला. तसे च तो टणक दाणा जात्यात घालून भरडा, त्याचे मऊ पीठ होईल. अग्नीच्या सपर्कानें लाही झाली, जात्यात घातल्यानें मऊ पीठ झालें. त्याप्रमाणें च आपल्या लहानशा क्रियेवर हरिस्मरणाचा सस्कार करा कीं ती क्रिया अपूर्व होईल. भावनेनें

मोल वाढते. ते रद्दी जास्वंदीचे फूल, तो बेलाचा पाला, ती तुळशीची मजरी, ती दुरव; त्याना तुच्छ मानूं नका.

"तुका म्हणे चवी आले । जें का मिश्रित विठ्ठलें"

प्रत्येक गोष्टींत परमात्मा मिसळा व मग अनुभव घ्या. ह्या विठ्ठलाच्या मसाल्याच्या तोडीचा दुसरा आहे का कोठला मसाला ? ह्या दिव्य मसाल्यापुढें दुसरें कोणतें आणाल ? ईश्वराचा मसाला प्रत्येक क्रियेत घाला, म्हणजे सारें रुचकर व सुंदर होईल.

रात्री आठ वाजता देवळात आरती चाललेली असावी, गंध सुटला आहे, धूप जळतो आहे, दिवे लावले आहेत, आरती ओवाळली जात आहे, अशा वेळेस खरोखर च आपण परमात्मा पाहत आहोंत अशी भावना होते. देव दिवसभर जागला, आता निजावयाचा.

"आता स्वामी सुखे निद्रा करा गोपाळा"

असें भक्त म्हणू लागतात. शंका घेणारा विचारतो, "देव का कोठे झोपतो ?" अरे देवाला काय नाही ? मूर्खा, देव झोपणार नाहीं, जागणार नाही, तर काय दगड झोपणार व जागणार ? अरे देव च जागतो, देव च निजतो, व देव च खातो पितो. तुलसीदासजी सकाळच्या वेळीं देवाला उठवीत आहेत, विनवीत आहेत—

"जागिये रघुनाथ कुंवर पछी वन बोले"

आपल्या बंधुभगिनींना, नारीनरांना, रामचंद्राच्या मूर्ति कल्पून ते म्हणत आहेत "माझ्या रामरायानो, उठा आता." किती सुंदर विचार ! नाहीं तर बोर्डिंग असावें, तेथें मुलाना उठवताना "उठतोस कीं नाहीं" असें दरडावून विचारतात. प्रातःकाळची मंगल वेळ, त्या वेळेस कठोर वाणी शोभते का ? विश्वामित्राच्या आश्रमात रामचंद्र निजले आहेत, विश्वामित्र त्याना उठवीत आहेत, वाल्मीकि रामायणात वर्णन आहे—

"रामेति मधुरा वाणी विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल पूर्वा संध्या प्रवर्तते ॥"

"रामा वत्सा, ऊठ आता" अशी गोड हाक विश्वामित्र मारीत आहेत. किती गोड आहे हें कर्म. आणि बोर्डिंगातील तें उठवणें किती कर्कश ! त्या झोपेंत असलेल्या मुलाला वाटतें कीं कोणी साता जन्माचा वैरी च जणू उठवावयाला आला आहे. आधी हळूं हांक मारा, मग जरा मोठ्यानें. परंतु कर्कशता कठोरता नको. उठला नाहीं तर पुन्हा दहा मिनिटानीं जा. आज नाहीं उठला तर उद्या उठेल अशी आशा करा. त्यानें उठावें म्हणून गोड गाणें, भूपाळी, श्लोक, स्तोत्रें म्हणा. उठवण्याची एक साधी क्रिया, परंतु ती किती काव्यमय, सहृदय व सुंदर करता येईल ! जणूं देवाला च उठवावयाचें आहे. परमेश्वराच्या मूर्तीला च हळूं जागें करावयाचें आहे. झोपेंतून कसें उठवावें तें हि एक शास्त्र आहे.

सर्व व्यवहारात ही कल्पना आणा. शिक्षणशास्त्रात तर या कल्पनेची फार च आवश्यकता आहे. मुलें म्हणजे प्रभूच्या मूर्ति. या देवाची मी सेवा करून राहिलो आहें अशी गुरूची भावना असावी. मग तो मुलाला "जा घरी, चालता हो, उभा रहा तासभर, हात कर पुढें, किती मळला सदरा, शेंबूड किती नाकाला." असे म्हणणार नाहीं. तो मुलाचे नाक हळूं हातानें साफ करील, त्याचे मळके कपडे धुवील, फाटके शिवील. शिक्षक असें करील तर त्याचा केवढा परिणाम होईल ! मारून का कोठें परिणाम होतो ? मुलानीं सुद्धा या च दिव्य भावनेनें गुरूकडे पहावें. गुरूनें या हरिमूर्ति आहेत आणि मुलानीं ही हरिमूर्ति आहे असें परस्पर भावून जर वर्तणूक ठेवली तर विद्या तेजस्वी होईल. मुलें हि देव व गुरु हि देव. हा गुरु म्हणजे शंकराची मूर्ति आहे, आपण बोधामृत त्याचे जवळून घेत आहोंत, त्याची सेवा करून ज्ञान घेत आहोंत, अशी मुलाची कल्पना झाली तर मग मुलें कशीं वागतील ?

(४७)

सर्वत्र हरि-भावना चित्तात ठसली म्हणजे परस्परानीं परस्पराशीं कसें वागावें तें सारें नीतिशास्त्र अंतःकरणात सहज स्फुरेल. त्याची गरज च राहणार नाहीं. मग दोष दुरावतील. पापें पळतील, दुरितांचें तिमिर जाईल.

तुकारामानीं म्हटलें आहे—

चाल केलासी मोकळा । बोल विठ्ठल वेळोवेळा

तुज पाप चि नाहीं ऐसें । नाम घेता जवळीं वसे

चल, मोकळा आहेस पापें करावयास. तू पाप करावयाचा दमतोस, का पाप जाळताना हरिनाम दमतें तें पाहू च या हरिनामापुढें टिकेल एवढें घटिंगण मगरूर पाप आहे तरी कुठें ? "कर्ता तुजसी करवती" जेवढीं पापें करवतील तेवढीं कर. मदर परवाना आहे नामाचें व तुझ्या पापाचें होऊन च जाऊं देत दोन हात. अरे या नामात या च जन्मींचीं नाहीं तर अनंत जन्मींचीं पापें एका क्षणात भस्म करण्याचें सामर्थ्य आहे. गुहेंत अनंत युगाचा अंधार असला तरी एक काडी ओढली की पुरे, तो नाहींसा होतो. अंधाराचा प्रकाश होतो. जितकीं जुनीं पापें तितकीं तीं लवकर मरतात. तीं मरायला च टेकलेलीं असतात. जुनीं लाकडें लगेच खाक होतात.

रामनामाजवळ पाप राहू च शकत नाहीं. मुलें म्हणतात ना "राम म्हणता च भुतें पळतात." आम्ही लहानपणीं रात्रीं स्मशानात जाऊन येत असू. स्मशानात जाऊन मेख ठोकून यावयाचें अशा आमच्या शर्यती लागत. रात्रीं साप असावयाचे, काटे असावयाचे, बाहेर अंधार, तरी काहीं वाटायचें नाहीं. भूत कधीं दिसलें नाहीं. कल्पनेंतील भुतें. तीं का दिसणार ? एक दहा वर्षांचा बच्चा, परंतु त्याच्या अंगात रात्रीं स्मशानात जाऊन येण्याचें सामर्थ्य कोठून आलें ? रामनामानें. तें सामर्थ्य सत्यरूप परमात्म्याचें होतें. परमेश्वर जवळ आहे ही भावना असली म्हणजे सारी दुनिया उलटली तरी हरीचा दास भिणार नाहीं. त्याला कोणता राक्षस खाईल ?

राक्षस त्याचे गाल खाईल व पचवील. परंतु राक्षसाला सत्य पचणार नाहीं. सत्याला पचविणारी शक्ति जगात नाहीं. ईश्वरी नामासमोर पाप टिकूं च शकत नाहीं. म्हणून ईश्वराला जोडा. त्याची कृपा प्राप्त करून घ्या. सर्व कर्मे त्याला अर्पण करा. त्याचे व्हा. सर्व कर्मांचा नैवेद्य प्रभूला अर्पण करावयाचा आहे ही भावना उत्तरोत्तर अधिक उत्कट करीत चाललात म्हणजे क्षुद्र जीवन दिव्य होईल, मलिन जीवन सुंदर होईल.

(४८)

"पत्रं पुष्पं फलं तोयं" काहीं हि असो. भक्ति असली म्हणजे पुरे. किती दिलेत हा हि मुद्दा नाहीं. कोणत्या भावनेनें, हा मुद्दा आहे? एकदा एका प्रोफेसरजवळ माझी चर्चा चालली होती. ती शिक्षणशास्त्रा-संबंधींची होती. आमचा दोघांचा विचारभेद होता. शेवटीं प्रोफेसर म्हणाले, "अहो, मी अठरा वर्षें काम करतों आहें." त्या प्रोफेसरांनीं मला पटवून दिलें पाहिजे होतें. परंतु तें न करता मी इतकीं वर्षें शिक्षणाचें काम करतों आहे असें जेव्हा ते म्हणाले त्या वेळेस मीं विनोदानें म्हटलें "अठरा वर्षें बैल यंत्राबरोबर फिरला म्हणून तो यंत्रशास्त्रज्ञ होईल का?" यंत्रशास्त्रज्ञ निराळा व तो गरगर फिरणारा बैल निराळा. शिक्षणशास्त्रज्ञ निराळा व शिक्षणाची हमाली करणारा निराळा. जो शास्त्रज्ञ आहे तो सहा महिन्यात च असा अनुभव मिळवील कीं जो अठरा वर्षें काम करणाऱ्या मजुरास हि समजून येणार नाहीं. सारांश, त्या प्रोफेसरानें दाढी दाखविली कीं मी इतकीं वर्षें काम केले. दाढीनें सत्य सिद्ध होत नाही. तसे परमेश्वरापुढें किती राशी ओतल्यात त्याला महत्त्व नाही. मापाचा, आकाराचा, किंमतीचा मुद्दा नाहीं. मुद्दा भावनेचा आहे. किती काय अर्पण केलेंत हा मुद्दा नसून कसें अर्पण केलेंत हा मुद्दा आहे. गीतेमध्यें तर सातशे च श्लोक आहेत. दहा दहा हजार श्लोक ज्यात आहेत असे देखील दुसरे ग्रन्थ आहेत. परंतु वस्तु मोठी असली म्हणजे तिचा उपयोग मोठा च असतो असें नाही. वस्तूंत तेज काय आहे,

सामर्थ्य काय आहे तें पहावयाचें असतें. जीवनात किती क्रिया केल्यात त्याचें महत्त्व नाहीं. परंतु ईश्वरार्पण बुद्धीनें एक च क्रिया केली तर ती एक च क्रिया भरपूर अनुभव देईल. एका पवित्र क्षणात एखादे वेळेस इतका अनुभव मिळतो कीं तेवढा बारा बारा वर्षांत हि मिळणार नाहीं.

साराश, जीवनातील सार्या कर्मे, साध्या च क्रिया, त्या परमेश्वराला द्या; म्हणजे जीवनात सामर्थ्य येईल. मोक्ष हातास चढेल. कर्म करावयाचें आणि त्याचें फळ न टाकता ईश्वराला तें अर्पण करावयाचें असा हा राजयोग कर्मयोगाच्या हि पुढें पाऊल टाकतो. कर्मयोग म्हणतो, "कर्म करा व फळ टाका. फळाची आशा धरूं नका." येथें कर्मयोग संपला. राजयोग म्हणतो, "कर्मांचीं फळें टाकूं नकोस. सर्व कर्में देवाला वहा. तीं फुलें आहेत, पुढें नेणारीं साधनें आहेत. तीं त्या मूर्तीवर वहा. एकीकडून कर्म, दुसरीकडून भक्ति, असा मेळ करून जीवन सुंदर करीत चल. त्याग नको करूं फळाचा. फळ फेंकावयाचें नाहीं तर तें देवाशीं जोडावयाचें." कर्मयोगात तोडलेलें फळ राजयोगात जोडलें जातें. पेरलें आणि फेकून दिलें यात फरक आहे. पेरलेलें थोडें हि अनंत पटीनें भरभरून मिळालें. फेंकलेलें तसें च गेलें. ईश्वराला जें कर्म अर्पण केलें तें पेरलें गेलें. त्यामुळें जीवनात अपार आनंद भरेल, अपार पवित्रता येईल.

रविवार
१७-४-'३२

अध्याय दहावा

(४९)

मित्रानो, गीतेचा पूर्वार्ध संपला. उत्तरार्धात शिरण्यापूर्वी जो भाग झाला त्याचें थोडक्यात सार आपण पाहून घेऊं म्हणजे बरें पडेल. पहिल्या अध्यायात गीता ही मोहनाशार्थ व स्वधर्मप्रवृत्त्यर्थ आहे असें सांगितलें. दुसऱ्या अध्यायात जीवनाचे सिद्धान्त, कर्मयोग, व स्थितप्रज्ञ यांचें आपणास दर्शन झालें. तीन चार व पाच या अध्यायात कर्म विकर्म व अकर्म याचा उलगडा केला. कर्म म्हणजे स्वधर्माचरण करणें, विकर्म म्हणजे स्वधर्माचरणाचें कर्म बाहेरून चालले असता त्याला मदत म्हणून जें मानसिक कर्म करावयाचें तें. कर्म व विकर्म दोन्ही एकरूप होऊन जेव्हा चित्ताची पूर्ण शुद्धि होते, सर्व खळमळ धुवून जातो, वासना मावळतात, विकार शमतात, भेदभाव नाईसा होतो, तेव्हा अकर्मदशा प्राप्त होते. ही अकर्मदशा पुन्हा दुहेरी सांगितली. रात्रंदिवस कर्म करीत असून लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं असें अनुभाविणें ही एक तऱ्हा. ह्याच्या उलट काहीं न करता अव्याहत कर्म करीत असणें ही दुसरी तऱ्हा. अशा या दोन तऱ्हानी अकर्मदशा परिणत होते. ह्या दोन तऱ्हा दिसावयास अलग दिसल्या तरी त्या संपूर्णपणें एकरूप च आहेत. कर्मयोग व संन्यास अशीं दोन नावें या दोन तऱ्हाची असली तरी आतीच सार एक च आहे. अकर्मदशा हें शेवटचें अंतिम साध्य आहे. या स्थितीला च मोक्ष ही संज्ञा आहे. म्हणुन गीतेच्या पहिल्या पांच अध्यायापर्यंत जीवनाचा सर्व शास्त्रार्थ संपून गेला.

त्यानंतर हें अकर्मरूपी साध्य मिळविण्यासाठीं विकर्माचे जे अनेक मार्ग असतात, मनाला आतून शुद्ध करण्याचीं जीं अनेक साधनें असतात, त्यांतील ठळक ठळक साधनें सांगण्यास सहाव्या अध्यायापासून सुरवात झाली आहे. सहाव्या अध्यायात चित्ताच्या एकाग्रतेसाठीं ध्यानयोग सांगून अभ्यास व वैराग्य याची त्याला जोड दिली आहे. सातव्या अध्यायात विशाल असें भक्तीचें थोर साधन सांगितलें. ईश्वराकडे प्रेमानें जा, जिज्ञासु-बुद्धीनें जा, विश्वाच्या कल्याणाच्या तळमळीनें जा, किंवा व्यक्तिगत कामनेने जा; कसें हि जा, परंतु एकदा त्याच्या दरबारात प्रवेश करा म्हणजे झालें. ह्या अध्यायांतील या गोष्टीला मी प्रपत्तियोग, म्हणजे ईश्वराला शरण जा असें सांगणारा योग, असें नाव देतों. सातव्यात प्रपत्तियोग सांगून आठव्यात सातत्ययोग सांगितला. हीं जीं नावें मी देऊन राहिलों आहें तीं तुम्हाला पुस्तकात आढळणार नाहींत. परंतु मला उपयोगी अशीं नावें मी देत आहें. सातत्ययोग म्हणजे आपली साधना अंतकाळपर्यंत सतत चालू ठेवणे. जो रस्ता एकदा घेतला, त्यावर सारखीं पावलें पडत गेलीं पाहिजेत. धरसोडीचे वर्तन मनुष्य करील तर मुक्कामावर पोंचण्याची कधी च आशा नाहीं. कोठपर्यंत साधना करावयाची, असे निराशेने किंवा कंटाळून म्हणता कामा नये. फळ मिळालें नाहीं तोपर्यंत साधना चालू असली पाहिजे.

असा हा सातत्ययोग सांगून नवव्या अध्यायांत एक साधी च परंतु जीवनाचा सारा रंग पालटून टाकणारी अशी वस्तु भगवंतानीं दिली. ही वस्तु म्हणजे राजयोग. जीं जीं कर्में क्षणोक्षणीं होतात ती ईश्वरार्पण कर असें नववा अध्याय सांगतो. या एका गोष्टीमुळें शास्त्रसाधन, सारीं कर्में विकर्में, सारें बुडून गेलें. सर्व कर्मसाधना या समर्पणयोगांत बुडून गेली. समर्पणयोग म्हणजे राजयोग. येथें सारें साधन खलास झालें. अशी जी ही व्यापक व समर्थ अशी ईश्वरार्पण करण्याची गोष्ट ती दिसावयास साधी व सोपी दिसते, परंतु ही साधी च गोष्ट फार कठिण होऊन बसली आहे.

ही साधना अगदीं घरच्या घरीं, आणि अगदीं अडाणी खेडवळापासून तों मोठ्या विद्वानापर्यंत सर्वांना विशेष श्रमाशिवाय साध्य होण्यासारखी आहे म्हणून सोपी आहे. परंतु जरी ती सोपी असली, तरी ती साधावयास अतिशय पुण्याई पदरीं असावी लागते.

बहुता सुकृताची जोडी। म्हणुनी विठ्ठलीं आवडी

अनंत जन्माची पुण्याई पदरीं असेल तर च ईश्वराची आवड उत्पन्न होते. डोळ्यातून जरा कांहीं झालें तर घळघळ अश्रु येतात. परंतु परमेश्वराचें नाव उच्चारता च दोन अश्रुबिंदु डोळ्यात उभे राहिले आहेत असे कधीं होत नाहीं. याला उपाय काय? संत म्हणतात त्याप्रमाणे एकरीं ही साधना अत्यंत सोपी आहे, परंतु दुसऱ्या परी ती कठिण हि आहे. आणि हल्लीच्या काळात तर फार च कठिण होऊन बसली आहे.

आज जडवादाचा सारा डोळ्यावर चढला आहे. ईश्वर आहे तरी कोठें, येथून आज सुरवात आहे. तो कोणाला कोठें प्रतीत च होत नाहीं. सारें जीवन विकारमय, विषयलोलुप, आणि विषमतेने भरलेलें आहे. हल्लीं उचातील उंच विचार करणारे जे तत्त्वज्ञानी आहेत त्याचे सुद्धा विचार सर्वांना भाकर कशी पोटभर मिळेल या पलीकडे जाऊं शकत नाहींत. ह्यात त्याचा दोष नाहीं. कारण आज अनेकाना खाण्यास हि मिळत नाहीं अशी स्थिति आहे. आजची मोठी समस्या म्हणजे भाकरी. ही समस्या सोडविण्यात सारी बुद्धि आज गढून गेली आहे. सायणाचार्यांनीं "बुभुक्षमाणः रुद्ररूपेण अवतिष्ठते" अशी रुद्राची व्याख्या केली आहे. भुकेलेले लोक म्हणजे च रुद्राचा अवतार. त्याच्या क्षुधाशातीसाठीं नाना तत्त्वज्ञानें, नाना वाद, नाना राजकारणें, उभीं राहिलीं आहेत. या प्रश्नातून बाहेर पडण्यास आज अवसर च नाहीं. एकमेकाशीं न भाडता दोन सुखाचे घास मोकळ्या मनानें लोक कसे खातील याचा विचार करण्यात आज प्रयत्नाची शिकस्त होऊन

राहिली आहे. अशी चमत्कारिक समाजरचना ज्या काळात आहे तेथें ईश्वरार्पणतेची साधी सोपी गोष्ट च अतिशय कठिण होऊन बसली यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु याला उपाय काय ? ईश्वरार्पण-योग कसा साधावा, तो कसा सोपा करावा, ही गोष्ट आज दहाव्या अध्यायात आपणास पहावयाची आहे.

(५०)

लहान मुलाना शिकविण्यासाठीं जे उपाय आपण योजतो ते च उपाय सर्वत्र परमात्मा दिसावा म्हणून या दहाव्या अध्यायात सांगितले आहेत. मुलाना अक्षरें दोन रीतींनीं शिकवितात. एक रीत म्हणजे प्रथम अक्षरें मोठमोठीं काढून शिकवायचीं. पुढें हीं च मोठी अक्षरें लहान काढून शिकवायचीं. तो च 'क', तो च 'ग.' परंतु पूर्वी मोठा होता, आता बारीक झाला. ही एक तऱ्हा. दुसरी तऱ्हा म्हणजे आधीं बिनघोटाळ्याचीं साधीं अक्षरें शिकवायचीं आणि घोटाळ्याचीं जोडाक्षरें मागून शिकवायचीं. तसें च हुबेहूब परमेश्वर पहावयास शिकावयाचें. आधीं ठळक परमेश्वर पहावयाचा. समुद्र-पर्वतादि महान् विभूतींत प्रगट झालेला परमेश्वर पटकन डोळ्यांत भरेल. हा ठळक परमेश्वर पटला म्हणजे मग एखाद्या जलबिंदूंत, एखाद्या मातीच्या कणात सुद्धा तो च आहे हें हि पुढें कळेल. मोठा क व बारीक क यात फरक नाहीं. जें स्थूलात तें च सूक्ष्मांत. हा एक प्रकार झाला. आणि दुसरा प्रकार म्हणजे बिनघोटाळ्याचा सरळ परमात्मा आधीं पहावयाचा. मग जरा गुंतागुंतीचा. जेथें शुद्ध परमेश्वरी आविर्भाव सहज प्रगट झाला आहे त्याचें ग्रहण पटकन होतें, जसा रामाच्या ठिकाणीं प्रगट झालेला परमेश्वरी आविर्भाव पटकन समजतो. राम हें साधें अक्षर आहे. हा बिनभानगडीचा परमेश्वर आहे. परंतु रावण ? तें जोडाक्षर आहे. तेथें कांहीं तरी मिसळ आहे. रावणाची तपस्या कर्मशक्ति हीं थोर आहेत,

परंतु त्यांत क्रूरपणा मिसळलेला आहे. आधीं राम हें सरळ अक्षर शिका. जेथें दया आहे, वत्सलता आहे, प्रेम आहे, असा जो हा राम तो सरळ परमेश्वर आहे. त्याचें पटकन ग्रहण होईल. रावणाच्या ठिकाणचा परमेश्वर पहावयास जरा वेळ लागेल. आधीं सरळ अक्षर मग जोडाक्षर. सज्जनात परमात्मा पाहून मग दुर्जनात हि शेंवटीं पहावयास शिकावयाचें. समुद्रातील विशाल परमेश्वर च त्या पाण्याच्या थेंबात आहे. रामचंद्रातील च परमेश्वर रावणात हि आहे. जे स्थूलात तें च सूक्ष्मात, जें सोप्यात तें च कठिणात. अशा दोन तऱ्हानीं हा जगाचा ग्रंथ वाचावयास आपणास शिकावयाचें आहे.

ही अपार सृष्टि म्हणजे ईश्वराचें पुस्तक आहे. डोळयावर जाड पडदे आले म्हणजे हे पुस्तक आपणास बंद झाल्यासारखें वाटते. या सृष्टीच्या पुस्तकात सुंदर अक्षरानीं परमेश्वर सर्वत्र लिहिलेला आहे परंतु तो आपणास दिसत नाहीं. ईश्वराचें दर्शन होण्यात एक मोठें विघ्न आहे तें हें कीं साधें जवळचें ईश्वरस्वरूप मनुष्यास पटत नाहीं व दूरचें प्रखर रूप पचत नाहीं. मातेच्या ठिकाणीं ईश्वर पहा असें म्हटले तर तो म्हणतो ईश्वर का इतका साधा व सोपा ? परंतु प्रखर परमात्मा प्रगट झाला तर तो तुला झेपेल का ? कुंतीला वाटलें तो दूरचा सूर्य जवळ येऊन भेटावा. परंतु तो जवळ येऊं लागता च ती जळूं लागली. तिला तो सहन होईना. ईश्वर जर सर्व सामर्थ्यानें समोर येऊन उभा राहिला तर तो पचणार नाहीं. आईच्या सौम्य रूपानें उभा राहिला तर तो पटत नाहीं. पेढे बर्फी पचत नाहीं व साधें दूध रुचत नाहीं. हीं लक्षणें करंटेपणाचीं, मरणाचीं, आहेत. परमेश्वराच्या दर्शनाला ही असली रोगट मनःस्थिति म्हणजे मोठें च विघ्न आहे. या मनःस्थितीचा त्याग केला पाहिजे. प्रथम आपणाजवळ ठळक व सरळ असलेला परमात्मा वाचावयाचा आणि मग सूक्ष्म व जरा गुंतागुंतीचा असा परमेश्वर वाचावयाचा.

(५१)

अगदीं पहिल्या प्रथम परमेश्वराची मूर्ति म्हणजे आई आपणाजवळ आहे. श्रुति म्हणते, "मातृदेवो भव." जन्मता च मुलाला आईशिवाय दुसरें कोण दिसतें ? वत्सलतेच्या रूपानें ती परमेश्वराची च मूर्ति तेथें उभी असते. ह्या मातेची च व्याप्ति आपण वाढवूं व 'वंदे मातरम्' म्हणून राष्ट्र-मातेची व पुढें सर्व भूमातेची, पृथ्वीची, पूजा करूं. परंतु आरंभीं उंचात उंच अशी परमेश्वराची पहिली प्रतिमा जी मुलासमोर उभी राहिली ती मातेची. आईच्या पूजेनें मोक्ष मिळणें अशक्य नाहीं. आईची पूजा म्हणजे वत्सलतेनें उभ्या राहिलेल्या परमेश्वराची पूजा. आई निमित्तमात्र आहे. परमेश्वर तिच्या ठिकाणीं आपली वत्सलता ठेवून तिला नाचवितो. तिला बिचारीला कळत हि नाहीं कीं का एवढी माया आंतून वाटते. म्हातारपणीं आपल्या उपयोगी पडेल असा हिशेब करून का ती त्या मुलाची सेवा करीत असते ? छे छे. तिनें त्या मुलाला जन्म दिला. तिला वेदना झाल्या. त्या वेदना तिला त्या मुलाचें वेड लावतात. त्या वेदना तिला वत्सल करतात. तिला प्रेम केल्याशिवाय राहवत च नाहीं. ती लाचार आहे. ती माउली म्हणजे निस्सीम सेवेची मूर्ति. उत्कृष्टातील उत्कृष्ट परमेश्वराची पूजा म्हणजे ही मातृपूजा आहे. ईश्वराला आई या नावानें च हाक मारावयाची. आई या शब्दाहून आणखी उच्च शब्द आहे कोठें ? आई हें पहिलें ठळक अक्षर. तेथें ईश्वर पहावयास शीक. मग पिता, गुरु, यांच्या हि ठिकाणीं पहा. गुरु शिक्षण देतो, पशूचा आपणास मनुष्य करतो. किती त्याचे उपकार ! प्रथम माता, मग पिता, मग गुरु, मग कृपालु संत. अत्यंत ठळक रूपानें उभा असलेला हा परमेश्वर आधीं पहावयाचा. येथें परमेश्वर नाहीं दिसला तर मग दिसावयाचा तरी कोठें ?

आई, बाप, गुरु, संत, यांच्या ठिकाणीं परमात्मा पहा. तसें च लहान मुलाच्या ठिकाणीं जर परमात्मा पाहता आला तर केवढी बहार होईल !

ध्रुव, प्रह्लाद, नचिकेत, सनक, सनंदन, सनत्कुमार, सारीं लहान लहान मुलें. परंतु त्याना कोठें ठेवूं कोठें न ठेवूं असें पुराणकारांना, व्यासादिकांना झालें आहे. शुकदेव, शंकराचार्य, बाळपणीं च विरक्त. ज्ञानदेव हि तसे च. सारीं हीं पोरें. परतु त्याच्या ठिकाणीं परमेश्वर जितक्या शुद्ध रूपानें अवतीर्ण झाला तितक्या शुद्ध रूपानें अन्यत्र प्रगट झाला नाहीं. खिस्ताला मुलांचा फार लळा असे. एकदा त्याच्या शिष्यांनीं त्याला विचारलें, "तुम्ही नेहमीं देवाच्या राज्याविषयीं बोलत असता. या देवाच्या राज्यांत प्रवेश तरी कोणाला मिळेल ?" जवळ एक मुलगा होता. खिस्तानें त्याला टेबलावर उभें करून म्हटलें. "या मुलासारखे जे असतील त्यांचा प्रवेश तेथें होईल." खिस्तानें म्हटलें तें सत्य आहे. रामदासस्वामी एकदां मुलांबरोबर खेळत होते. मुलाबरोबर समर्थ खेळत आहेत हें पाहून काहीं पोक्त मंडळींस आश्चर्य वाटलें. एकानें त्याना विचारिलें, "हें काय आज आपण करीत आहात?" समर्थ म्हणाले,

"वयें पोर ते थोर होऊन गेले
वयें थोर ते चोर होऊन ठेले"

वय वाढतें व शिंगें फुटतात. मग ईश्वराचें स्मरण हि होत नाहीं. लहान मुलाच्या मनावर लेप नसतात. त्याची बुद्धि निर्मळ असते. मुलाला शिकवितात, "खोटें बोलूं नये." तो विचारतो, "खोटें बोलणें म्हणजे काय ?" मग त्याला सिद्धान्त सागतात, "जसें असेल तसें सागावें." त्या मुलाला पंचाईत पडते. जसें असेल तसें सागावयाचें या प्रकाराहून काहीं निराळा प्रकार आहे कीं काय ? जसें नसेल तसें कसें सागावयाचें ? चौकोनाला चौकोन म्हण, गोल म्हणूं नको; असें च सागण्यासारखें हें आहे. त्या मुलाला आश्चर्य वाटतें. मुलें म्हणजे विशुद्ध परमेश्वराच्या मूर्ति आहेत. मोठीं माणसें खोटें शिक्षण त्याना देतात. सारांश, आई, बाप, गुरु, संत, मुलें याच्या ठिकाणीं आम्हाला जर परमेश्वर पाहतां आला नाहीं तर मग

कोणत्या रूपाचे ठिकाणीं दिसणार ? परमेश्वराचीं याहून उत्कृष्ट रूपें अन्य नाहींत. हीं परमेश्वराचीं सार्धी सौम्य रूपें आधीं शिकावयाचीं. या ठिकाणीं परमेश्वर ठळक अक्षरानीं लिहिलेला आहे.

(५२)

मानवातील सौम्यतम आणि पावन मूर्तीत ईश्वराला आधीं पहावयास शिकावयाचें त्याप्रमाणें च या सृष्टींत हि जीं विशाल आणि मनोहर रूपें आहेत तेथें हि त्याला आधीं पहावयास शिकावयाचें.

ती उषा. सूर्योदयाच्या पूर्वीची ती दिव्य प्रभा. त्या उषादेवतेचीं गाणीं गातांना ऋषि नाचूं लागत. "हे उषे, तूं परमेश्वराचा संदेश घेऊन येणारी दिव्य दूतिका आहेस. तूं दंवबिंदूनीं न्हाली आहेस. तू अमृतत्त्वाची पताका आहेस." अशीं भव्य हृदयंगम वर्णनें ऋषींनी केलीं आहेत. तो वैदिक ऋषि म्हणतो, "परमेश्वराचा संदेश घेऊन येणारी जी तू, त्या तुला पाहून जर परमेश्वराचें रूप मला न पटेल, न समजेल, तर परमेश्वर मला कोण समजावूं शकेल ?" इतक्या सुंदर रूपानें ती उषा नटून तेथें उभी आहे, परतु आमची दृष्टि जाते कोठें तेथें ?

तसेंच तो सूर्य पहा. त्याचें दर्शन म्हणजे परमात्म्याचें दर्शन. तो नानाप्रकारचीं चित्रें आकाशात रंगवीत असतो. चित्रकार महिनेच्या महिने कुंचले मारून सूर्योदयाचीं चित्रें रंगवितात. सकाळीं उठून जरा पहा ती परमेश्वराची कला. त्या दिव्य कलेला, त्या अनंत सौंदर्याला, उपमा तरी देता येईल का ? पण पाहतो कोण ? तिकडे तो सुंदर भगवान् उभा आहे आणि हा आणखी पांघरूण अंगावर घेऊन झोंपतो ! तो सूर्य म्हणतो, "आळशा, तूं निजूं पाहशील परन्तु मी तुला उठवणार आहे." असें म्हणून आपले ऊबदार किरण गजातून शिरवून तो त्या आळशाला उठवतो.

"सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च"

स्थावरजंगमाचा सूर्य हा आत्मा आहे. चराचराचा तो आधार आहे. ऋषींनीं त्याला "मित्र" असें नाव दिलें आहे.

" मित्रो जनान् यातयाति ब्रुवाणो
मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् "

" हा मित्र लोकांना हाक मारतो, त्यांना काम करावयास लावतो. त्यानें स्वर्ग-पृथ्वीचें धारण केलें आहे. " खरोखर च तो सूर्य जीवनाचा आधार आहे. त्याच्या ठिकाणीं परमात्मा पहा.

आणि ती पावन गंगा ! मी काशींत असताना गंगेच्या काठावर जाऊन बसावयाचा. रात्रींच्या एकांत वेळीं मी जात असें. किती सुंदर व प्रसन्न तो प्रवाह. तिचा तो भव्य गंभीर प्रवाह व तिच्या पोटात सांठवलेले ते आकाशातील अनंत तारे. मी मुका होऊन जात असें. शंकराच्या जटा-जूटांतून, म्हणजे च त्या हिमालयांतून, वाहत येणारी ती गंगा, जिच्या तीरावर राज्यें तृणवत् समजून फेंकून देऊन राजे तपश्चर्येसाठीं येऊन बसत, अशी ती गंगा पाहून मला शांत शांत वाटे. त्या शांतीचें मी कसें वर्णन करूं ? बोलण्याची तेथें सीमा होई. मेल्यावर आपल्या अस्थि तरी गंगेंत पडाव्या असें हिंदु मनुष्यास का वाटतें तें समजून येईल. तुम्ही हंसा. तुम्ही हंसलात म्हणून कांहीं बिघडत नाहीं. परंतु मला या भावना फार पावन व संग्रह करण्यासारख्या वाटतात. मरताना दोन थेंब गंगेचे तोंडात घाल-तात. ते दोन थेंब म्हणजे परमेश्वर च मुखात अवतीर्ण होतो. ती गंगा म्हणजे परमात्मा. परमेश्वराची तो करुणा वाहून राहिली आहे. तुमची सारी अंतर्बाह्य घाण ही माउली धुवून राहिली आहे. गंगेच्या ठिकाणीं परमेश्वर प्रगट झालेला न दिसेल तर तो कोठें दिसणार ? सूर्य, नद्या, तो धो धो करणारा उचंबळणारा विशाल सागर, या सान्या परमेश्वराच्या च मूर्ति.

आणि ते वारे ! कोठून येतात, कोठें जातात, कांहीं कळत नाहीं. वारे हे भगवंताचे दूत आहेत. हिंदुस्थानांतील कांहीं वारे स्थिर हिमालया-वरून येतात तर कांहीं गंभीर सागराकडून येतात. हे पवित्र वारे आपल्या छातीस स्पर्श करतात. ते आपणांस जागृत करतात. आपल्या कानात

गुणगुणतात. परंतु या वाऱ्यांचा संदेश कोण ऐकतो ? जेलरनें आपलें चार ओळींचें आलेलें पत्र न दिलें तर आपण खट्टू होतों. अरे कपाळ-करंट्या, काय आहे त्या चिटोऱ्यांत ? हे परमेश्वराचे प्रेमळ संदेश घटको-घटकीं वाऱ्याबरोबर येत आहेत, ते ऐक.

आणि आपलीं कामकाज करणारीं गुरें. ती गाय. किती वत्सल, मायाळू व प्रेमळ ! वासरासाठीं दोनदोन तीनतीन मैलावरून रानावनांतून धावत येते. वेदांतील ऋषींना डोंगरातून पर्वतातून स्वच्छ पाण्याच्या धो धो धावत येणाऱ्या नद्या पाहून वत्सासाठीं भरलेल्या स्तनानीं हंबरत येणाऱ्या वत्सल गाईंचीं आठवण होते. तो ऋषि नदीला म्हणतो, "हे देवी, दुधा-सारखें पवित्र पावन मधुर असें पाणी आणणारी तूं धेनूप्रमाणें आहेस. गाईला बनात राहवत नाहीं, तशा तुम्ही नद्या हि डोंगरात राहूं शकत नाहीं. तुम्ही उड्या मारीत तहानेल्या बाळास भेटावयास येता"

"वाश्रा इव धेनवः स्यंदमानाः"

वत्सल गाईच्या रूपानें भगवान् दारात उभा आहे.

आणि तो घोडा. किती उमदा, किती प्रामाणिक, किती स्वामिनिष्ठ ! अरब लोकांचें घोड्यावर किती प्रेम ! ती त्या अरबाची गोष्ट तुम्हाला आहे ना माहीत ? तो अडचणींत सापडलेला अरब सौदागरास घोडा विकण्यास तयार होतो. हातात मोहराची थैली घेऊन तो तबेल्यात जातो. परंतु घोड्याच्या त्या गंभीर प्रेमळ डोळ्याकडे त्याची नजर जाते, मग ती थैली तो फेंकतो व म्हणतो, "जीव गेला तरी हा घोडा मी विकणार नाहीं. माझें काय व्हायचें तें होईल. नाहीं जेवायला मिळालें तर नाहीं. परमात्मा पाहून घेईल." पाठीवर थाप मारता च कसा प्रेमानें फुरफुरतो. कशी त्याची ती आयाळ. खरोखर च घोड्यात अमोल गुण आहेत. त्या सायकलींत काय आहे ? घोड्याचा खरारा करा, तो तुमच्यासाठीं मरेल. तो तुमचा मित्र होईल. माझा एक मित्र घोड्यावर बसावयास शिकत होता. घोडा त्याला

पाडी. तो मजकडे येऊन म्हणाला, "घोडा पाठीवर बसूं च देत नाहीं." मीं त्याला म्हटलें "तुम्ही घोड्यावर फक्त बसावयास जातां, परंतु त्याची सेवा करता का? सेवा दुसऱ्यांनीं करायची आणि तुम्हीं पाठीवर बसायचें, हें कसें जमेल? तुम्ही स्वतः त्याला दाणा पाणी द्या, त्याचा खरारा करा आणि मग बसा." तो मित्र तसें करूं लागला. कांहीं दिवसानीं तो मजकडे येऊन म्हणाला, "आता घोडा पाडीत नाहीं." घोडा हा परमेश्वर आहे. तो भक्ताला का पाडील? त्याची भक्ति पाहून घोडा नमला. हा भक्त आहे का तिऱ्हाईत आहे हें घोडा बघतो. भगवान् श्रीकृष्ण स्वतः खरारा करावयाचे व पीतांबरातून चंदी चारावयाचे. टेकडी आली, नाला आला, चिखल आला की सायकल अडली. परंतु घोडा उड्या मारीत जातो. सुंदर प्रेमळ घोडा म्हणजे परमेश्वराची च मूर्ति.

आणि तो सिंह! मी बडोद्यास होतों. तेथें पहाटें त्याच्या गर्जनेचा तो गंभीर ध्वनि कानीं यावयाचा. तो आवाज इतका गंभीर व उत्कृष्ट असे कीं हृदय हलत असे. देवळाच्या गाभाऱ्यांत जसा आवाज घुमतो तसा तो हृदयगाभाऱ्यातील खोल आवाज असे. आणि सिंहाची ती धीरोदात्त व दिलदार मुद्रा! त्याची ती बादशाही ऐट, बादशाही वैभव! ती भव्य सुंदर आयाळ! जणूं चवऱ्या च त्या वनराजावर ढाळल्या जात आहेत! बडोद्यास बगिच्यात सिंह होता. तेथें तो मोकळा नसे. फेऱ्या घालीत असे पिंजऱ्यांत. त्याच्या डोळ्यात क्रौर्याचा लेश हि नसे. त्या मुद्रेत व दृष्टींत कारुण्य भरलेलें दिसे. त्याला जगाची पर्वा जणूं नसे. आपल्या च ध्यानात तो दंग दिसे. सिंह म्हणजे परमेश्वराची पावन विभूति आहे असें खरोखर वाटतें. आंद्रोक्लीस व सिंह ही गोष्ट मीं लहानपणीं वाचली. किती सुंदर आहे ती गोष्ट! तो भुकेलेला सिंह आंद्रोक्लिसाचे पूर्वीचे उपकार स्मरून त्याचा दोस्त बनतो व त्याचे पाय चाटूं लागतो. हें काय आहे? आंद्रोक्लिसानें सिंहांतील परमेश्वर

पाहिला होता. शंकराच्या जवळ सिंह सदैव असतो. सिंह ही भगवंताची दिव्य विभूति आहे.

आणि वाघाची काय कमी मौज आहे ? त्याच्या ठिकाणीं फार ईश्वरी तेज प्रगट झालें आहे. त्याच्याशीं मैत्री राखणें अशक्य नाहीं. भगवान् पाणिनि अरण्यांत शिष्यांस पाठ देत होते. इतक्यात वाघ आला मुलें घाबरून म्हणाली, "व्याघ्रः व्याघ्रः" पाणिनि म्हणाले, "होय, व्याघ्र म्हणजे काय ? व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः, ज्याचें घ्राणेंद्रिय तीक्ष्ण तो व्याघ्र" वाघाची मुलाना काय भीति वाटली असेल ती असो, परंतु भगवान् पाणिनींना वाघ म्हणजे एक निरुपद्रवी आनंदमय शब्द झाला होता. वाघ पाहून त्या शब्दाची व्युत्पत्ति ते देऊं लागले. वाघानें पाणिनीस भक्षिलें. वाघाने खाल्लें म्हणून काय झालें ? पाणिनीच्या देहाचा त्याला गोड वास आला. त्याने मटकावलें. पण पाणिनि पळून गेले नाहींत. शब्दब्रह्माची उपासना करणारे ते. त्यानी सर्व अद्वैतमय केलें होतें. व्याघ्राच्या ठिकाणी हि ते शब्दब्रह्म अनुभवून राहिले होते. पाणिनींची ही जी महनीयता आहे तीमुळें च भाष्यात जेथें जेथें त्याचा उल्लेख येतो तेथें तेथें 'भगवान् पाणिनि' असा पूज्यभावानें तो केलेला असतो. पाणिनीचे अत्यत उपकार मानतात.

अज्ञानांधस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

असे भगवान् पाणिनि व्याघ्राच्या ठिकाणीं परमात्मा पाहून राहिले आहेत. ज्ञानदेवानीं म्हटलें आहे—

घरा येवो पा स्वर्ग । का वरिपडो व्याघ्र
परी आत्मबुद्धीसी भंग । कदा नोहे

अशी महर्षि पाणिनींची स्थिति झाली होती. व्याघ्र ही दैवी विभूति आहे ही गोष्ट ते समजले होते.

तसा च तो साप. सापाला फार भितात. परंतु साप म्हणजे कडकडीत सोंवळा ब्राह्मण आहे. किती स्वच्छ, किती सुंदर! यत्किंचित् हि घाण त्याला खपत नाहीं. घाणेरडे ब्राह्मण किती तरी आढळतात. परंतु घाणेरडा सर्प कोणीं पाहिला आहे? एकांतांत राहणारा जणूं ऋषि च. निर्मळ, सतेज, मनोहर हारासारखा हा साप, त्याला का भ्यायचें? आपल्या पूर्वजानीं तर त्याची पूजा करावयास सांगितलें आहे. काय काय हिंदुधर्मांत खुळें, असें तुम्ही म्हणा. परंतु नागपूजा करावयास सांगितली आहे खरी. लहानपणीं मी आईला गंधाचा नाग काढून द्यावयाचा. मी आईला म्हणें, "बाजारात चांगलें चित्र मिळतें." आई म्हणे "तें रद्दी, तें नको. मुलाच्या हातचें तें चांगलें" मग त्या नागाची पूजा करावयाची. काय आहे हा पागलपणा? परंतु विचार तर करा. तो सर्प श्रावण महिन्यात अतिथि म्हणून आपल्या घरीं येत असतो. त्याचें बिचाऱ्याचें घर पावसाळी पाण्यानें सारे भरून गेलेलें असतें. मग काय करील तो? दूर एकातात राहणारा तो ऋषि. तुम्हास उगी च फार त्रास होऊं नये म्हणून वळचणीस लाकडात पडून राहतो. कमींत कमी जागा तो व्यापतो. परंतु आपण दंडा घेऊन धावतों. संकटात सापडल्यामुळें अतिथि घरीं आला तर त्याला का मारायचें? सेंट फ्रान्सिसची गोष्ट सागतात कीं जंगलात साप दिसला म्हणजे तो प्रेमानें म्हणायचा, "ये भाऊ ये" ते साप त्याच्या मांडीवर खेळत, अंगावर रुळत. हे खोटें नका समजूं. प्रेमामध्यें ही शक्ति आहे. साप म्हणे विषारी आहे. आणि माणूस काय कमी विषारी आहे? साप चावला तरी क्वचित् चावतो. तो मुद्दाम चावत नाहीं. शेंकडा ९० तर निर्विष च असतात. तो तुमच्या शेतीची रक्षा करतो. शेतीचा नाश करणारे असंख्य किडे व जंतु यांवर तो जगतो. असा हा उपकारी, शुद्ध, तेजस्वी, एकांतप्रिय सर्प म्हणजे भगवंताचें रूप आहे. आमच्या सर्व देवांत साप कोठें ना कोठें तरी आहे च आहे. गणपतीच्या कमरेला नागाचा करगोटा

आम्हीं दिला आहे. शंकराच्या गळयात ते घातले आहेत. आणि भगवान् विष्णूला तर नागाचा बिछाना दिला आहे. यातील गोडी तर पहा. या सर्व गोष्टींचा भावार्थ हा की नागाच्या ठिकाणी ईश्वराची मूर्ति प्रगट झाली आहे. सापांतील परमेश्वराचा परिचय करून घ्या.

(५३)

अशा किती गोष्टी सांगूं? मी कल्पना देऊन राहिलों आहें. रामायणाचें सारें सार अशा प्रकारच्या रमणीय कल्पनेंत च आहे. रामायणात पितापुत्राचें प्रेम, मायलेकराचें प्रेम, भावाभावातील प्रेम, पतिपत्नींचें प्रेम, हें सारें आहे. परंतु मला रामायण या साठीं नाहीं प्रिय वाटत. रामाची वानराशीं दोस्ती झाली या गोष्टीमुळें तें मला आवडतें. हल्लीं म्हणतात कीं वानर म्हणजे नागलोक होते. जुनें उकरावयाचें हें इतिहासशास्त्राचें काम च आहे. मी त्याच्या कामाविषयीं तक्रार नाहीं करीत. परंतु रामानें खरोखरच्या वानराशीं मैत्री जोडली यात काय अशक्य आहे? राम व वानर दोस्त झाले यात च खरोखर रामाचें रामत्व, रमणीयत्व आहे. तसा च कृष्णाचा गाईशीं संबध. सर्व कृष्णपूजा यावर उभारलेली आहे. श्रीकृष्णाचें चित्र म्हटलें म्हणजे सभोवतीं गाई असावयाच्या च. गोपाल कृष्ण! गोपाल कृष्ण! कृष्णापासून गाय अलग कराल तर कृष्ण काय उरला? आणि रामापासून वानर दूर केले तर रामात तरी काय राम उरला? रामानें वानराच्या ठिकाणचा हि परमात्मा पाहिला व त्याच्याशीं प्रेमाचे जिव्हाळयाचे संबध जोडले. रामायणाची ही किल्ली. ही किल्ली सोडाल तर गोडी गमवाल. पितापुत्राचें, मायलेकराचें संबंध अन्यत्र हि दिसतील. परंतु नरा-वानराची अन्यत्र न दिसणारी मधुर मैत्री रामायणात आहे. वानराच्या ठिकाणचा देव रामायणानें पचनीं पाडला. वानरांना पाहून ऋषींना कौतुक वाटे. रामटेकापासून तों कृष्णाकांठापर्यंत जमिनीवर पाय न ठेवता झाडावरच्या झाडावर उड्या मारीत हे वानर हिंडत खेळत. अशीं तीं घनदाट जंगलें व तेथें खेळणारे ते वानर

पाहून प्रेमळ ऋषींस काव्य स्फुरे कौतुक वाटे. उपनिषदात ब्रह्माचे डोळे कसे असतात हें सागतांना वानराच्या डोळयाप्रमाणें असतात असें म्हटलें आहे. वानराचे डोळे चंचळ. चौफेर त्याची नजर. ब्रह्माचे असे च डोळे हवेत. ईश्वराला डोळे स्थिर ठेवून चालणार नाहीं. तुम्ही आम्हीं ध्यानस्थ बसावें. परंतु ईश्वर ध्यानस्थ बसला तर सृष्टीचें कसें होणार? वानराचे ठिकाणीं सर्वांची काळजी घेणारे ब्रह्माचे डोळे ऋषींना दिसत आहेत. वानराच्या ठिकाणीं देव पहावयास शिका.

आणि तो मोर! महाराष्ट्रात मोर फारसे नाहींत. परतु गुजराथमध्यें फार आहेत. मी गुजराथमध्यें होतो. मला रोज दहाबारा मैल हिंडण्याची संवय. हिंडताना मला मोर दिसावयाचे. आकाशात अभ्रें आलेलीं असावीं, पाऊस पडण्याची तयारी असावी, आकाशात काळा गर्द रंग चढलेला असावा आणि मग तो मोर आवाज काढतो. हृदय पिळवटून निघालेला तो टाहो ऐका म्हणजे समजेल. आमचें सारें संगीतशास्त्र मोराच्या या ध्वनीवर उभारलें आहे. मोराचा आवाज म्हणजे "षड्जं रौति" हा पहिला षड्ज मोरानें दिला व मग कमी अधिक प्रमाणात आपण इतर स्वर बसविले. त्याची ती मेघाकडे असलेली दृष्टि, त्याचा तो खोल आवाज, व मेघाचा धिमिधिमि गडगड आवाज होऊं लागता च त्याचा उभारला जाणारा तो पिसारा! अहाहा! त्या पिसाऱ्यासमोर माणसाची सारी ऐट झक मारते. बादशहा नटतो. परंतु मोराच्या पिसाऱ्यासमोर तो काय अधिक नटणार? केवढा तो भव्य पिसारा, ते सहस्र डोळे, ते नानारंग, त्या अनंत छटा, ती अद्‌भुत सुंदर मृदु रमणीय रचना, ती वेलबुट्टी, पहा पहा तो पिसारा आणि तेथें परमात्मा हि पहा. ही सारी सृष्टि अशी नटली आहे. सर्वत्र परमात्मा दर्शन देत उभा आहे, परंतु आपण न पाहणारे अभागी. तुकारामानीं म्हटलें आहे—

देवा आहे सुकाळ देशीं, अभाग्यासी दुर्भिक्ष ॥

संताना सर्वत्र सुकाळ आहे. परंतु आम्हांला सर्वत्र दुष्काळ.

वेदामध्यें अग्नीची उपासना सागितली आहे. अग्नि हा नारायण आहे. काय त्याची देदीप्यमान मूर्ति ! दोन लाकडें घासा, प्रगट होतो. पूर्वी कोठें लपला होता कोणास माहीत. किती ऊबदार, किती तेजस्वी ! वेदांचा पहिला ध्वनि निघाला तो च मुळीं अग्नीच्या उपासनेनें.

"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥"
ज्या अग्नीच्या उपासनेनें वेदाना आरंभ झाला, त्या अग्नीकडे तुम्ही पहा. त्या त्याच्या ज्वाळा पाहिल्या म्हणजे मला जीवात्म्याच्या धडपडीची आठवण होते. त्या ज्वाळा घरांतील चुलींतील असोत वा जंगलातील वणव्यातील असोत, वैराग्याला घरदार असें नसतें, त्या ज्वाळा जेथें असतील तेथें त्याची ती धडपड सुरू च आहे. त्यांना सारखी तळमळ लागली आहे. त्या ज्वाळा वर जाण्यासाठीं अधीर असतात. त्या ज्वाळा ईथरमुळें हलतात, हवेच्या दाबामुळें हलतात, असें तुम्ही शास्त्रज्ञ काहीं म्हणाल. परंतु माझा तरी अर्थ हा आहे. तो वर जो परमात्मा आहे, तो तेजःसमुद्र सूर्यनारायण जो वर आहे, त्याला भेटण्यासाठीं त्या सारख्या उड्या घेत असतात. जन्मल्यापासून मरेपर्यंत सारखी त्याची धडपड सुरू असते. सूर्य हा अंशी व ह्या ज्वाळा म्हणजे अंश. अंश अंशीकडे जाण्यासाठीं तडफडत असतो. त्या ज्वाळा विझतील तेव्हा च ती धडपड बंद होते, तोंपर्यंत नाहीं. सूर्यापासून आपलें अंतर फार आहे हा विचार त्याच्या मनात नसतो. पृथ्वीवरून आपल्या शक्तीप्रमाणें उडी मारणें हें च त्याना माहीत. असा हा अग्नि म्हणजे त्याच्या रूपानें धगधगीत वैराग्य च प्रगट झालें आहे असें वाटतें. म्हणून वेदाचा पहिला ध्वनि "अग्निमीळे" निघाला.

आणि ती कोकिळा मी कशी विसरूं ? कोणाला ती हांक मारते ? उन्हाळयात नदीनाले आटले. परंतु वृक्षाना पल्लव फुटले. कोणीं हें वैभव दिलें, कोठें आहे तो वैभवदाता, असें का ती विचारते ? कसा उत्कट

मधुर आवाज ! हिंदुधर्मांत कोकिळेचें व्रत च घालून दिलें आहे. कोकिळेचा आवाज ऐकल्याशिवाय जेवायचें नाहीं असें बायका व्रत घेतात. कोकिळेच्या रूपानें प्रगट झालेला परमात्मा पहावयास शिकविणारें हें व्रत आहे. ती कोकिळा किती सुंदर ध्वनि काढते! जगू उपनिषद च गाते. तिचा ध्वनि कानावर येतो, परंतु ती दिसत नाहीं. तो इंग्रज कवि वर्ड्स्वर्थ तिच्यासाठीं वेडा होतो व तिला शोधत रानोमाळ भटकतो. इंग्लंडमधील थोर कवि कोकिळेला शोधतो, परंतु भारतांत तर घरांतील सामान्य स्त्रिया कोकिळा न दिसली तर जेवत हि नाहींत ! कोकिळाव्रतामुळें भारतीय स्त्रियांनीं थोर कवीची पदवी प्राप्त करून घेतली आहे. जी कोकिळा परम आनंदाचा मधुर ध्वनि ऐकविते तिच्या रूपानें सुंदर परमात्मा च प्रगट झाला आहे.

कोकिळा सुंदर आणि तो कावळा का रद्दी ? कावळ्याचें हि कौतुक करा. मला तर तो फार आवडतो. त्याचा काळा कुळकुळीत रंग, तो तीव्र आवाज. तो आवाज का वाईट आहे ? तो हि गोड आहे. पंख फडफडवीत येतो तेव्हा किती छान दिसतो तो कावळा. लहान मुलांचें चित्त वेधून घेतो. लहान मुलगा बंद केलेल्या घरांत जेवत नाहीं. त्याला बाहेर अंगणांत नेऊन भरवावें लागतें व काऊ चिऊ दाखवीत घास द्यावा लागतो. कावळयाबद्दल प्रेम वाटणारें तें मूल, तें का पागल आहे ? तें पागल नाहीं. ज्ञान त्याच्यात भरलेलें आहे. कावळयाच्या रूपानें प्रगट झालेल्या परमेश्वराशीं तें मूल पटकन एकरूप होतें. आई भातावर दही घालो, दूध घालो, साखर घालो; त्यात त्या मुलाला गोडी नाहीं. कावळ्याचें पंख फडफडवणें, त्याच्या त्या वाकुल्या, त्यात त्या मुलाला आनंद आहे. सृष्टीबद्दल लहान मुलाला जें हें कौतुक वाटतें त्यावर तर सारी इसापनीति उभारलेली आहे. इसापाला सर्वत्र ईश्वर दिसत होता. मांझ्या आवडत्या ग्रंथांच्या यादींत मी इसापनीति आधीं घालीन, विसरणार नाहीं. इसापाच्या राज्यांत दोन हातांचा, दोन पायाचा हा मनुष्य प्राणी च तेवढा नाहीं; तेथें कोल्हे-कुत्रे, ससे-लांडगे, कावळे-कांवळे

सारे आहेत. सारे बोलतात, हसतात. एक प्रचंड संमेलन च आहे तें. हसापाशीं सारी चराचर सृष्टि बोलत आहे. त्याला दिव्य दर्शन झालें आहे. रामायण हि या च तत्त्वावर, या च दृष्टीवर, उभारलेलें आहे. तुलसी-दासानीं रामचें बालपण वर्णिलें आहे. राम अंगणात खेळत आहे. जवळ च कावळा आहे. राम हळूं च त्याला पकडूं बघतो. कावळा दूर जातो. शेवटीं राम थकतो. परंतु रामाला एक युक्ति सुचते. हातात बर्फीचा तुकडा घेऊन राम कावळयाच्या जवळ जातो. राम तुकडा पुढे करतो. कावळा जरा जवळ येतो. असें हें वर्णन करण्यात तुलसीदास पानेंच्या पानें भरून राहिले आहेत. कारण तो कावळा परमेश्वर आहे. रामाच्या मूर्तीमधील अंश च त्या कावळयात हि आहे. रामाची व कावळयाची ती ओळख म्हणजे परमात्मा-परमात्म्याची ओळख होय.

(५४)

साराश, अशाप्रकारें या सृष्टींत नाना रूपानी, पवित्र नद्याच्या रूपानें, विशाल पर्वताच्या रूपानें, गंभीर सागराच्या रूपाने, वत्सल गाईच्या रूपानें, उमद्या घोड्याच्या रूपानें, दिलदार सिंहाच्या रूपानें, मधुर कोकिळेच्या रूपानें, सुंदर मोराच्या रूपानें, स्वच्छ व एकांतप्रिय सर्पाच्या रूपाने, पंख फडफडवणाऱ्या कावळयाच्या रूपानें, धडपडणाऱ्या ज्वाळाच्या रूपानें, प्रशांत तारकांच्या रूपानें, सर्वत्र परमात्मा भरून राहिला आहे. डोळयाना तें पाहण्याची संवय लावावयाची. प्रथम ठळक व सरळ अक्षरे, मग बारीक व जोडाक्षरें शिकलीं पाहिजेत. जोडाक्षरें शिकेपर्यंत वाचनांत प्रगति होणार नाहीं. जोडाक्षरें पदोपदीं येतील. दुर्जनाच्या ठिकाणचा परमेश्वर हि पहावयास शिकलें पाहिजे. राम पटतो, परंतु रावण हि पटला पाहिजे. प्रल्हाद पटतो, हिरण्यकश्यपु हि पटला पाहिजे. वेदात म्हटलें आहे.

"नमोनमः स्तेनानां पतये नमोनमः
नमः पुंजिष्टेभ्यो नमो निषादेभ्यः"

'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा
ब्रह्मैवेमे कितवाः''

"'त्या दरवडेखोराच्या नायकाला नमस्कार; त्या क्रूराना, त्या हिंसकाना नमस्कार. हे ठक, हे दुष्ट, हे चोर, सारे ब्रह्म च आहेत. सर्वांना नमस्कार."

याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हा कीं सोपीं अक्षरें पचनीं पाडलींत, कठिण अक्षरें हि पचनीं पाडा. कार्लाईल या ग्रंथकारानें विभूतिपूजा म्हणून ग्रंथ लिहिला. त्यात त्यानें नेपोलियनला हि विभूति म्हटलें आहे. येथें शुद्ध परमात्मा नाहीं, मिसळ आहे. परंतु हा हि परमेश्वर पचनीं पाडला पाहिजे. म्हणून तुलसीदासानीं रावणाला रामाचा विरोधी भक्त असें म्हटलें आहे. या भक्ताची तऱ्हा जरा निराळी. अग्नीमुळें पाय भाजतो व सुजतो. परंतु सुजलेला भाग हि शेकून सूज उतरते. एक च तेज. आविर्भाव निराळे. राम आणि रावण याच्या ठिकाणीं आविर्भाव निराळा दिसला तरी तो एका च परमेश्वराचा आहे.

स्थूल व सूक्ष्म, सरळ व मिसळ, सोपीं अक्षरें व जोडाक्षरें, सारें शिका. आणि शेंवटीं परमेश्वराशिवाय एक हि स्थळ नाहीं हें अनुभवा. अणुरेणूंत हि तो च आहे. मुंगीपासून तों ब्रह्मांडापर्यंत सर्वत्र परमात्मा भरून राहिला आहे. सर्वांची सारखी च काळजी वाहणारा, कृपाळु, ज्ञान-मूर्ति, वत्सल, समर्थ, पावन, सुंदर, असा परमात्मा सभोंवतीं सर्वत्र उभा आहे.

रविवार
२४-४-'३२

अध्याय अकरावा

(५५)

बंधूंनो, गेल्या खेपेस या विश्वातील अनंत वस्तूंत भरून राहिलेला परमात्मा कसा ओळखावा, हें जें विराट् प्रदर्शन डोळ्यांना दिसतें तें कसे पचवावें, त्याचा अभ्यास आपण केला. आधीं ठळक मग बारीक, आधीं सरळ मग मिसळ, अशाप्रकारें सर्व वस्तूंतील परमात्मा पहावयाचा, त्याचा साक्षात्कार करून घ्यावयाचा, अहर्निश अभ्यास करून सर्व विश्व आत्मरूप पहावयास शिकावयाचें असें मागच्या अध्यायांत आपण पाहिलें.

आज अकरावा अध्याय पहावयाचा आहे. या अध्यायात भगवंतांनी प्रत्यक्ष आपलें रूप दाखवून अर्जुनावर परम कृपा प्रगट केली आहे. अर्जुन देवाला म्हणाला, "देवा, तुझें तें संपूर्ण रूप मला पहावेंसें वाटतें. ज्या रूपात तुझा सर्व महान् प्रभाव प्रगट झालेला आहे, असें रूप मला डोळ्यांनी पहावयास मिळो." अर्जुनाची ही विश्वरूपदर्शनाची मागणी होती.

आपण विश्व, जग, हे शब्द वापरतों. हें जग म्हणजे विश्वाचा एक लहानसा भाग आहे. या लहानशा तुकड्याचें हि आकलन आपणास नीट होत नाहीं. विश्वाच्या हिशोबानें पाहिलें तर हें आपणास मोठें वाटणारे जग म्हणजे अतिशय तुच्छ वस्तु आहे, असें कळून येईल. आकाशात रात्रींच्या वेळीं वर जरा दृष्टि फेंकली तर ते अनंत गोल दिसतात. आका-

शाच्या अंगणांतील ती रांगोळी, तीं छोटीं छोटीं सुंदर फुलें, त्या लुकलुक करणाऱ्या लाखों तारका, त्यांचें स्वरूप माहीत आहे का? त्या लहान तारका प्रचंड आहेत. अनंत सूर्य त्याच्यात मावतील. रसरसलेले, तेजोमय ज्वलत् धातूंचे ते गोल आहेत. अशा या अनंत गोलाचा हिशोब कोण करील? ना अंत, ना पार. नुसत्या डोळ्याना हजारों गोल दिसतात. दुर्बिणींतून पाहूं तर कोट्यवधि दिसतात. आणखी मोठी दुर्बिण आणाल तर परार्धावधि दिसतील. आणि शेंवटीं याचा अंत कोठें आहे, कसा आहे, हें समजणार नाहीं. ही जी अनंत सृष्टि खालीं वर सर्वत्र पसरलेली आहे, तिचा लहानसा तुकडा म्हणजे हें जग. परंतु हें जग हि किती विशाल दिसतें!

ही विशाल सृष्टि ही परमेश्वरी स्वरूपाची एक बाजू झाली. आता दुसरी बाजू आहे. ती म्हणजे काळाची. आपण पाठीमागचा काळ जर लक्षात घेतला तर इतिहासाच्या मर्यादेंत फार फार तर दहा हजार वर्षें आपण मागें जातों. आणि पुढचा काळ तर लक्षात च येत नाहीं. इतिहासाचा काळ दहा हजार वर्षांचा व स्वतःचें जे जीवन त्याचा काळ तर जेमतेम शंभर वर्षें! वास्तविक काळाचा विस्तार अनादि व अनंत आहे. किती काळ झाला त्याचा हिशेब नाहीं. पुढें किती आहे त्याची कल्पना नाहीं. आपलें जग जसें विश्वाच्या मानानें तुच्छ, त्याप्रमाणे हीं इतिहासाचीं दहा हजार वर्षें अनंत काळाच्या मानानें काहीं च नाहीत. भूतकाळ अनादि आहे व भविष्यकाळ अनंत आहे. लहानसा वर्तमानकाळ बोलतां बोलतां भूतकाळात जात आहे. वर्तमानकाळ खरोखर कोठे आहे हें दाखवायला जावें तों तो भूतकाळांत बुडून जातो. असा अत्यंत चपळ वर्तमानकाळ तेवढा आपला आहे. मी आता बोलत आहें, परंतु तोंडांतून शब्द आला नाहीं तों च तो भूतकाळात गडप होतो. अशी ही महान् काल-नदी सारखी वाहत आहे. तिचा उगम माहीत नाहीं, अंत माहीत नाहीं. मध्यंतरींचा थोडासा प्रवाह मात्र दृष्टीस पडतो.

अशा रीतीनें एका बाजूस स्थळाचा प्रचंड विस्तार व दुसऱ्या बाजूस काळाचा प्रचंड ओघ, अशा दोन्ही दृष्टींनीं सृष्टीकडे पाहूं लागलों म्हणजे कल्पनेस किती हि ताण दिला तरी तिचा अंत लागणार नाहीं हे कळून येतें. तिन्ही काळात व तिन्ही स्थळात, भूत-भविष्य-वर्तमानात, त्याप्रमाणे च वर, खालीं व येथें, असा सर्वत्र भरून राहिलेला जो विराट् परमेश्वर, तो एकदम एका च वेळीं पहावयास सापडावा, परमेश्वराचें त्या रूपात दर्शन व्हावें, अशी अर्जुनास इच्छा झाली आहे. या इच्छेंतून हा अकरावा अध्याय प्रगट झाला आहे.

अर्जुन भगवंतास अत्यंत प्रिय होता. किती प्रिय होता ? इतका प्रिय कीं दहाव्या अध्यायात कोणत्या कोणत्या स्वरूपात माझें चिंतन कर हें सागतांना, पांडवात जो अर्जुन आहे त्याच्या ठिकाणीं माझें चिंतन करीत जा, असें भगवान् सागत आहेत. "पाडवात धनंजय" असें श्रीकृष्ण म्हणतात. यापेक्षा प्रेमाचा पागलपणा, प्रेमवेडेपणा कोठे असेल ? प्रेम किती वेडें होऊं शकतें याचें हें उदाहरण आहे. अर्जुनावर भगवंताची अपार प्रीति. त्या प्रीतीसाठीं हा अकरावा अध्याय प्रसादरूप आहे. दिव्य रूप पहावयाची अर्जुनाची इच्छा त्याला दिव्य दृष्टि देऊन भगवंतानीं पुरी केली. अर्जुनाला त्यानीं प्रेमाचा प्रसाद दिला.

(५६)

त्या दिव्य रूपाचें सुंदर वर्णन, भव्य वर्णन, या अध्यायात आहे. हें सारें जरी खरें, तरी या विश्वरूपाबद्दल विशेष लोभ मला दाखविता येत नाहीं. मी लहान रूपावर संतुष्ट आहें. जें लहान साजिरें गोजिरें रूप मला दिसतें, त्यातील गोडी अनुभवावयास मी शिकलों आहें. परमेश्वराचे तुकडे नाहींत. परमेश्वराचें जें रूप पहावयास सांपडलें तें त्याचा एक तुकडा आहे व बाकीचा परमेश्वर बाहेर उरला आहे, असें मला भासत नाहीं. जो परमेश्वर विराट् विश्वांत भरून राहिला आहे. तो संपूर्ण तसाच्या तसा

लहानशा मूर्तींत, एखाद्या मातीच्या कणात हि आहे, कमी नाहीं. अमृताच्या सिंधूंत जी गोडी, ती च एका बिंदूंत हि असते. अमृताचा जो लहानसा बिंदु मला लाभला आहे, त्याची गोडी चाखावी असें मला वाटतें. मीं मुद्दाम अमृताचा दृष्टांत घेतला आहे. पाण्याचा किंवा दुधाचा नाहीं. पेलाभर दुधात जी गोडी, ती च लोटाभर दुधात असणार. परंतु गोडी ती च असली, तरी पुष्टि तेवढी च नाहीं. थेंबभर दुधापेक्षा पेलाभर दुधांत अधिक पुष्टि आहे. परतु अमृताच्या दृष्टांतात तसें नाहीं. अमृताच्या समुद्रातील गोडी अमृताच्या एका थेंबात आहे च, शिवाय तेवढी च पुष्टि हि आहे. थेंबभर अमृत घशाखालीं गेलें तरी अमृतत्व च मिळणार.

त्याप्रमाणें जी दिव्यता, जी पवित्रता, परमेश्वराच्या विराट् स्वरूपात आहे, ती च लहानशा मूर्तींत हि आहे. एक मूठभर गहूं नमुन्यादाखल मला कोणीं दिले. त्यावरून गव्हाची ओळख मला जर झाली नाहीं तर गव्हाचे पोतें जरी माझ्यासमोर आणून टाकलें तरी ती कशी होणार ? जो लहान ईश्वराचा नमुना डोळ्यासमोर उभा आहे, त्यानें जर ईश्वराची ओळख पटली नसेल तर विराट् परमेश्वर पाहून ती कशी पटेल ? धाकटें, मोठें, यात काय आहे ? धाकट्या रूपाची ओळख पटली कीं मोठ्याची पटेल. म्हणून देवानें मोठें रूप दाखवावें अशी मला हौस नाहीं. अर्जुनाप्रमाणें विश्वरूपदर्शनाची मागणी करण्याची माझी योग्यता हि नाहीं. शिवाय मला जे दिसत आहे तें म्हणजे विश्वरूपाचा तुकडा आहे असें. नाहीं. तसबिरीचा एखादा फुटलेला तुकडा आणला तर त्यावरून सर्व तसबिरीची कल्पना आपणांस येणार नाहीं. परंतु परमात्मा कांहीं असा तुकड्याचा बनलेला नाहीं. परमात्मा कापलेला नाहीं, खंड खंड केलेला नाहीं. लहानशा स्वरूपात हि तो अनंत परमेश्वर साराच्या सारा साठवलेला आहे. छोटा फोटो व मोठा यांत काय फरक ? जें मोठ्यांत तें च सारें तसेंच्या तसें छोट्यात हि असतें. छोटा फोटो म्हणजे मोठ्या फोटोचा कांहीं तुकडा नव्हे.

लहान टाइपात अक्षरें असलीं तरी अर्थ तो च. मोठ्या टाइपांत असलीं तरी अर्थ तो च. मोठ्या टाइपात मोठा अर्थ, आणि छोट्यात छोटा असे काहीं नाहीं.

या च विचारपद्धतीचा मूर्तिपूजेला आधार असतो. मूर्तिपूजेवर अनेकांनीं हल्ले चढविले आहेत. बाहेरच्या व इथल्या हि कित्येक विचारकानीं मूर्तिपूजेला दोष दिला आहे. परंतु मी जसजसा विचार करतो, तसतशी मूर्तिपूजेंतील दिव्यता माझ्यासमोर स्पष्ट उभी राहते. मूर्तिपूजा म्हणजे काय ? एका लहानशा वस्तूंत सर्व विश्व अनुभवण्यास शिकणें म्हणजे मूर्तिपूजा. लहानशा खेड्यात हि ब्रह्मांड पहावयास शिकणें ही गोष्ट का खोटी आहे ? ही कल्पना नसून प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट आहे. विराट् स्वरूपात जें आहे तें च लहानशा मूर्तीत, तें च एखाद्या मृत्कणात. त्या मातीच्या ढेकळात आंबे, केळी, गहूं, सोनें, तांबे, रूपें, सारें आहे. सर्व सृष्टि त्या कणात आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या लहानशा नाटकमंडळींत तीं च पात्रें निरनिराळीं रूपें घेऊन रंगभूमीवर येतात, त्याप्रमाणें च परमेश्वराचे आहे. किंवा जसा एखादा नाटककार स्वतः नाटक लिहितो व नाटकांत काम हि करतो, त्याप्रमाणे च परमात्मा हि अनंत नाटकें लिहितो व आपण अनंत पात्रानीं नटून तीं रंगभूमीवर दाखवितो. या अनंत नाटकातील एक पात्र ओळखलें की सारें ओळखल्यासारखें होईल.

काव्यातील उपमा-दृष्टान्ताना जो आधार तो च मूर्तिपूजेस हि आधार. एखादी गोल वस्तु पाहिली म्हणजे आनंद होतो. कारण तेथे व्यवस्थितपणा असतो. व्यवस्थितपणा हें ईश्वराचें स्वरूप आहे. ईश्वराची सृष्टि सर्वांगसुंदर आहे. तिच्यात व्यवस्थितपणा आहे. ती गोल वस्तु म्हणजे व्यवस्थित ईश्वराची मूर्ति. परंतु जंगलात वाढलेलें वाकडें झाड, ती हि ईश्वराची च मूर्ति. तेथें ईश्वराचा स्वच्छंदीपणा आहे. त्या झाडाला बंधन नाहीं. ईश्वराला कोण बंधन घालणार ? तो बंधनातीत परमेश्वर त्या वाकड्या

झाडांत आहे. एखादा सरळ खांब पाहिला तर ईश्वराची समता तेथें दिसते. नक्षीचा खांब पाहिला तर आकाशांत नक्षत्रांची रांगोळी काढणारा परमेश्वर तेथें दिसतो. कापून छाटून व्यवस्थित केलेल्या एखाद्या बागेंत ईश्वराचें संयमी स्वरूप दिसते, तर विशाल जंगलात ईश्वराची भव्यता व स्वतंत्रता दिसते. जंगलात हि आनंद होतो, व्यवस्थित बगिच्यात हि होतो. मग आपण का वेडे आहोत ? वेडे नाहीं. आनंद दोहोंत हि होतो. कारण ईश्वरी गुण प्रत्येकात प्रगट झाला आहे. गुळगुळीत शाळग्रामांत जें ईश्वरी तेज ते च त्या ओबडधोबड नर्मद्या गणपतींत आहे. मला तें विराट् रूप निराळें दिसलें नाहीं तरी चालेल.

परमेश्वर सर्वत्र निरनिराळ्या वस्तूंत निरनिराळ्या गुणांनीं प्रगट झालेला आहे व म्हणून आपणास आनंद होतो. त्या वस्तूंविषयीं आत्मीयता वाटते. आनंद होतो म्हणजे उगीच च नव्हे. आनंद का होतो ? कांहीं तरी नातें असतें म्हणून आनंद होतो. मुलाला पाहता च आईला आनंद होतो. कारण ती नातें ओळखते. प्रत्येक वस्तूशीं परमात्म्याचे नातें जोडा. माझ्यामध्ये जो परमेश्वर आहे तो च त्या वस्तूंत आहे. असा हा संबंध वाढविणें म्हणजे च आनंद वाढविणें. आनंदाची अन्य उपपत्ति नाहीं. प्रेमाचा संबंध सर्वत्र जोडूं लागा म्हणजे मग पहा कशी मौज होते ती. मग अनंत सृष्टींतील परमात्मा अणुरेणूंत हि दिसेल. एकदा ही दृष्टि आली म्हणजे मग काय हवे ? परंतु यासाठीं इंद्रियांना वळण लावलें पाहिजे. भोगवासना सुटून प्रेमाची पवित्र दृष्टि आली म्हणजे मग प्रत्येक वस्तूंत ईश्वर च दिसेल. उपनिषदात आत्म्याचा रंग कसा असतो याचें सुंदर वर्णन आहे. आत्म्याचा रंग कोणता सांगावयाचा ? ऋषि प्रेमानें म्हणतात.—

" यथा अयं इन्द्रगोपः "

हा जो लाल लाल रेशमासारखा मऊ मृगाचा किडा, त्याच्यासारखें आत्म्याचें रूप आहे. तो मृगाचा किडा पाहिला म्हणजे किती आनंद होतो. हा आनंद

का होतो. ? माझ्या ठिकाणीं जो भाव आहे, तो च त्या इंद्रगोपाच्या ठिकाणीं आहे. त्याचा माझा संबंध नसता तर मला आनंद होता ना. माझ्या ठिकाणीं जो सुंदर आत्मा आहे तो च इंद्रगोपाच्या ठिकाणीं आहे म्हणून त्याची उपमा दिली. उपमा का देतों, तिनें आनंद कां होतो ? त्या दोन्ही वस्तूंत साम्य असतें म्हणून आपण उपमा देतों आणि त्यामुळें आनंद होतो. जर उपमेय व उपमान अगदीं निराळ्या वस्तु असतील तर आनंद होणार नाहीं. "मीठ तिखटासारखें आहे" असें कोणीं म्हटलें तर त्याला आपण वेडा म्हणूं. परंतु "तारे फुलांसारखे आहेत" असें कोणीं म्हटलें तर साम्य दिसून आनंद होतो. मीठ तिखटासारखें आहे असें म्हणण्यात सादृश्य अनुभवास येत नाहीं. परंतु एखाद्याची दृष्टि तितकी मोठी झाली असेल, जो परमात्मा मिठात तो च तिखटात, हें दर्शन ज्याला झालें असेल, तो मीठ कसें ? तर तिखटासारखें, या म्हणण्यात हि आनंद अनुभवील. साराश, ईश्वरी रूप प्रत्येक वस्तूंत ओतप्रोत भरलेलें आहे. तेवढ्यासाठीं विराट् दर्शनाची आवश्यकता नाहीं.

(५७)

शिवाय तें विराट् दर्शन मला सहन तरी कसें होईल. लहान सगुण सुंदर रूपात मला जें प्रेम वाटतें, जी आपुलकी वाटते, जी गोडी वाटते, तिचा अनुभव विश्वरूप पाहताना कदाचित् येणार नाहीं. अर्जुनाची ती च स्थिति झाली. तो थरथर कांपत शेवटीं म्हणतो, "देवा, तुझें तें पूर्वींचें गोड रूप दाखव." विराट् स्वरूप पाहण्याची इच्छा करूं नका, असें अर्जुन स्वानुभवानें सागत आहे. ईश्वर तिन्ही काळीं तिन्ही स्थळीं व्यापून राहिला आहे तें च बरें. तो सर्व एकवटून धगधगीत गोळा माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला तर माझी काय दशा होईल ? तारका कशा शात दिसतात. जणूं त्या माझ्याजवळ दुरून बोलताहेत असें वाटतें. परंतु दृष्टीला शात करणारी ती तारका जवळ आली तर ती जळती आग आहे. मी मग भाजून च निघेन. ईश्वराचीं हीं अनंत ब्रह्मांडें जेथें आहेत तेथें तीं तशीं च असूं देत. तीं

सारी एका खोलींत आणण्यात काय मौज ? मुंबईच्या त्या कबुतरखान्यांत हजारों कबुतरें राहतात. तेथें का मोकळेपणा आहे ? तें दृश्य चमत्कारिक वाटते. खालीं, वर, येथें, तिन्ही स्थळीं सृष्टि विभागून राहिली आहे, यात च गोडी आहे. जसें स्थलात्मक सृष्टीचें, तसें च कालात्मक सृष्टीचें. आपणास भूतकाळचे आठवत नाहीं व पुढचें कळत नाहीं हें आपल्या कल्याणाचें च आहे. ज्या वस्तु खास परमेश्वराच्या सत्तेच्या असतात, ज्यावर मनुष्यप्राण्याची सत्ता कधीं नसते, अशा पाच वस्तु कुराणांत सागितल्या आहेत. त्यात एक वस्तु "भविष्यकाळचें ज्ञान" ही सांगितली आहे. आपण अंदाज करतों. परंतु अदाज म्हणजे ज्ञान नव्हे. भविष्याचें ज्ञान आपल्याला नाहीं हें आपल्या कल्याणाचें च आहे. तसें च भूतकाळ आठवत नाहीं हे हि खरोखर चागलें आहे. एखादा दुर्जन मनुष्य जरी चागला होऊन माझ्यासमोर आला तरी मला त्याचा भूतकाळ आठवून त्याच्याबद्दल आदर वाटत नाहीं. त्यानें किती जरी सागितलें तरी त्याचीं तीं पूर्वीचीं पापें मला विसरता येत नाहींत. तो मनुष्य मरून, रूप बदलून, परत येईल तेव्हा च त्याच्या पापाची जगाला विस्मृति पडेल.

पूर्व-स्मरणानें विकार वाढतो. हें पूर्वीचें सारें ज्ञान च जर नष्ट झालें तर सगळें संपलें, पापपुण्याची विस्मृति पडावयास एखादी युक्ति पाहिजे. ती युक्ति म्हणजे मरण. ह्या जन्माच्या वेदना च जर असह्य होत आहेत, तर मागच्या जन्मींचा कचरा कशाला तपासतोस? या च जन्माच्या खोलींत का कचरा कमी आहे ? बाळपण सुद्धा आपण पुष्कळ विसरतों. विस्मरण पडणें चागलें. हिंदुमुस्लीम ऐक्यासाठीं भूतकाळचें विस्मरण हा च उपाय आहे. औरंगजेबाने जुलूम केला. किती दिवस घोकीत बसणार हें ? रतनबाईचें *गुजरार्थीत गरबा-गीत* आहे तें आपण येथें पुष्कळ वेळां ऐकत असतों. त्यात शेवटीं म्हटलें आहे. "जगात सर्वांचें यश शेवटीं राहील. पापाचें विस्मरण पडेल" काळ चाळणी मारीत आहे. इतिहासांतील चांगलें तेवढें घेतलें पाहिजे, पाप फेंकून दिलें पाहिजे. वाईट सोडून चांगलें च जर

मनुष्य लक्षात ठेवील तर सोनें होईल. परंतु तसें होत नाही. म्हणून विस्मरणाची फार जरूर आहे. त्यासाठी देवानें मरण निर्मिलें आहे.

सारांश, जग जसें आहे तसें च मंगल आहे. कालस्थलात्मक जग एके ठिकाणीं सारें जवळ आणण्याची जरूर नाही. अति परिचयात स्वारस्य नाहीं. काहीं वस्तूंची सलगी करावयाची असते, काहीं पासून दूर अंतरावर रहावयाचें असतें. गुरु असला तर नम्रतेनें दूर बसू. आईच्या मांडीवर जाऊन बसू. ज्या मूर्तीजवळ जसें वागावयास हवें तसें वागलें पाहिजे. फुलाला जवळ करावें, अग्नीला बेतात राखावें. तारका दुरून च सुंदर. तसें च सृष्टीचें. अति दूर असलेली ती सृष्टि अति जवळ आणण्यात अधिक आनंद होईल असे नाही. जी वस्तु जेथे आहे ती तेथे च असू दे. त्यात च स्वारस्य आहे. दुरून जी वस्तु दिसते ती जवळ आणल्याने सुखावह होईल च असे नाही. ती तशी दूर ठेवून च तिच्यातील रस चाख. धटिंगण होऊन, फार सलगी करून, अति परिचय करून घेण्यात अर्थ नाहीं.

सारांश, तिन्ही काल आपणासमोर उभे नाहींत हें चांगलें आहे. तिन्ही कालातील ज्ञान होण्यात आनंद किंवा कल्याण आहे च असे नाहीं. अर्जुनाने प्रेमानें हट्ट घेतला, प्रार्थना केली, व देवाने ती पुरविली. भगवंतानीं आपलें तें विराट् स्वरूप त्याला दाखविलें. परंतु मला परमेश्वराचें छोटें रूप पुरेसें आहे. हे छोटें रूप म्हणजे काहीं परमेश्वराचा तुकडा तर नाहीं च. आणि समजा हा परमेश्वराचा एक तुकडा असला तरी त्या अफाट विशाल पुतळ्याचा एक पाय, किंवा एका पायाची अंगुली च, मला दिसली तरी सुद्धां मी म्हणेन, "अहोभाग्य माझें"! मी अनुभवानें हें शिकलों आहें. जमनालालजींनीं जेव्हां वर्ध्याला लक्ष्मीनारायणाचें मंदिर अस्पृश्यासाठीं खुलें केलें त्यावेळेस मी दर्शनास गेलों होतों. पंधरा वीस मिनिटें ते रूप पाहत होतों. माझी समाधि लागल्यासारखी स्थिति झाली. देवाचें तें मुख, ती छाती, ते हात, पाहत पाहत मी पायाशीं आलों आणि चरणावर च

माझी दृष्टि शेवटीं स्थिर झाली. "गोड तुझी चरण-सेवा" ही च भावना शेवटीं राहिली. लहानशा रूपात जर तो महान् प्रभु मावत नसेल तर त्या महापुरुषाचे चरण दिसले तरी पुरे. अर्जुनानें ईश्वराला प्रार्थना केली. त्याचा अधिकार मोठा होता. त्याची किती सलगी, किती प्रेम, कसा सख्यभाव ! माझी काय योग्यता आहे ? मला चरण च पुरे. माझा अधिकार तितका च.

(५८)

त्या परमेश्वराच्या दिव्यरूपाचें जें वर्णन आहे तेथें बुद्धि चालविण्याची माझी इच्छा नाहीं. तेथे बुद्धि चालविणे म्हणजे पाप आहे. त्या विश्वरूप वर्णनाचे ते पवित्र श्लोक वाचावे व पवित्र व्हावें. बुद्धि चालवून परमेश्वराच्या त्या रूपाचे तुकडे करावे असें मला वाटत नाहीं. ती अघोर उपासना होईल. अघोरपंथी लोक स्मशानात जाऊन प्रेत फाडतात व तन्त्रोपासना करतात, तसे च ते होईल. तें परमेश्वराचे दिव्य रूप

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो

विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्"

असे ते विशाल व अनंतरूप, त्याच्या वर्णनाचे श्लोक गावे, ते श्लोक गाऊन मन निष्पाप व पवित्र करावे.

परमेश्वराच्या ह्या सर्व वर्णनात एके ठिकाणीं च बुद्धि विचार करूं लागते. परमेश्वर अर्जुनाला म्हणतो, "अर्जुना हे सारे मरणारे आहेत. तूं निमित्तमात्र हो. मी सर्व कांहीं करणार आहें." एवढा च आवाज मनांत घुमतो. ईश्वराच्या हातातलें आपणास हत्यार व्हावयाचें हा विचार मनात आला म्हणजे बुद्धि विचार करूं लागते, ईश्वराच्या हातांतील हत्यार कसें व्हावयाचें ? ईश्वराच्या हातातील मीं मुरली कसें व्हावयाचें ? त्यानें मला ओठाशीं धरून माझ्यातून मधुर सूर काढावयाचे, मला वाजवावयाचें, हें कसें व्हावें ? मुरली व्हावयाचें म्हणजे पोकळ व्हावयाचें. पण मी तर विकारांनीं, वासनांनीं, खच्चून भरलों आहें. माझ्यांतून मधुर आवाज निघावयाचा कसा ? माझा आवाज बद्द आहे. मी घन वस्तु आहे. माझ्यांत अहंकार

भरलेला आहे. मला निरहंकार झालें पाहिजे. मी पूर्ण मोकळा, पोकळ, जेव्हा होईन तेव्हा परमेश्वर मला वाजवील. परंतु परमेश्वराच्या ओठातील मुरली होणें धाडसाचें आहे. त्याच्या पायांतील वहाण बनूं म्हटलें तरी हि तें सोपें नाहीं. परमेश्वराच्या पायाला जखम होऊं नये अशी ती मृदु वहाण असावी. परमेश्वराचे पाय व काटे यांच्या मधेंं मला पडावयाचें आहे. मला स्वतःला कमवून घेतलें पाहिजे. माझी चामडी सोलून तें कातडे सारखें कमावलें पाहिजे, मऊ केलें पाहिजे. तेव्हा परमेश्वराच्या पायातील जोडा व्हावयाचें हे हि सोपें नाहीं. परमेश्वराच्या हातातील हत्यार व्हावयाचें तर मीं दहा शेर वजनाचा लोखंडी गोळा बनून चालणार नाहीं. तपश्चर्येच्या सहाणेवर मीं स्वतःला धार लावून घेतली पाहिजे. ईश्वराच्या हातांत माझ्या जीवनाची तलवार झळकली पाहिजे. असा हा आवाज माझ्या बुद्धीवर उठत राहतो. देवाच्या हातातील हत्यार व्हावयाचें, या विचारात च फार लक्ष लागून जातें. हें कसें करावयाचें, कसें व्हावयाचें, ते शेंवटच्या श्लोकात भगवंतानीं स्वतः च सागितलें आहे. शंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्यात या श्लोकाला 'सर्वार्थसार" सर्व गीतेचें सार, असें म्हटलें आहे. तो कोणता श्लोक ?

"मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥"
"माझ्या कर्मात जो मम भक्तीनें भरला असे
जगीं निःसंग निर्वैर मिळे तो मज मत्पर"

ज्याचें जगांत कोणाशीं वैर नाहीं, जो तटस्थ राहून जगाची निरपेक्ष सेवा करीत आहे, जें जें करील तें तें मला जो देत आहे, माझ्या भक्तीनें भरला आहे, क्षमावान्, निःसंग, विरक्त, प्रेमळ, असा जो भक्त; तो परमेश्वराच्या हातातील हत्यार बनतो. असें हें सार आहे.

रविवार
१-५-'३२

अध्याय बारावा

(५९)

गंगेचा ओघ सर्वत्र पावन व पवित्र. परंतु हरिद्वार, काशी, प्रयाग, अशीं स्थानें अधिक पवित्र आहेत. त्यांनीं सर्व संसार पावन केला आहे. भगवद्‌गीतेची तशी च स्थिति आहे. भगवद्‌गीता आरंभापासून अंतापर्यंत सर्व च पवित्र आहे. परंतु मध्यंतरीं कांहीं अध्याय तीर्थक्षेत्रें झाले आहेत. ज्या अध्यायाबद्दल आज बोलावयाचें आहे तो अध्याय मोठा पावन, तीर्थ, झालेला आहे. प्रत्यक्ष भगवान् च या अध्यायाला अमृतधार असें म्हणत आहेत. "ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते." हा लहानसा वीस श्लोकांचा अध्याय, परंतु अमृताची धार आहे. अमृताप्रमाणें मधुर आहे, संजीवन आहे. या अध्यायात भगवंताच्या मुखातून भक्तिरसाच्या महिम्याचें तत्त्व गाइलें गेलें आहे.

वास्तविक सहाव्या अध्यायापासून भक्तीच्या तत्त्वाला प्रारंभ झाला आहे. पांचव्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत जीवनाचें शास्त्र पाहिलें. स्वधर्माचरणाचें कर्म, त्याला साहाय्यक असें मानसिक साधनारूप विकर्म, या दोहोंच्या साधनेनें संपूर्ण कर्म भस्म करणारी अन्तिम अकर्माची भूमिका, या गोष्टींचा पहिल्या पाच अध्यायापर्यंत विचार झाला. येथें जीवनाचें शास्त्र संपून गेलें. पुढें सहाव्या अध्यायापासून एका अर्थानें भक्तितत्त्वाचा च विचार अकराव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत झाला. एकाग्रतेपासून सुरवात झाली.

सहाव्या अध्यायात चित्ताची एकाग्रता कशी होईल, त्याची साधनें कोणतीं, चित्ताच्या एकाग्रतेची आवश्यकता कशी आहे, हें सांगितलें आहे. अकराव्या अध्यायांत समग्रता सांगितली. एकाग्रतेपासून समग्रतेपर्यंत एवढी मोठी मजल आपण कसकशी गांठली तें पाहिलें पाहिजे.

चित्ताच्या एकाग्रतेपासून सुरवात झाली. ही एकाग्रता झाल्यावर कोणत्या हि विषयाचा विचार मनुष्य करूं शकेल. चित्ताच्या एकाग्रतेचा उपयोग—माझ्या आवडीचा विषय घेतला तर—गणिताच्या अभ्यासास होऊं शकेल. अवश्य फललाभ होईल. परंतु चित्ताच्या एकाग्रतेचें हें सर्वोत्तम साध्य नव्हे. गणिताच्या अभ्यासानें एकाग्रतेची पूर्ण कसोटी होत नाहीं. गणितात किंवा अशा च एखाद्या ज्ञान-प्रांतात चित्ताच्या एकाग्रतेनें यश मिळेल. परंतु ही खरी परीक्षा नव्हे. म्हणून सातव्या अध्यायात ही नजर देवाच्या चरणाकडे पाहिजे असें सांगितलें. आठव्या अध्यायात ईश्वरचरणीं एकाग्रता सारखी रहावी, वाणी, कान, डोळे, सतत त्याच्या ठिकाणीं रहावे, हणून आमरण प्रयत्न करावे असें सांगितलें आपल्या सर्व इंद्रियाना हा अभ्यास झाला पाहिजे. "पडिलें वळण इंद्रिया सकळा। भाव तो निराळा नाहीं दुजा॥" असें झालें पाहिजे. सर्व इंद्रियाना भगवंताचें वेड लागलें पाहिजे. जवळ कोणी विलाप करीत असो वा भजन करीत असो, कोणी वासनांची जाळी विणीत असो किंवा विरक्त अशा सज्जनाचा, संतांचा, समागम असो, सूर्य असो वा अंधार असो, मरणकालीं परमेश्वर चित्तासमोर उभा राहील अशा तऱ्हेनें जन्मभर सर्व इंद्रियास वळण लावून घेणें ही सातत्याची शिकवण आठव्या अध्यायात दिलेली आहे. सहाव्या अध्यायांत एकाग्रता, सातव्यात ईश्वराभिमुख एकाग्रता, म्हणजे च 'प्रपत्ति,' आठव्यात सातत्ययोग, नवव्यात समर्पणता, दाखविली आहे. दहाव्या अध्यायात क्रमिकता सांगितली आहे. पायरी पायरीनें ईश्वराचें रूप कसें पचनीं पाडावें, मुंगीपासून तों ब्रह्मदेवापर्यंत भरून राहिलेला परमात्मा

हळूं हळूं कसा जिरवावा हें सांगितलें. अकराव्या अध्यायांत समग्रता सांगितली. विश्वरूप दर्शनाला च मी समग्रतायोग म्हणतों. विश्वरूप-दर्शन म्हणजे एखाद्या लहानशा धुळीच्या कणात हि सबंध विश्व भरलेलें आहे याचा अनुभव घेणें. हें च विराट् दर्शन होय. अशी ही सहाव्या अध्याया-पासून अकराव्या अध्यायापर्यंत भक्तिरसाची निरनिराळ्या रीतीनें केलेली छाननी आहे.

(६०)

बाराव्या अध्यायात भक्तितत्त्वाची समाप्ति करावयाची आहे. समाप्तीचा प्रश्न अर्जुनानें विचारला. पाचव्या अध्यायांतील जीवनाच्या सर्व शास्त्राचा विचार संपताना अर्जुनानें जसा प्रश्न विचारला होता तसा च प्रश्न त्यानें येथें हि विचारला आहे. अर्जुन प्रश्न विचारतो कीं 'कांहीं सगुणाचें भजन करतात तसे कांहीं निर्गुणाची उपासना करतात तेव्हां ह्या दोहोंतून कोणता भक्त देवा तुला प्रिय आहे ?'

भगवान् काय उत्तर देणार ? जशी एखादी आई असावी व तिला तिच्या दोन मुलाच्या बाबतींत प्रश्न विचारावा तसें च हें आहे. आईचा एक मुलगा लहान असावा. त्याला आईचा फार लळा असावा. आईला पाहता च त्याला आनंद व्हावा व ती जरा डोळ्याआड होता च त्यानें कावरेंबावरें व्हावें. आईपासून तो दूर जाऊं च शकत नाही. तिला सोडूं शकत नाहीं. तिचा वियोग त्याला सहन होत नाहीं. आई नसेल तर सर्व संसार त्याला शून्यवत् आहे. असा हा लहान बच्चा आहे. दुसरा मोठा मुलगा आहे. तो हि परम प्रेमानें भरलेला आहे, पण समंजस झाला आहे. आईपासून तो दूर राहूं शकतो. तिचें दर्शन वर्ष सहा महिन्यांत नाहीं झालें तरी त्याला चालतें. तो आईची सेवा करणारा आहे. सर्व ओझें शिरावर घेऊन काम करीत आहे. उद्योगात गुंतल्यामुळें आईचा वियोग तो सहन करूं शकतो. लोकामध्यें तो मान्य झालेला आहे. व

त्याचें नांव सर्वत्र झालेलें ऐकून आईला सौख्य होत आहे, असा हा दुसरा मुलगा आहे. अशा ह्या दोन मुलांच्या आईला तुम्ही प्रश्न विचारा ती काय उत्तर देईल ? तिला तुम्ही म्हणा, " हे माते, ह्या दोन मुलांतील एक च मुलगा तुला देणार आहोंत, पसंत कर." माता काय उत्तर देईल ? कोणता मुलगा ती पत्करील ? तराजूंत दोन्ही मुलें घालून ती का तुलना करीत बसेल ? आईची भूमिका तुम्ही लक्षांत घ्या. ती स्वाभाविक काय उत्तर देणार ? "वियोग च घडावयाचा असेल तर मोठ्या मुलाचा मी सहन करीन" असें ती बिचारी आई म्हणेल. लहानाला तिनें छातींशीं धरलें आहे. त्याला ती दूर करूं शकणार नाहीं. लहानाचा विशेष ओढा ती लक्षांत घेईल व मोठा दूर गेला तरी चालेल असें काहीं तरी ती उत्तर देईल. परंतु तिला अधिक प्रिय कोण, ह्या प्रश्नाचें तें उत्तर समजता येणार नाहीं. काहीं तरी भाषा बोलावयाची म्हणून ती चार शब्द बोलली. परंतु त्या शब्दांतून फोडून फोडून अर्थ काढला तर ते योग्य होणार नाहीं.

त्या मातेची जशी त्या प्रश्नाला उत्तर देतांना धादल उडेल, हुबेहूब तशी च धादल भगवंताच्या मनाची झालेली आहे. अर्जुन म्हणतो, "देवा, एक तुझ्याविषयीं अत्यंत प्रेम बाळगणारा, तुझें सतत स्मरण करणारा, असा आहे. त्याच्या डोळ्यांना तुझी भूक, कानांनीं तुला पिण्याची तृष्णा, हातापायांना तुझी सेवा, तुझी पूजा, असा हा तुझा भक्त आहे. दुसरा स्वावलंबी, सतत इंद्रियनिग्रह करणारा, सर्वभूतहितांत मग्न, रात्रंदिवस समाजाची निष्काम सेवा करतांना तुझें परमेश्वराचें जणूं स्मरण हि त्याला होत नाहीं, असा हा अद्वैतमय झालेला तुझा दुसरा भक्त. या दोहोंत तुला कोण प्रिय हें मला सांग." अर्जुनाचा भगवंतास हा प्रश्न. त्या आईनें जसें उत्तर दिलें, हुबेहूब तसें च उत्तर भगवंतांनीं दिलें आहे. तो सगुण-भक्त मला प्रिय आहे. तो दुसरा हि माझा च आहे. देवाची धांदल उडाली आहे. उत्तर द्यावयाचें म्हणून दिलें आहे.

आणि खरोखर वस्तुस्थिति अशी च आहे. अक्षरशः दोघे हि भक्त एकरूप आहेत. दोघांची योग्यता सारखी च. त्यांची तुलना करणें म्हणजे मर्यादेचें अतिक्रमण करणें होय. पांचव्या अध्यायांत कर्माच्या बाबतींत अर्जुनाचा जो प्रश्न तो च येथें भक्तीच्या बाबतींत विचारलेला आहे. पांचव्या अध्यायांत कर्म व विकर्म यांच्या साहाय्यानें अकर्माच्या भूमिकेवर मनुष्य येतो. ही अकर्मदशा दोन रूपांनीं प्रगट होते. एक रात्रंदिवस काम करीत असून हि लेशमात्र कर्म करीत नाहीं असा, व दुसरा चोवीस तासांत एक हि कर्म न करता सर्व विश्वाची उलाढाल करणारा, अशा रूपांनीं अकर्मदशा प्रगट होते. यांची तुलना कशी करावयाची ? वर्तुळाच्या एका बाजूशीं दुसऱ्या बाजूची तुलना करा. एका च वर्तुळाच्या दोन बाजू. यांची तुलना कशी करावयाची ? दोन्ही बाजू समान योग्यतेच्या आहेत, एकरूप आहेत. अकर्मभूमिकेच्या विवेचनांत भगवंतांनीं एकाला संन्यास व दुसऱ्याला योग असें म्हटलें आहे. शब्द दोन असले तरी अर्थ एक च. संन्यास व योग यांत शेवटीं सोपेपणाच्या मुद्यावर च प्रश्न सोडवला आहे. सगुण-निर्गुणाचा प्रश्न हि तसा च आहे. एक सगुण-भक्त इंद्रियांचे द्वारा परमेश्वराची सेवा करतो. दुसरा निर्गुण भक्त मनानें विश्वाचें हित चिंतितो. पहिला जो आहे तो बाह्य सेवेंत मग्न दिसत आहे, पण आंतून त्याचें सारखें चिंतन चाललेलें च आहे. दुसरा जो आहे तो प्रत्यक्ष काहीं सेवा करताना दिसत नाहीं. परंतु आंतून महासेवा त्याची चालली च आहे. अशा प्रकारच्या दोन भक्तांत श्रेष्ठ कोण ? रात्रंदिवस कर्म करून हि लेशमात्र कर्म न करणारा तो सगुण भक्त आहे. निर्गुण उपासक आंतून सर्वांच्या हिताचें चिंतन काळजी करीत आहे. हे दोघे भक्त आंतून एकरूप च आहेत. कदाचित् बाहेरून निराळे दिसत असतील. ते दोघे सारखे आहेत. परमेश्वराचे लाडके आहेत. पण सगुण भक्ति जास्त सुलभ आहे. जें उत्तर पांचव्या अध्यायांत दिलें तें च येथें हि दिलें.

(६१)

सगुण-भक्तियोगात प्रत्यक्ष इंद्रियाना राबवता येतें. इंद्रियें साधनें आहेत, विघ्नें आहेत, किंवा उभयरूप आहेत. तीं मारणारी आहेत वा तारणारीं आहेत, हें पाहणाऱ्याच्या दृष्टीवर अवलंबून आहे. समजा एखाद्याची आई मरणशय्येवर पडली आहे व त्याला आईला भेटावयाचें आहे. मध्यंतरीं पंधरा मैलाचा रस्ता आहे. ही वाट मोटार चालेल अशी नाहीं. आपली मोडकी तोडकी पाऊलवाट आहे. अशा वेळीं ही वाट साधन आहे का विघ्न आहे ? कोणी म्हणेल, "कशाला हा अभद्र रस्ता मध्यंतरीं आला ? हें अंतर नसतें तर आईला तावडतोब भेटलों असतो." अशा माणसाला तो रस्ता दुष्मन आहे. रस्ता तुडवीत तुडवीत तो जातो. त्याला रस्त्याचा राग आला आहे. काहीं झालें तरी आईला भेटण्यासाठीं झरझर पावलें टाकीत त्याला गेलें च पाहिजे. रस्ता दुष्मन म्हणून तो जर तेथें च खालीं बसेल तर दुष्मन वाटणारा रस्ता त्याला जिंकून घेईल. तो झरझर चालेल तर च त्या दुष्मनाला तो जिंकील. दुसरा मनुष्य म्हणेल, "हे जगळ आहे, परतु एवढी तरी चालत जाण्यास वाट आहे. हा रस्ता आहे म्हणून बरें. हा मला आईकडे घेऊन जाईल. हा रस्ता नसता तर या पहाडांतून मी कसा गेलों असतों ?" असे म्हणून ती पाउलवाट साधन मानून तो झरझर पावलें टाकीत जात आहे. रस्त्याबद्दल तो मनात प्रेम बाळगील, त्याला मित्र मानील. रस्त्याला दुष्मन माना किंवा दोस्त माना, अतर पाडणारा म्हणा किंवा अंतर तोडणारा म्हणा, पावलें झरझर टाकण्याचें काम केलें च पाहिजे. रस्ता विघ्नरूप किंवा साधनरूप हें मनुष्याच्या चित्ताची जी भूमिका, जी दृष्टि, तिजवर अवलंबून आहे. इंद्रियांचें असें च आहे. तीं विघ्नरूप की साधनरूप हें तुमच्या दृष्टीवर अवलंबून आहे.

सगुण उपासकाला इंद्रियें हीं साधनरूप आहेत. इंद्रियें हीं फुलें आहेत. तीं फुलें परमात्म्याला वहावयाचीं आहेत. डोळ्यानीं हरिरूप

पहावें. कानानीं हरिकथा ऐकावी, जिभेनें नाम उच्चारावें, पायांनीं तीर्थयात्रा कराव्या, हातांनीं सेवा करावी. अशा तऱ्हेनें तो सर्व इंद्रियें परमेश्वराला वाहतो. तीं इंद्रियें भोगासाठीं राहत नाहींत. फुलें देवाला वहावयाचीं असतात. फुलांच्या माळा स्वतःच्या गळ्यात घालावयाच्या नसतात. त्या च प्रमाणें इंद्रियांचा उपयोग ईश्वराच्या सेवेंत करावयाचा. ही झाली सगुणोपासकाची दृष्टि. परंतु निर्गुणोपासकाला इंद्रियें विघ्नरूप वाटतात. तो त्याना संयमात ठेवतो, कोंडतो. इंद्रियांचा आहार तोडतो. इंद्रियावर पहारा ठेवतो. सगुणोपासकाला असें करावें लागत नाहीं. तो सर्व इंद्रियें हरिचरणीं अर्पण करतो. दोन्ही हि तऱ्हा इंद्रियनिग्रहाच्या आहेत. इंद्रियदमनाचे च हे दोन प्रकार आहेत. काहीं हि माना, परंतु इंद्रियाना ताब्यात ठेवा. ध्येय एक च. त्याना विषयात भटकू द्यावयाचे नाहीं. एक तऱ्हा सुलभ तर दुसरी कठिण आहे.

निर्गुण उपासक हा सर्वभूतहितरत आहे ही गोष्ट सामान्य नाहीं. सर्व विश्वाचे कल्याण करणे ही गोष्ट बोलावयाला सोपी दिसली तरी करावयाला फार कठिण आहे. ज्याला समग्र विश्वाच्या कल्याणाची चिन्ता आहे त्याला या चिन्तनाशिवाय दुसरे काहीं हि करता येणार नाहीं. म्हणून निर्गुण उपासना कठिण आहे. सगुण उपासना नानाप्रकारें आपापल्या शक्तीप्रमाणें करता येईल. जेथे आपला जन्म झाला त्या लहानशा खेड्याची सेवा करणे किंवा आईबापाची सेवा करणें, ही सगुण पूजा आहे. ती तुमची सेवा जगाच्या हिताशीं विरोधी नसावी म्हणजे झालें. तुम्ही किती हि लहान प्रमाणांत सेवा करा, ती जर इतराच्या हिताचे आड येत नसेल तर भक्तीच्या दर्जाला खात्रीनें पोहोंचेल. नाहीं तर ती सेवा आसक्ति होईल. आई, बाप, आपले मित्र, आपले दुःखी बंधु, संत, यांना च परमेश्वर मानून सेवा करावयाची. तेथें तेथें परमेश्वराची मूर्ति कल्पावयाची. आणि संतोष मानावयाचा. ही सगुण-पूजा सुलभ आहे. निर्गुण-पूजा कठिण आहे. बाकी दोहोंचा अर्थ एक च. सौलभ्याच्या दृष्टीनें सगुण हें श्रेयस्कर आहे इतकें च.

सुलभतेचा एक मुद्दा झाला. तसा च दुसरा हि मुद्दा आहे. निर्गुणात भय आहे. निर्गुण हें ज्ञानमय आहे. सगुण हें प्रेममय भावनामय आहे. सगुणामध्यें ओलावा आहे. येथें भक्त ज्यास्त सुरक्षित आहे. निर्गुणात जरा धोका आहे. एक काळ असा होता कीं ज्ञानावर माझी फार भिस्त होती. परंतु केवळ ज्ञानानें माझें कार्य होत नाहीं असा मला अनुभव आलेला आहे. ज्ञानानें मनाचे स्थूल मळ जळून खाक होतात. सूक्ष्म मळ धुवून टाकण्याचें सामर्थ्य त्यात नाहीं. स्वावलंबन, विचार, विवेक, अभ्यास, वैराग्य, हीं सर्व साधनें जरी घेतलीं तरी हि त्यांनीं मनाचे सूक्ष्म मळ पुसून टाकता येत नाहींत. भक्तीच्या पाण्याशिवाय हे मळ धुतले जात नाहींत. भक्तीच्या पाण्यात ही शक्ती आहे. याला तुम्हीं परावलंबन म्हणा. परंतु 'पर' म्हणजे 'दुसरा' असा अर्थ न घेता 'तो श्रेष्ठ परमात्मा' त्याचें अवलंबन, असा त्याचा अर्थ घ्या. परमात्म्याचा आधार घेतल्याशिवाय चित्ताचे मळ नाहींसे होत नाहींत.

कोणी म्हणेल, "ज्ञान ह्या शब्दाचा अर्थ येथें कमी केला आहे. ज्ञानानें जर चित्ताचे मळ धुतले जात नाहींत तर ज्ञान कमदर्जाचें ठरतें." हा आक्षेप मी मान्य करतों. परंतु माझें असें म्हणणे आहे कीं शुद्ध ज्ञान ह्या मातीच्या पुतळ्यात होणें कठिण आहे. या देहात राहून उत्पन्न झालेलें ज्ञान किती हि शुद्धरूप असलें तरी तें थोडेसें कमसल च राहणार. या देहात उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाची शक्ति मर्यादित असते. शुद्ध ज्ञान जर निर्माण झालें तर सर्व खळमळाची तें राखरांगोळी करील यात मला बिलकुल शंका नाहीं. चित्तासकट सारे मळ जाळून टाकण्याचें सामर्थ्य ज्ञानात आहे. परंतु ह्या विकारी देहात ज्ञानाचें बळ तोकडें पडतें. म्हणून त्यानें सूक्ष्म मळ धुतले जात नाहींत. भक्तीचा आश्रय केल्याशिवाय सूक्ष्म मळ पुसून टाकतां येत नाहींत. म्हणून भक्तीमध्यें मनुष्य अधिक सुरक्षित आहे. "अधिक" हा शब्द माझ्या पदरचा म्हणून समजा. सगुणभक्ति

सुलभ आहे. येथें परमेश्वरालंबन आहे. निर्गुणांत स्वावलंबन आहे. ह्यांतील 'स्व' चा तरी काय अर्थ आहे ? स्वावलंबन म्हणजे स्वतःच्या अंतःकरणातील परमात्म्याचा आधार हा च तेथें हि अर्थ आहे. केवळ बुद्धीच्या आधारानें शुद्ध झालेला असा कोणी मिळणार नाहीं. स्वावलंबनानें, म्हणजे अतःकरणातील आत्मज्ञानानें, शुद्ध ज्ञान मिळेल. साराश, निर्गुण. भक्तीच्या स्वावलबनात हि आत्मा हा च आधार आहे.

(६६)

सगुण उपासनेच्या बाजूनें सुलभता व सुरक्षितता ही वजनें मीं टाकलीं तशी निर्गुणाच्या बाजूनें हि मला टाकता येतील. निर्गुणामध्यें मर्यादा राहते. उदाहरणार्थ, आपण निरनिराळीं कार्यें करण्यासाठीं सेवेसाठीं संस्था स्थापन करतों. संस्था स्थापन होते ती प्रथम व्यक्तीमुळें होते. ती व्यक्ति मुख्य आधार असते. संस्था प्रथम व्यक्तिनिष्ठ असते. परंतु जसजसा संस्थेचा विकास होत जाईल तसतशी ती संस्था व्यक्तिनिष्ठ न राहता तत्त्वनिष्ठ झाली पाहिजे. जर अशी तत्त्वनिष्ठा उत्पन्न झाली नाहीं तर ती स्फूर्ति देणारी व्यक्ति लोपता च त्या संस्थेंत अंधार पडतो. माझा आवडता दृष्टांत द्यावयाचा झाला तर चरख्याची माळ तुटता च सूत कातणें तर राहो च परंतु कातलेलें सूत गुंडाळीन म्हणेन तर तें हि शक्य होत नाहीं. त्याप्रमाणें च त्या व्यक्तीचा आधार तुटता च संस्थेची दशा होते. ती संस्था पोरकी होते. व्यक्तिनिष्ठेंतून तत्त्वनिष्ठा उत्पन्न झाली तर असें होणार नाहीं. सगुणाला निर्गुणाची मदत पाहिजे. केव्हां तरी व्यक्तींतून, आकारातून, बाहेर जावयास शिकलें पाहिजे. गंगा हिमालयातून, शंकराच्या जटाजूटातून, निघाली परंतु तेथें च राहिली नाहीं. तो जटाजूट सोडून, ती हिमालयाचीं दरींखोरीं वनेंजंगलें सोडून, सपाट मैदानावर खळखळ वाहत आली तेव्हा विश्वजनाच्या उपयोगांत ती येऊं शकली. त्याप्रमाणें व्यक्तीचा आधार सुटला तरी तत्त्वाच्या खंबीर आधारावर

संस्था उभी राहण्यास तयार असली पाहिजे. कमान बांधीत असताना तिला आधार देतात. परंतु आधार काढून घ्यावयाचा असतो. आधार काढून घेतल्यावर ती कमान टिकली तर च तो आधार खरा होता असें समजावयाचें. प्रथम स्फूर्तीचा झरा सगुणातून निर्माण झाला हें खरें. परंतु शेवटीं परिपूर्णता तत्त्वनिष्ठेंत निर्गुणात झाली पाहिजे. भक्तीच्या पोटांतून ज्ञान निर्माण झालें पाहिजे. भक्तीच्या वेलीला ज्ञानाचीं फुलें लागलीं पाहिजेत.

बुद्धदेवानीं ही गोष्ट ओळखली होती. म्हणून त्यानीं तीन प्रकारच्या निष्ठा सांगितल्या आहेत. प्रथम व्यक्तिनिष्ठा असली तरी तींतून तत्त्वनिष्ठा, एकदम तत्त्वनिष्ठा जरी नाहीं तरी निदान संघनिष्ठा, उत्पन्न झाली पाहिजे. एका व्यक्तीबद्दल जो आदर होता तो दहा पंधरा व्यक्तीबद्दल वाटू लागावा. संघाबद्दल जर सामुदायिक प्रेम नसेल तर बेबनाव होतील भांडणे होतील. व्यक्ति-शरणता सुटून संघ-शरणता निर्माण झाली पाहिजे. आणि पुढें सिद्धान्त-शरणता आली पाहिजे. म्हणून बौद्धांत "बुद्धं शरणं गच्छामि। संघं शरणं गच्छामि। धर्मं शरणं गच्छामि।" अशा तीन प्रकारच्या शरणागति सांगितल्या आहेत. प्रथम व्यक्तीबद्दल प्रीति, नंतर संघाबद्दल प्रीति. परंतु या दोन्ही निष्ठा हि डळमळीत च आहेत. शेवटीं सिद्धान्तनिष्ठा उत्पन्न झाली पाहिजे तर च संस्था लाभदायी होईल. स्फूर्तीचा झरा जरी सगुणातून निर्माण झाला तरी तो निर्गुणाच्या सागरास जाऊन मिळाला पाहिजे. निर्गुणाच्या अभावीं सगुण सदोष होतें. निर्गुणाची मर्यादा सगुणाला समतोल ठेवते याबद्दल सगुण निर्गुणाचें आभारी आहे.

हिंदु, ख्रिस्चन, इस्लाम, इत्यादि सर्व च धर्मांत कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची मूर्तिपूजा आहे. मूर्तिपूजा जरी खालच्या पायरीची मानली गेली तरी ती मान्य आहे थोर आहे. जोंपर्यंत मूर्तिपूजेला निर्गुणाची मर्यादा

असते तोंपर्यंत ती निर्दोष राहते. परंतु ही मर्यादा सुटता च सगुण सदोष होते. सर्व धर्मातील सगुण निर्गुणाच्या मर्यादेच्या अभावीं अवनत दशेला येऊन पोहोंचलें आहे. पूर्वी यज्ञयागात पशु-हत्या होत. आज हि शक्तिदेवीला बळि देतात. मूर्तिपूजेचा हा अत्याचार झाला. मर्यादा सोडून मूर्तिपूजा भलतीकडे गेली. निर्गुण-निष्ठेची मर्यादा असल्यास ही धास्ती राहत नाहीं.

(६३)

सगुण सुलभ व सुरक्षित आहे. परंतु सगुणाला निर्गुणाची आवश्यकता आहे. सगुण वाढीला लागून त्याला निर्गुणाचा, तत्त्वनिष्ठेचा, फुलोरा आला पाहिजे. निर्गुण सगुण हीं परस्पर-पूरक आहेत, परस्परविरुद्ध नाहीत. सगुणातून निर्गुणापर्यंत मजल गाठली पाहिजे व निर्गुणाला हि चित्ताचा सूक्ष्म मळ धुण्यासाठीं सगुणाचा ओलावा पाहिजे. एकमेकांस एकमेकांमुळें शोभा आहे. ह्या दोन्ही प्रकारच्या भक्ति रामायणात फार सुन्दर तऱ्हेनें दाखविल्या गेल्या आहेत. अयोध्याकांडात हे दोन्ही भक्तीचे प्रकार दिसतात. आणि ह्या च दोन भक्तींचा रामायणात विस्तार आहे. भरताच्या भक्तीचा पहिला प्रकार व लक्ष्मणाच्या भक्तीचा दुसरा प्रकार. सगुणभक्ति आणि निर्गुण-भक्ति ह्यांचें स्वरूप ह्या उदाहरणावरून दिसून येईल.

राम वनात जावयास निघाले त्यावेळीं लक्ष्मणास ते बरोबर नेण्यास तयार नव्हते. लक्ष्मणास बरोबर नेण्याचें काहीं कारण नाहीं असें रामास वाटलें. ते लक्ष्मणास म्हणाले, "लक्ष्मणा, मी वनात जातों. मला पित्याची आज्ञा झाली आहे. तूं घरीं च रहा. माझ्याबरोबर येऊन दुःखी माता-पितरांस आणखी दुःखी करूं नकोस. आईबापाची व प्रजेची सेवा कर. तूं त्यांच्या जवळ असलास म्हणजे मला चिंता वाटणार नाहीं. माझा प्रतीनीधि म्हणून तूं रहा. मी वनांत म्हणजे संकटांत जात नाहीं. मी ऋषींच्या आश्रमांत जात आहे." अशाप्रकारें रामचंद्र लक्ष्मणास समजावून सांगत होते. परंतु लक्ष्मणानें रामाचें सर्व सांगणें एका तडाख्यासरशीं एका शब्दानें पुसून टाकलें. एक घाव, दोन

तुकडे केले. तुलसीदासांनीं मोठें सुंदर रंगविलें आहे तें चित्र. लक्ष्मण म्हणाला, "तुम्ही मला उत्कृष्ट निगम-नीति सांगत आहात, ही नीति वास्तविक मीं पाळावी परंतु मला हें राजनीतीचें ओझें सहन होणार नाहीं. तुमचा प्रतिनिधि होण्याचें बळ माझ्यांत नाहीं. मी तर मूल आहें.

" दीन्हि मोहि सिख नीकि गुसाईं। लागि अगम अपनी कदराई।
नरवर धीर धरमधुरधारी। निगम-नीतिके ते अधिकारी।
मैं शिशु प्रभुसनेह प्रतिपाला। मंदर-मेरु कि लेहि मराला ॥

हंसपक्षी का मेरुमंदराचा भार उचलील ? रामचंद्रा, मी तुमच्या प्रेमावर पोसलेला आहें. तुमची ती राजनीति दुसऱ्यास सांगा. मी बच्चा आहे. " असें म्हणून लक्ष्मणानें तो सर्व विषय पटकन तोडून टाकला.

मासा ज्याप्रमाणें पाण्यापासून निराळा राहूं शकत नाहीं, तसें लक्ष्मणाचें. रामापासून दूर राहण्याची त्याची शक्ति नव्हती. त्याच्या रोमरोमांत सहानुभूति भरलेली होती. राम निजले असतां आपण जागरण करावें, त्याची सेवा करावी, यांत च त्याचा आनंद होता. ज्याप्रमाणें आपल्या डोळ्यावर कोणी दगड फेंकला तर हात पुढें होतो व तो घाव घेतो, त्याप्रमाणे रामाचा हात लक्ष्मण झाला होता. रामावर होणारा घाव प्रथम लक्ष्मणानें पुढें होऊन झेलावा. तुलसीदासांनीं लक्ष्मणास एक सुंदर दृष्टांत दिला आहे. तो झेंडा वर फडकत असतो, सर्व गाणें त्या झेंड्याचें, त्याचा तो रंग, तो आकार, याचें वर्णन केलें जातें. परंतु त्या ताठ उभ्या असलेल्या काठीला कोण विचारतो ? रामाच्या यशाची जी पताका फडकत राहिली तिला लक्ष्मण हा दंडाप्रमाणें आधार होता. ताठच्या ताठ उभा होता. दंड वाकणार नाहीं, त्याप्रमाणें रामाचें यश फडकण्यासाठीं लक्ष्मण कधीं च वाकला नाहीं. यश कोणाचें ? तर रामाचें ! जगाला पताका दिसते. दंडाचें विस्मरण असतें. कळस दिसतो, पाया दिसत नाहीं. रामाचें यश फडकून राहिलें आहे. लक्ष्मणाचा पत्ता च नाहीं. चौदा वर्षें पर्यंत हा दंड वाकला नाहीं. स्वतः मागें राहून रामाचें यश तो फडकावीत

राहिला. रामानें अत्यंत कठिण कठिण कामें लक्ष्मणाकडून करवून घ्यावींत. सीतेला वनात सोडण्याचें काम शेंवटीं लक्ष्मणावर च सोंपविलें. बिचारा लक्ष्मण सीतेला पोहोंचवून आला. लक्ष्मणाला स्वतःचें अस्तित्व च राहिलें नाहीं. रामाचे डोळे, रामाचे हात, रामाचें मन, तो झाला होता. नदी समुद्रांत मिळून जावी त्याप्रमाणें लक्ष्मणाची सेवा रामांत मिळून गेली होती. तो रामाची छाया बनला होता. लक्ष्मणाची सगुण-भक्ति होती.

भरत हा निर्गुण-भक्ति करणारा होता. त्याला हि तुलसीदासजींनीं चागलें रंगविलें आहे. राम वनात गेले तेव्हा भरत अयोध्येंत नव्हता. भरत आला तो दशरथ मरून गेला होता. वसिष्ठगुरु राज्य कर असें त्याला सागत होते. भरत म्हणाला, "मला रामाला भेटलें पाहिजे." रामाला भेटण्याची त्याला आतून तळमळ लागून राहिली होती. परंतु राज्याची व्यवस्था तो लावून राहिला होता. रामाचें हें राज्य आहे आणि त्याची व्यवस्था ठेवणें म्हणजे रामाचें च काम आहे, अशी त्याची भावना होती. सारी संपत्ति स्वामींची होती, तिची व्यवस्था लावणे हे त्याला कर्तव्य वाटलें. लक्ष्मणाप्रमाणें भरतास मोकळें होता येत नव्हतें. अशी ही भरताची भूमिका होती. रामाची भक्ति, म्हणजे रामाचें कार्य, केलें पाहिजे; नाहीं तर ती भक्ति काय कामाची ? सर्व व्यवस्था नीट लावून भरत वनात रामाच्या भेटीस आला आहे. "रामा. तुमचें हें राज्य आहे. तुम्ही..." असें तो सागत आहे तो च राम त्याला म्हणाले, "भरता, तूं च राज्य चालव." भरत संकोचानें उभा राहतो व म्हणतो, "तुमची आज्ञा मला प्रमाण आहे." राम सागेल तें प्रमाण. त्यानें सर्व रामावर सोंपविलें होतें. तो गेला व राज्य करू लागला. परंतु त्यातील मौज पहा. अयोध्येपासून दोन मैलांवर तो तपस्या करीत राहिला. तपस्वी राहून त्यानें राज्य चालविलें. शेंवटीं राम जेव्हा भरताला भेटले तेव्हा वनांत गेलेला खरा तपस्वी कोण हें ओळखतां आलें नसतें. असें जर चित्र एखाद्यानें काढलें कीं दोघांचे तोंडवळे सारखे, थोडा वयाचा फरक, तोंडावर तपस्या ती च, एकमेकांस

ओळखतां हि येत नाहीं कीं राम कोणता व भरत कोणता; तर मोठें पावन चित्र होईल तें. अशा रीतीनें भरत देहानें रामापासून दूर होता. परंतु मनानें रामापासून तो क्षणभर हि दूर नव्हता. जरी एका बाजूला तो राज्य चालवून राहिला होता तरी तो मनानें रामाजवळ होता. निर्गुणांत सगुणभक्ति खच्चून भरलेली असते. तेथें वियोगाची भाषा बोलावी कशी? म्हणून भरताला वियोग वाटत नव्हता. देवाचें कार्य तो करून राहिला होता.

"रामाचें नाम, रामाची भक्ति, रामाची उपासना, हे कांहीं आम्हाला समजत नाहीं. आम्हीं देवाचें काम करूं" असे अलीकडचे तरुण म्हणतात. देवाचें काम कसें करावें हे भरत दाखवीत आहे. देवाचें काम करून भरतानें वियोग जिरवून टाकला आहे. देवाचें काम करून देवाचा वियोग भासण्यास हि वेळ नसणें ही गोष्ट निराळी, व देवाची ज्याला ओळख ना देख त्याचें बोलणें निराळें. देवाचें कार्य करीत संयमपूर्ण जीवन जगणे ही फार दुर्लभ वस्तु आहे. भरताची ही वृत्ति जरी निर्गुण कार्य करीत राहण्याची होती, तरी सगुणाचा आधार तेथें तुटला नाहीं. "रामा, तुमचा शब्द मला प्रमाण आहे. तुम्ही सांगाल त्याबद्दल मला शंका नाही." असे म्हणून भरत जावयास निघाला तरी तो माघारा वळला व रामाला म्हणाला, "रामा, समाधान नाहीं वाटत. कांहीं तरी हुरहुर वाटते." रामानें तें ओळखलें व म्हटलें, "या पादुका ने" सगुणाबद्दलचा आदर शेवटीं राहिला च. निर्गुणाला सगुणानें शेवटीं ओलें केलें च. लक्ष्मण त्या पादुकांवर समाधान न मानता. त्याच्या दृष्टीनें तें दुधाची तहान ताकावर भागविण्यासारखें झालें असतें. भरताची भूमिका निराळी होती. तो बाहेरून दूर राहून कर्म करीत होता, परंतु मनानें राममय होता. भरत जरी कर्तव्य करण्यांत रामभक्ति मानीत होता तरी पादुकांची त्याला जरूर भासली च. त्या पादुकांच्या अभावीं तो राज्यकारभार हाकूं शकता ना. त्या पादुकांची आज्ञा म्हणून तो कर्तव्य करीत राहिला. लक्ष्मण हा रामाचा जसा भक्त तसा च भरत

हि आहे. दोघांच्या भूमिका बाहेरून निराळ्या. भरत जरी कर्तव्यनिष्ठ होता, तत्त्व-निष्ठ होता, तरी त्याच्या तत्त्वनिष्ठेला हि पादुकाच्या ओलाव्याची गरज भासली.

(६४)

हरिभक्तीचा ओलावा अवश्य पाहिजे म्हणून अर्जुनाला हि "मय्या-सक्तमनाः पार्थ"–अर्जुना माझ्या ठिकाणीं आसक्त रहा, माझा ओलावा ठेव व मग कर्म कर–असें भगवंतानीं पुनः पुनः सांगितलें आहे. ज्या भगवद्गीतेला आसक्ति हा शब्द सुचत नाहीं, रुचत नाहीं; ज्या भगवद्गीतेंत अनासक्त राहून कर्म कर, रागद्वेष सोडून कर्म कर, निरपेक्ष कर्म कर, असें पुनः पुनः सांगणें आहे; अनासक्ति, निःसंगता हें जिचें ध्रुपद व पालुपद सारखें चालू आहे; ती भगवद्गीता हि सांगते, "अर्जुना माझी आसक्ति ठेव." परंतु लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं भगवंताच्या ठिकाणची आसक्ति ही फार उंच वस्तु आहे. ती पार्थिव वस्तूबद्दलची आसक्ति थोडी च आहे ? सगुण व निर्गुण एकमेकात गुंतून राहिलेले आहेत. सगुणाला निर्गुणाचा आधार सर्वस्वी तोडता येत नाहीं व निर्गुणाला सगुणाचा ओलावा हवा असतो. सदैव कर्तव्यकर्मे करणारा हा कर्मरूपानें पूजा च करीत आहे. परंतु पूजेवरोवर ओलावा पाहिजे. "मामनुस्मर युध्य च" माझें स्मरण ठेवून कर्म कर. कर्म ही स्वयंपूजा च आहे. परंतु अंतरंगीं भावना जिवंत पाहिजे. नुसतीं फुलें डोक्यावर ठेवलीं ही काहीं पूजा नव्हे. तेथें भावना पाहिजे. डोक्यावर फुलें ठेवणें हा पूजेचा एक प्रकार, सत्कर्मांनीं पूजा करणें हा दुसरा प्रकार. परंतु उभय ठिकाणीं भावाचा ओलावा पाहिजे. फुलें वाहून भाव नसेल तर तीं दगडावर फुलें वाहिलीं. तेव्हा हा भावनेचा प्रश्न आहे. सगुण व निर्गुण, कर्म व प्रीति, ज्ञान व भक्ति, या सर्व वस्तु एकरूप च आहेत. दोहींचा अंतिम अनुभव एक च आहे.

उद्धव आणि अर्जुन यांची गोष्ट पहा. रामायणामधून मी महाभारताकडे उडी मारून चाललों. अशी मारावयाचा मला अधिकार आहे. कारण राम व कृष्ण एकरूप च आहेत. भरत व लक्ष्मण तसे उद्धव व अर्जुन आहेत. जेथें कृष्ण तेथें उद्धव असावयाचा. उद्धवाला कृष्णाचा वियोग क्षणभर हि सहन व्हावयाचा नाहीं. कृष्णाजवळ त्यानें सतत सेवा करीत रहावें. कृष्णाशिवाय सारा संसार त्याला फिका वाटे. अर्जुन हि कृष्णाचा सखा होता. परंतु तो दूर दिल्लीला राहत असे. अर्जुन कृष्णाचें काम करणारा होता. परंतु कृष्ण द्वारकेंत तर हा हस्तिनापूरला, असे दोघे होते. भगवंताना जेव्हा देह सोडावयाची जरूर वाटली, तेव्हा त्यानीं उद्धवाला सांगितलें, " उद्धवा, मी जाणार आहें. " उद्धव म्हणाला, "मला बरोबर नाहीं का नेत ? आपण एकत्र च जाऊं या ! " परंतु कृष्ण म्हणाले, "हें मला पसंत नाहीं. सूर्य आपलें तेज अग्नीचे ठिकाणीं ठेवून जातो त्याप्रमाणें माझी ज्योत तुझ्या ठिकाणीं ठेवून मी जाणार आहें." अशी भगवंतानीं निरवानिरव केली. आणि उद्धवाला ज्ञान देऊन रवाना केलें. पुढें उद्धवाला प्रवासात मैत्रेय ऋषींकडून कळलें कीं भगवान् निजधामास गेले. त्याच्या मनावर यत्किंचित् हि परिणाम झाला नाहीं. जसें काहीं घडलें च नाहीं. "मरका गुरु, रडका चेला, दोहींचा बोध वाया गेला." तसें हें नव्हतें. जणूं वियोग झाला च नाहीं. तो जन्मभर सगुण उपासना करीत होता, परमेश्वराच्या संनिध होता. त्याला आतां निर्गुणात आनंद वाटूं लागला. निर्गुणाची मजल त्याला गाठावी लागली. सगुण पुढे परंतु निर्गुण त्याच्या मागून आलें च पाहिजे. एरवीं परिपूर्णता नाहीं.

याच्या उलट अर्जुनाचें. कृष्णानें त्याला काय करावयास सांगितलें होतें ? आपल्या मागें सर्व स्त्रियाच्या संरक्षणाचें काम त्यानें अर्जुनावर सोपविलें होतें. अर्जुन दिल्लीहून आला व द्वारकेहून श्रीकृष्णाच्या स्त्रिया घेऊन चालला. वाटेंत हिसारच्याजवळ पंजाबमधील चोरांनीं त्याला लुटलें.

जो अर्जुन त्या काळात एक च एक नर, उत्कृष्ट वीर, म्हणून प्रसिद्ध होता; ज्याला पराजय म्हणून माहीत च नाहीं म्हणून 'जय' या नांवानें जो ख्यात झाला; प्रत्यक्ष शंकराबरोबर ज्यानें झुंज घेतली व त्यास नमविलें; असा तो अर्जुन अजमीराजवळ पळता पळता वाचला. कृष्ण निघून गेला याचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. जणूं त्याच्यातील जीव च निघून गेला व त्याचें निस्त्राण व निष्प्राण असें शरीर च राहिलें. सारांश, कर्म सदोदित करणारा, कृष्णापासून दूर राहणारा, निर्गुण उपासक अर्जुन, त्याला वियोग शेवटीं फार जाणवला. त्याच्या निर्गुणाला शेवटीं तोंड फुटलें. त्याचे कर्म च संपले सारे. त्याच्या निर्गुणाला शेवटीं सगुणाचा अनुभव आला. सारांश, सगुणाला निर्गुणात जावें लागतें. निर्गुणाला सगुणात यावें लागतें. एकमेकांनीं एकमेकांना परिपूर्णता येते.

(६५)

म्हणून सगुण उपासक व निर्गुण उपासक याच्यात काय फरक आहे हें सांगावयाचें म्हटलें तर भाषा कुंठित होते. सगुण व निर्गुण शेवटीं एकत्र येतात. भक्तीचा झरा प्रथम सगुणांतून निघाला तरी तो निर्गुणाला जाऊन पोहोचतो. मागें मी वायकमचा सत्याग्रह पाहण्यास गेलों होतों. मलबारच्या किनाऱ्यावर शंकराचार्यांचा जन्मग्राम आहे हें मी भूगोलात लक्षात ठेवलें होते. मी जात होतों तेथें जवळ च तो भगवान् शंकराचार्यांचा 'कालडी' ग्राम असेल असें मला वाटलें, व मीं बरोबरच्या मल्याळी गृहस्थास विचारलें. ते म्हणाले "येथून दहाबारा मैलावर च तो गाव आहे. आपणास जावयाचें आहे का?" मीं नकार दिला. मी सत्याग्रह पाहण्यासाठीं आलों होतों. म्हणून वाटेंत अन्यत्र न जाणें मला योग्य वाटलें व त्यावेळेस तें गाव पहाण्यास गेलों नाहीं. हें योग्य केलें असें अजून हि मला वाटतें. परंतु रात्रीं मी निजण्यासाठीं पडलों म्हणजे तो कालडी गाव व ती शंकराचार्यांची मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर उभी रहावयाची. मला झोंप यावयाची नाहीं. तो अनुभव मला अजून ताजा वाटत

आहे. शंकराचार्यांचा तो ज्ञानाचा प्रभाव, ती त्यांची दिव्य अद्वैतनिष्ठा, समोर पसरलेली दुनिया रद्दी ठरविणारें त्यांचें अलौकिक व धगधगीत वैराग्य, त्यांची गंभीर भाषा, व त्यांचे माझ्यावर झालेले अनंत उपकार, ह्या सर्व कल्पना माझ्या मनांत भरून येत. रात्रीं हे सर्व भाव प्रगट होत. निर्गुणात सगुण कसें भरलेलें आहे त्याचा मला अनुभव आला. प्रत्यक्ष भेटींत हि इतकें प्रेम नाहीं. निर्गुणांत हि सगुणाचा परमोत्कर्ष दाट भरून राहिला आहे. मी कधीं फारशीं कुशल-पत्रें वगैरे लिहीत नाहीं. पण एखाद्या मित्राला पत्र न लिहिलें तर आंतून सारखें स्मरण होत असतें. पत्र न लिहिता मनांत स्मरण दाटून राहिलेलें असतें. निर्गुणांत याप्रमाणें सगुण गुप्त असतें. सगुण व निर्गुण हीं एकरूप च आहेत. प्रत्यक्ष मूर्ति घेऊन पूजा करणें, प्रगट सेवा करणें, आणि आंतून सतत जगाच्या कल्याणाचें चिंतन असून बाहेर पूजा न दिसणें, ह्या दोन्ही वस्तु समान किंमतीच्या व योग्यतेच्या आहेत.

(६६)

मला शेवटीं सांगावयाचें आहे कीं सगुण कोणचें आणि निर्गुण कोणचें हें निश्चित ठरविणें हि सोपें नाहीं. एका दृष्टीनें जें सगुण तें दुसऱ्या दृष्टीनें निर्गुण ठरूं शकतें. सगुणाची सेवा करावयाची ती एक दगड घेऊन करतात. त्या दगडाच्या ठिकाणीं परमात्मा कल्पून बसतात. पण आईच्या ठिकाणीं, संताच्या ठिकाणीं, प्रत्यक्ष चैतन्य प्रगट झालें आहे. तेथें ज्ञान प्रेम, जिव्हाळा, प्रगट आहे. तेथें परमात्मा लक्षून पूजा करीत नाहींत. सर्वांना चैतन्यमय असे हे लोक दिसत आहेत. त्यांची सेवा करावी, तेथें सगुण परमात्मा पहावा, तर तें न करतां दगडाच्या ठिकाणीं परमात्मा पाहतात! आतां दगडांत देव पाहणें ही एकपरी निर्गुणाची पराकाष्ठा आहे. संत, आईबाप, शेजारी, यांच्या ठिकाणीं ज्ञान, प्रेम, उपकार-बुद्धि, प्रगट झालीं आहेत. तेथें ईश्वर मानणें सोपें आहे. दगडांत ईश्वर मानणें कठिण आहे. तो नर्मदा गणपती देव मानतात. ही निर्गुणपूजा च नव्हे काय? उलटपक्षीं असें वाटतें कीं दगडाच्या ठिकाणीं

देव करावयाचा नाहीं तर कोणाच्या ठिकाणीं ? देवाची मूर्ति व्हावयास तो दगड च लायक आहे. तो निर्विकार आहे, शांत आहे. अंधार असो प्रकाश असो, ऊन असो थंडी असो, तो दगड तसा च आहे. असा हा निर्विकारी दगड हा च परमेश्वराचें प्रतीक व्हावयास लायक आहे. आईबाप, जनता, शेजारीपाजारी, हे सारे विकारानें भरलेले आहेत. म्हणजे त्यांच्यांत कांहीं ना कांहीं विकार आढळेल च. तेव्हां दगडाच्या पूजेपेक्षां त्यांची सेवा करणे एका दृष्टीनें कठिण आहे.

सारांश, सगुण निर्गुण परस्परपूरक आहेत. सगुण सुलभ आहे, निर्गुण कठिण आहे. परंतु सगुण हि कठिण आहे व निर्गुण हि सोपें आहे. दोहोंनीं एक च ध्येय प्राप्त होतें. पाचव्या अध्यायात जसें सांगितलें कीं चोवीस तास कर्म करून हि लेशमात्र कर्म न करणारा, व चोवीस तास कर्म न करून हि सर्व कर्मे करणारा; असे योगी व संन्यासी एकरूप च आहेत, तसें च येथें हि आहे. सगुण कर्मदशा व निर्गुण संन्यासयोग एकरूप च आहेत. संन्यास श्रेष्ठ का योग श्रेष्ठ, याचें उत्तर देताना भगवंताना जशी अडचण पडली तशी च अडचण येथें हि पडली. शेवटीं सुलभता व कठिनता तारतम्यानें लक्षात घेऊन उत्तर दिलें. नाहीं तर योग व संन्यास, सगुण व निर्गुण, हीं एकरूप च आहेत. शेवटीं भगवान् सांगतात— "अर्जुन, तू सगुण ऐस कीं निर्गुण ऐस, भक्त ऐस म्हणजे झालें. गोंधळ राहूं नकोस." असें सांगून भगवंतानीं शेवटीं भक्ताचीं लक्षणें दिलीं आहेत. अमृत मधुर असेल परंतु त्याची माधुरी आपण चाखली नाहीं. हीं लक्षणें प्रत्यक्ष मधुर आहेत. येथें कल्पनेची जरूरी नाहीं. ह्या लक्षणाचा अनुभव घ्यावा. बाराव्या अध्यायांतील हीं भक्तलक्षणें स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाप्रमाणें आपण रोज सेवन करावीं, मनन करावीं, त्यांतील थोडीं थोडीं आपल्या आचरणात आणून पुष्टि प्राप्त करून घ्यावी. अशा तऱ्हेनें जीवन हळूं हळूं परमेश्वराकडे न्यावें.

रविवार
८-५-'३२

अध्याय तेरावा

(६७)

व्यासांनीं आपल्या जीवनाचें सार भगवद्गीतेंत ओतलें आहे. व्यासांनीं विस्तारपूर्वक इतर लिखाण पुष्कळ लिहिलें आहे. महाभारताची संहिता च लाख सवालाख आहे. संस्कृतांत 'व्यास' या शब्दाचा अर्थ च मुळीं 'विस्तार' असा झाला आहे. परंतु भगवद्गीतेंत विस्तार करण्याची त्यांची वृत्ति नाहीं. भूमितीमध्यें युक्लिडनें जशीं तत्त्वें सांगून दिलीं, सिद्धान्त सांगून दिले, त्याप्रमाणें जीवनाला उपयोगी अशीं तत्त्वें व्यासदेव नमूद करून राहिले आहेत. भगवद्गीतेंत विशेष चर्चा नाहीं, विस्तार पसारा काहीं नाहीं. याचें मुख्य कारण असें कीं गीतेमध्यें ज्या वस्तु मांडल्या आहेत त्या जीवनामध्यें प्रत्येकाला पडताळून पाहतां येणें शक्य आहे. त्या तशा पडताळून घ्याव्यासाठीं सांगितल्या आहेत. जीवनाला उपयोगी जेवढ्या वस्तु, तेवढ्या च गीतेंत सांगितल्या आहेत. सांगावयाचा उद्देश तेवढा च होता म्हणून थोडक्यात तत्त्वें नमूद करून व्यासांनीं संतोष मानला आहे. या त्यांच्या संतोषवृत्तींत सत्यावर व आत्मानुभवावर असलेला त्यांचा महान् विश्वास आपणास दिसून येतो. जी वस्तु सत्य आहे तिच्या मंडनासाठीं विशेष युक्ति वापरण्याची आवश्यकता नाहीं.

आपण गीतेकडे पाहून राहिलों आहोंत त्यांतील मुख्य उद्देश हा च कीं जीवनास ज्या वेळेस आपणास मदतीची आवश्यकता भासेल त्या त्या

वेळेस गीतेपासून ती मिळावी. अशी मदत आपणांस सदैव मिळण्यासारखी आहे. गीता हें जीवनोपयोगी शास्त्र आहे. म्हणून च गीतेमध्यें स्वधर्मावर जोर दिला आहे. मनुष्याच्या जीवनाचा मोठा पाया स्वधर्माचरण करणें हा आहे. सर्व इमारत या स्वधर्माचरणरूप पायावर उभारावयाची आहे. हा पाया जितका भक्कम होईल तेवढी इमारत टिकाव धरील. या स्वधर्माचरणाला गीता "कर्म" म्हणते. या स्वधर्माचरणरूप कर्माभोंवतीं पुष्कळ वस्तु उभ्या केलेल्या आहेत. त्याच्या रक्षणासाठीं अनेक विकर्में रचलीं आहेत. स्वधर्माचरण सजविण्यासाठीं, तें साजरें सुंदर करण्याठीं, तें सफळ करण्यासाठीं, ज्या ज्या मदतीची अपेक्षा असेल ती ती सर्व मदत, तो तो सर्व पाठपुरावा या स्वधर्माचरणरूप कर्माला देणें जरूर आहे. म्हणून आतापर्यंत आपण पुष्कळ वस्तु पाहिल्या. त्यातील बऱ्याचशा वस्तु भक्तीच्या स्वरूपाच्या होत्या. आज तेराव्या अध्यायांत जी वस्तु पहावयाची आहे ती हि स्वधर्माचरणास फार उपयोगी आहे. ही वस्तु विचाराच्या बाजूची आहे.

स्वधर्माचरण करणारानें फळाचा त्याग करावा ही प्रधान गोष्ट गीतेंत सर्वत्र सांगितली आहे. कर्म करावें व त्याचें फळ टाकावें. झाडास पाणी घालावें, त्याला वाढवावें, परंतु त्याच्या छायेची, फुलाची, फळाची, स्वतःसाठीं अपेक्षा ठेवूं नये. असा हा स्वधर्माचरणरूप कर्मयोग आहे. कर्मयोग म्हणजे केवळ कर्म करणें एवढा च अर्थ नाहीं. कर्म या सृष्टींत सर्वत्र चाललें च आहे. तें सांगण्याची जरूरी नाहीं. परंतु स्वधर्माचरणरूप कर्म—नुसतें कर्म नव्हे—नीट करून त्याचें फळ सोडणें, हें बोलावयास सोपें, समजावयास सोपें, असेल परंतु आचरण्यास कठिण आहे. कारण कार्याला प्रेरकशक्ति च मुळीं फलवासना मानलेली आहे. फलवासना सोडून कर्म करणें हा उलटा पंथ आहे. व्यवहारांतील, संसारांतील, जें वागणें आहे त्याच्या विपरीत ही करणी आहे. जो कोणी पुष्कळ कर्म करतो त्याच्या

जीवनांत गीतेंतील कर्मयोग आहे, असें बरें च वेळा आपण म्हणतों. पुष्कळ कर्म करणाऱ्याचें जीवन कर्मयोगमय आहे असें आपण बोलतों. परंतु हा प्रयोग मापेच्या ढिलाईनें आपण करतों. गीतेच्या व्याख्येप्रमाणें हा कर्मयोग नाहीं. लाखों कर्म करणाऱ्यांमध्यें, नुसतें कर्म च नव्हे तर स्वधर्माचरण-रूप कर्म करणाऱ्या लाखों लोकामध्यें हि, गीतेंतील कर्मयोग आचरणारा एखादा च सांपडणार. कर्मयोगाच्या सूक्ष्म व खऱ्या अर्थानें पाहिलें तर असा संपूर्ण कर्मयोगी आढळणें विरळा. कर्म करणें व त्याचें फळ टाकणें ही वस्तु केवळ असामान्य आहे. गीतेंत आतापर्यंत हें च पृथक्करण मांडलें आहे.

त्या पृथक्करणाला च उपयोगी असें दुसरें एक पृथक्करण या तेराव्या अध्यायात सांगितलें आहे. कर्म करावें व फलाची आसक्ति सोडावी हें जें पृथक्करण, त्याला उपयोगी असें दुसरें महान् पृथक्करण "देह व आत्मा" यांचें. हें पृथक्करण या तेराव्या अध्यायांत केलें आहे. डोळ्यांनीं आपण रूप पाहतों. त्या रूपाला आपण मूर्ति, आकार, देह, म्हणतों. बाह्य मूर्तीचा परिचय जरी डोळ्यांनीं झाला तरी वस्तूच्या अंतरात हि आपणास प्रवेश करावा लागतो. फळाचें टरफल काढून आतील गर चाखावा लागतो. नारळ जरी झाला तरी तो फोडून आत काय आहे तें पहावें लागतें. फणसाला वरून कांटे दिसले तरी आत सुंदर व रसाळ गरे असतात. स्वतःकडे पहावयाचें असो किंवा दुसऱ्याकडे पहावयाचें असो, हें आतील व बाहेरील पृथक्करण करणें अवश्य असतें. टरफल बाजूस सारावयाचें याचा अर्थ काय? याचा अर्थ असा कीं प्रत्येक वस्तूचें बाह्यरूप व आंतील गाभा यांचें पृथक्करण करावयाचें. बाह्य देह व आतील आत्मा, याप्रमाणें प्रत्येक वस्तूचें दुहेरी रूप आहे. कर्मामध्यें हि असें च. बाहेरचें फळ हा कर्माचा देह आहे, व कर्मामुळें जी चित्तशुद्धि होते ती त्या कर्माचा आत्मा आहे. स्वधर्माचरणाचें बाहेरचें फळ असा जो हा देह तो टाकावा, व आतील चित्त-

शुद्धिरूप, सारभूत, जो आत्मा त्याचा स्वीकार करावा, तो जीवीं धरावा. याप्रमाणें पहावयाची संवय, देहाला दूर करून प्रत्येक वस्तूंतील सार घेण्याची सारग्राही दृष्टि, आपण लावून घेतली पाहिजे. डोळ्यांना मनाला विचाराला अशा प्रकारचें शिक्षण, अशी संवय, असा अभ्यास, आपण लावून दिला पाहिजे. दरेक ठिकाणीं देह अलग करावा व आत्म्याची पूजा करावी. हें पृथक्करण विचारासाठीं तेराव्या अध्यायात मांडलें आहे.

(६८)

सारग्राही दृष्टि ठेवण्याचा विचार फार महत्त्वाचा आहे. बाळपणापासून जर ही संवय लावली तर किती बरें होईल ! हा विषय पचनीं पाडण्यासारखा आहे, ही दृष्टि घेण्यासारखी आहे. पुष्कळांना असें वाटतें कीं अध्यात्मविद्येचा जीवनाशीं काहीं संबंध नाहीं? असा संबंध असला तरी नसावा असें हि कित्येकाना वाटतें. देहापासून आत्मा अलग करावा हे शिक्षण बाळपणापासून देण्याची जर योजना करण्यांत आली तर फार आनंदाची गोष्ट होणार आहे. हा शिक्षणाचा विषय आहे. हल्लीं कुशिक्षणानें फार वाईट संस्कार होऊन राहिले आहेत. 'केवळ देहरूप मी आहें,' यातून हे शिक्षण आपणांस बाहेर आणीत च नाहीं. सर्व देहाचे च चोचले चालले आहेत. इतके देहाचे चोचले करून हि त्या देहाला जें स्वरूप आलें पाहिजे, जें स्वरूप दिलें पाहिजे, तें कोठें दिसत नाहीं तें नाहीं च. या देहाची अशी ही वृथा पूजा चालली आहे. आत्म्याच्या गोडीकडे लक्ष च नाहीं. शिक्षणामुळें अशी ही स्थिति झालेली आहे. देहाचे देव्हारे मांडावयाचा अभ्यास रात्रंदिवस शिकविला जात आहे.

अगदीं लहानपणापासून या देह-देवाची पूजा-अर्चा करण्याचें शिक्षण देण्यास आरंभ होतो. जरा कोठें पायाला ठेंच लागली तर माती टाकली कीं भागेल. मुलाचें एवढ्यावर हि भागतें. किंवा माती टाकण्याची हि त्याला जरूर भासत नाहीं. जरा खरचटलें तर त्याची तो चिंता हि करणार

नाहीं. परंतु त्या मुलाचा जो वाली आहे, पालक आहे. त्याचें चालत नाहीं. तो मुलाला जवळ घेईल, "कसें रे आहे, किती लागलें, बरें च लागलें वाटतें, रक्त निघालें" असें सुरु करुन तो मुलगा रडत नसला तर त्याला रडावयाला लावील. न रडणाऱ्या मुलास रडावयास लावण्याचीं जीं हीं लक्षणें त्याला काय म्हणावें ? उड्या मारूं नको, खेळू नको, तुला लागेल, खरचटेल, असलें एक बाजूचें, फक्त देहाकडे पाहण्याचें, शिक्षण देण्यात येतें.

बाळाचें कौतुक करावयाचें ते हि फक्त देहाच्या बाजूनें. त्याची निंदा करावयाची ती हि देहाच्या च बाजूनें. "काय रे शेंबड्या" असें त्याला म्हणतात. त्या मुलावर तो केवढा आघात होतो ! केवढा मिथ्या आरोप आहे तो ! शेंबूड आहे ही गोष्ट खरी, व तो दूर केला पाहिजे ही हि गोष्ट खरी. परंतु तो सहज दूर न करता त्या मुलावर केवढा आघाताचा प्रयोग करण्यांत येतो. त्या मुलाला तो आघात सहन होत नाहीं. त्याला खेद होतो. त्या मुलाच्या अंतरंगात, आत्म्यात, स्वच्छता, निर्मलता, भरलेली असता, हा केवढा बिचाऱ्यावर वृथा आरोप. वास्तविक तो मुलगा शेंबडा नाहीं. जो अत्यंत सुंदर, मधुर, पवित्र, प्रिय परमात्मा, तो तो आहे. त्याचा अंश त्याच्या ठिकाणीं आहे. परंतु त्याला म्हणतात "शेंबडा." त्या शेंबडाशीं त्याचा एवढा काय संबंध आहे ? त्या मुलाला हें कळत हि नाहीं. अशी त्याची स्थिति असते म्हणून तो आघात त्याला सहन होत नाहीं. त्याच्या चित्तांत क्षोभ उत्पन्न होतो व क्षोभ उत्पन्न झाला म्हणजे सुधारणा होत नाहीं. त्याला नीट समजावून स्वच्छ केलें पाहिजे.

याच्या उलट कृति करून आपण त्या मुलाच्या मनावर तूं देह आहेस हें ठसवतों. शिक्षणशास्त्रात हा महत्त्वाचा सिद्धान्त मानला पाहिजे. मी ज्याला शिकवून राहिलों आहें तो सर्वांगसुंदर आहे अशी गुरूला भावना हवी. गणित चुकला तर तोंडात मारतात. त्याच्या तोंडांत मारणें आणि गणित चुकणें याचा संबंध काय ? शाळेंत उशीरा आला तर थोबाडींत

देतात. त्याच्या तोंडांत मारल्यामुळें त्याच्या गालावरच्या रक्ताचें अभिसरण जोरानें व्हावयास लागतें म्हणून काय तो लवकर येईल ? तें अभिसरण किती वाजले तें सांगेल असें कांहीं आहे काय ? वास्तविक त्या मारण्यानें त्या मुलाची पशुवृत्ति मी वाढवून राहिलों आहें. हा देह म्हणजे तूं, ही भावना पक्की करीत आहें. त्याचें जीवन धास्तीवर उभें केलें जात आहे. वास्तविक सुधारणा जर व्हावयाची असेल तर ती अशा जबरदस्तीनें, देहासक्ति वाढवून, कधीं हि होणार नाहीं. देहाहून मी वेगळा आहें हें जेव्हा मला समजेल तेव्हा मला सुधारणा करता येईल.

देहात किंवा मनांत असलेल्या दोषांची जाणीव असणें कांहीं वाईट नाहीं. त्यानें ते दोष दूर करण्यासाठीं मदत मिळते. परंतु मी म्हणजे देह नव्हे, हें स्पष्ट कळलें पाहिजे. "मी" जो आहें तो या देहापासून अगदीं भिन्न, अत्यंत सुंदर, सोज्वळ, पवित्र, अव्यंग, असा आहें. स्वतःचे दोष सुधारण्या-साठीं जो आत्मपरीक्षण करतो तो तरी देहाला स्वतःपासून अलग पाडून च आत्मपरीक्षण करतो. कोणीं आपला दोष दाखविला तर त्याचा त्याला राग येत नाहीं. राग न येतां, या शरीररूपी या मनोरूपी यंत्रांत दोष आहे कीं काय, याचा तो विचार करून दोष दूर करतो. जो देहाला स्वतः पासून अलग मानणार नाहीं, त्याला सुधारणा करतां च येणार नाहीं. हा देह, हा गोटा, ही माती, म्हणजे च मी अशी ज्याची कल्पना असणार तो सुधारणा कशी करणार ? देह हें एक मला मिळालेलें साधन आहे, असें लक्षात येईल तेव्हा च सुधारणा होईल. चरख्यांतील दोष कोणीं दाखवला तर मला राग का येतो ? दोष असला तर तो मी दूर करतों. तसें च या देहाचें आहे. जसें शेतीचें अवजार तसा हा देह. परमेश्वराच्या घरची शेती करण्याचें देह एक अवजार आहे. हें अवजार बिघडलें तर त्यात सुधारणा करावयास पाहिजे च. देह हा साधनरूपानें उभा आहे. या देहापासून अलग राहून दोषापासून मुक्त होण्याचा मीं प्रयत्न केला

पाहिजे. या देहरूपी साधनापासून मी निराळा आहे. मी स्वामी आहे, मालक आहे, या देहाला राबवून घेणारा, त्याच्यापासून उत्कृष्ट काम करून घेणारा आहे. लहानपणापासून अशी ही देहापासून अलग होण्याची वृत्ति शिकविली पाहिजे.

खेळाच्या बाहेर असलेला त्रयस्थ ज्याप्रमाणें खेळांतील गुणदोष चांगले पाहूं शकतो, त्याप्रमाणें देहमनोबुद्धींपासून अलग राहून च आपणास त्यांच्यांतील गुणदोष समजतील. एखादा मनुष्य म्हणतो, "हल्लीं माझें स्मरण जरा बिघडलें आहे. याला काय उपाय करावा ?" मनुष्य जेव्हां असें म्हणतो तेव्हां त्या स्मरणशक्तीपासून तो निराळा आहे हें स्पष्ट च होतें. तो म्हणतो, "माझी स्मरणशक्ति बिघडली आहे." म्हणजे त्याचें कांहीं तरी साधन, त्याचें हत्यार, बिघडलेलें असतें. कोणाचा मुलगा हरवतो, कोणाचें पुस्तक हरवतें. परंतु स्वतः कोणी हरवला आहे असें होत नाहीं. शेवटीं मरणाचे घडीला हि त्याचा देह सर्वतोपरी बिघडलेला होतो, रद्दी होतो, परंतु तो स्वतः लेशमात्र हि आतून बिघडलेला नसतो. तो अभंग असतो, निरोगी असतो. ही वस्तु समजण्यासारखी आहे. आणि जर ही समजली तर बऱ्याचशा भानगडी मिटतील.

(६९)

देह म्हणजे च मी, ही जी सर्वत्र भावना पसरून राहिली आहे तीमुळें कांहीं हि विचार न करता या देहाच्या वर्धनासाठीं मनुष्यानें नानाप्रकारचीं साधनें निर्माण केलीं आहेत. तीं पाहून मनाला भीति वाटते. हा देह जुना झाला, जीर्ण झाला, तरी कांहीं तरी करून तो ठेवावा असें सारखें मनुष्यास वाटतें. परंतु हा देह, हें टरफल, कोठपर्यंत जपून ठेवणार ! तर मरेपर्यंत ! मरणाची घडी आली कीं एक क्षणभर हि देह टिकविता येत नाहीं. मृत्यूपुढें सर्व पेट थांबते. या तुच्छ देहासाठीं नानाप्रकारचीं साधनें मनुष्य निर्माण करतो. या देहाची रात्रंदिवस चिंता वाहतो. आतां म्हणे देहरक्षणासाठीं

मांस खाण्यास हरकत नाहीं. हा मनुष्याचा देह म्हणजे मोठा किमती. त्याला बचावण्यासाठीं मांस खा. पशूचा देह म्हणजे किमतीनें कमी. कां रे कमी? मनुष्याचा देह किमती कशानें ठरला? कोणत्या कारणामुळें ठरला? अरे हे पशु वाटेल त्याला खातात. स्वार्थाशिवाय विचार च करीत नाहींत. तसें मनुष्य करीत नाहीं. मनुष्य आपल्या भोंवतालच्या सृष्टीचें संरक्षण करतो म्हणून मनुष्याचा देह मोलाचा, म्हणून किमती. परंतु ज्या कारणानें मनुष्याचा देह किमती ठरला, तें कारण च तूं मांस खाण्यानें खोडून टाकीत आहेस. भल्या माणसा, तूं संयमानें राहतोस, सर्व जीवांसाठीं झटतोस, सर्वांचा सांभाळ करण्याची वृत्ति तुझ्या ठिकाणीं आहे, त्यावर तुझा मोठेपणा अवलंबून आहे. ही जी पशूहून तुझ्या ठिकाणीं विशेषता आहे तीवरून च मनुष्य श्रेष्ठ आहे. म्हणून च मानवदेह दुर्लभ म्हटला आहे. परंतु ज्या आधारावर मनुष्य मोठा आहे तो च आधार जर माणूस उखडून टाकूं लागला तर त्याच्या मोठेपणाची इमारत राहणार कशी? सामान्य पशु अन्य जीवाचें मांस खाण्याची जी क्रिया करतो ती च क्रिया करावयास जेव्हा मनुष्य हि निःशंकपणें उद्युक्त होतो, तेव्हा त्याच्या मोठेपणाचा आधार च काढून घेतल्यासारखें होतें. ज्या खांदीवर मी बसलों आहे ती च तोडण्याचा मीं प्रयत्न करावा तसें हें आहे.

वैद्यकशास्त्र तर नानाप्रकारचे चमत्कार करून राहिलें आहे. पशूवर शस्त्रक्रिया करून त्याच्या शरीरात, त्या जिवंत पशूच्या शरीरांत, रोगजंतु निर्माण करतात व त्या रोगानीं काय काय परिणाम होतात तें पाहतात! जिवंत पशूचें असे हाल हाल करून जें ज्ञान मिळवावयाचें त्याचा उपयोग हा रद्दी देह वांचविण्यासाठीं. भूतदयेच्या नांवाखालीं हें सर्व चालतें. त्या पशूच्या अंगात जंतु निर्माण करून त्याची लस काढून ती माणसाच्या अंगांत टोंचावयाची. असे नानाप्रकारचे भीषण प्रकार केले जात आहेत. ज्या देहासाठीं हें सर्व चालतें तो देह तर एका क्षणांत फुटणाऱ्या

काचेसारखा आहे. तो केव्हां फुटेल याचा काडीमात्र भरंवसा नाहीं. मनुष्याचा देह राखून ठेवण्याचे हे सारे प्रयत्न होत आहेत. तरी शेवटीं अनुभवास काय येत आहे ? जसजसा हा तकलादी देह सांभाळण्याचा प्रयत्न होत आहे तसतसा त्याचा नाश होऊन राहिला आहे, ही प्रतीति येत आहे तरी सुद्धां देहाला वाढविण्याचा च माणसाचा प्रयत्न चालू आहे.

कोणता आहार केल्यानें बुद्धि सात्त्विक होईल ही गोष्ट नाहीं कधीं लक्षात येत. मन चांगलें व्हावयास, बुद्धि निर्मळ रहावयास, काय केलें पाहिजे, कशाचें साहाय्य घेतलें पाहिजे, हें मनुष्य पाहत च नाहीं. शरीराचें वजन कसें वाढेल एवढें च तो बघतो. पृथ्वीवरची ती माती तेथून उठून या शरीरावर कशी थापटली जाईल, ते मातीचे गोळे, लोथे, या शरीरावर कसे थापले जातील, याची च तो काळजी करून राहिला आहे. परंतु थापथापून ठेवलेला शेणगोळा वाळून जसा खालीं पडतो, त्याप्रमाणें शरीरावर चढविलेले मातीचे गोळे, ही चरबी, शेवटीं गळून हें शरीर पुन्हा पूर्व-स्थलावर येतें च. बाहेरची माती या अंगावर ओतून घ्यावी, अंगावर चोपडावी, व अंगाचें वजन देहाला झेंपत नाहीं इतकें वाढवावें, याचें प्रयोजन काय ? हा प्रचंड थलथलीतपणाचा बोजा का वाढवावा ? हा देह माझ्या हातांतील एक साधन आहे. तें साधन नीट ठेवण्यासाठीं ज्या गोष्टी करायला हव्या त्या मीं कराव्या. यंत्रापासून काम करून घ्यावयाचें. यंत्राचा काहीं अभिमान, 'यंत्राभिमान', काहीं असतो कीं काय ? मग या देहयंत्रासंबंधीं हि ती च स्थिति का असूं नये ?

साराश, देह हें साध्य नसून साधन आहे ही बुद्धि दृढावली तर वृथा अवडंबर जें मनुष्य माजवून राहिला आहे तें माजवणार नाहीं. जीवन निराळें च भासूं लागेल. मग या देहाला शृंगारण्यांत त्याला कौतुक वाटणार नाहीं. वस्तुतः या देहाला साधा कपडा असला म्हणजे पुरे. पण नाहीं. तो मऊ पाहिजे. त्याच्यावर नक्षी पाहिजे. त्यावर वेलबुट्टी पाहिजे. फुलें व नक्षी-

काम पाहिजे. त्याच्यासाठीं नाना लोकांना मी श्रम करावयास लावतों. हें सारें कशासाठीं ? त्या देवाला का अक्कल नव्हती ? देहाला जर सुंदर चट्टेपट्टे, नक्षी, यांची जरूरी असती तर वाघाच्या अंगावर त्यानें ठेवले आहेत तसे पट्टे तुझ्या शरीरावर हि नसते का त्यानें ठेवले ? त्याला का तें अशक्य होतें ? त्यानें मोराला जसा पिसारा दिला आहे तसा तुला दिला असता. परंतु ईश्वरानें माणसें एकरंगी च ठेवलीं आहेत. जरा डाग पडला तर सौंदर्य जातें. मनुष्य आहे तसा च सुंदर आहे. मानव-देह शृंगारावा असा परमेश्वराचा उद्देश च नाही. सृष्टींत का सामान्य सौंदर्य आहे ? तें डोळ्यांनीं पहावयाचें एवढे च मानवाचें काम आहे. परंतु त्याला भूल पडली. म्हणे जर्मनीनें आमचा रंग मारला. अरे, तुझ्या मनाचा रंग आधीं मेला, मग तुला या कृत्रिम रंगाची हौस वाटूं लागली. त्यासाठीं परावलंबी झालास. विनाकारण देह शृंगारण्याच्या तूं नादी लागलास. मन शृंगारावें, बुद्धीचा विकास करावा, हृदय सुंदर करावें, हें सारें बाजूला च राहिलें.

(७०)

म्हणून भगवान् या तेराव्या अध्यायात जो विचार सागून राहिले आहेत तो फार मोलाचा आहे. "तूं देह नाहींस, तूं आत्मा आहेस" 'तत्त्वमसि'–तें आत्मरूप तू आहेस, हा फार मोठा पवित्र उद्गार आहे, पावन व उदात्त उच्चार आहे. संस्कृत साहित्यात हा फार मोठा विचार गोंवला गेला आहे. "हें वरचें पाघरूण, हें टरफल, तूं नाहींस. तें निखळ अविनाशी फळ तें तूं आहेस." ज्याक्षणीं 'तें तू आहेस' हा विचार मनुष्याच्या अंतःकरणात स्फुरेल, हा देह मी नाहीं तो परमात्मा मी आहे हा विचार मनात येईल, त्याक्षणीं एक प्रकारचा अननुभूत आनंद मनामध्यें निर्माण होईल. त्या माझ्या रूपाचा नाश करणें या सृष्टींतील कोणत्या हि वस्तूला शक्य नाहीं. तें सामर्थ्य कोणामध्यें हि नाहीं. हा सूक्ष्म विचार त्या उद्गारांत भरलेला आहे.

देहाच्या पलीकडचें अविनाशी निष्कलंक आत्मतत्त्व ते मी आहें. त्या आत्मतत्त्वासाठीं हा देह मला मिळाला आहे. ज्या ज्या वेळेस परमेश्वरी तत्त्व दूषित होत असेल त्या त्या वेळेस त्याच्या बचावासाठीं मी हा देह फेंकून देईन. परमेश्वरी तत्त्वाला उज्ज्वल राखण्यासाठीं देहाचा होम करावयास मी सदैव तयार असेन. मी या देहावर स्वार होऊन आलों आहें तो माझे धिंडवडे काढण्यासाठीं नाहीं. माझी देहावर सत्ता चालली पाहिजे. मी देह वापरीन व हित-मंगल यांची समृद्धि करीन. "आनंदें भरीन तिन्ही लोक." हा देह थोर तत्त्वासाठीं मी फेंकून देईन व ईश्वराचा जयजयकार करीन. श्रीमंत मनुष्य एक वस्त्र मळतां च फेंकून देतो आणि दुसरें घेतो, त्याप्रमाणें मी हि करीन. कामासाठीं या देहाचा उपयोग आहे. ज्यावेळेस हा देह काम देईनासा होईल त्यावेळेस तो फेंकून देण्यास मला प्रत्यवाय नाहीं.

सत्याग्रहांत आपणास हें च शिक्षण मिळत आहे. देह व आत्मा या अलग वस्तु आहेत. ही वस्तु ज्या दिवशीं मनुष्याच्या लक्षांत येईल, यांतील स्वारस्य जेव्हां कळेल, त्यावेळेस च खरें शिक्षण, खरा विकास, याची सुरवात होईल. त्या वेळेस च सत्याग्रह साधेल. म्हणून ही भावना प्रत्येकानें ठसवून घ्यावी. देह हें निमित्तमात्र साधन आहे, परमेश्वरानें दिलेलें हत्यार आहे. ज्या दिवशीं त्याचा उपयोग संपेल त्या दिवशीं हा देह फेंकून द्यावयाचा आहे. थंडींतील गरम कपडे उन्हाळ्यात फेंकतों, रात्रीं पांघरलेल्या घोंगड्या सकाळीं टाकून देतों, सकाळचे कपडे दुपारला काढतों, त्याप्रमाणें च या देहाचें आहे. जोंपर्यंत या देहाचें काम आहे तोंपर्यंत तो राखूं. ज्या दिवशीं काम मिळणार नाहीं त्या दिवशीं हा देहरूपी कपडा काढून फेंकून देऊं. आत्म्याच्या विकासासाठीं ही युक्ति भगवान् सांगून राहिले आहेत.

(७१)

देहाहून मी अलग आहें ही गोष्ट जोंपर्यंत लक्षात येणार नाहीं तोंपर्यंत जुलमी लोक आमच्यावर जुलूम करतील, आम्हांला बंदे गुलाम करतील, आमचे हाल हाल करतील. जुलमाची शक्यता भीतीमुळें च आहे. एक राक्षस होता व त्यानें एका माणसास पकडलें होतें. तो त्याचेपासून मारलें काम करून घेत असे. जर त्यानें काम केलें नाहीं तर तो राक्षस म्हणे, "खाऊन टाकीन, तुझा चट्टामट्टा करून टाकीन." प्रथम प्रथम तो मनुष्य भीत असे. परंतु पुढें जेव्हां फार होऊं लागलें तेव्हा तो माणूस म्हणाला, "टाक खाऊन, खाणार तर खा." परंतु तो राक्षस का खाणार होता ? त्या राक्षसाला तर बंदा नोकर पाहिजे होता. खाऊन टाकील तर त्याचें काम कोण करील ? दर वेळेस खाऊन टाकण्याची धास्ती तो राक्षस घाली. परतु 'खाऊन टाक' असें उत्तर मिळता च जुलूम थांबला. जुलूम करणाऱ्यांना माहीत असते कीं हे लोक देहाला कवटाळणार आहेत. यांच्या देहाला कष्ट दिले कीं हे गुलाम होतील. परंतु ही देहाची आसक्ति तुम्ही सोडा कीं लगें च तुम्ही सम्राट् व्हाल, स्वतंत्र व्हाल. सर्व सामर्थ्य तुमच्या हातात येईल. तुमच्यावर कोणाची हि सत्ता मग चाऊणार नाहीं. जुलूम करणाऱ्याचा मग आधार च तुटतो. त्याचा आधार च मुळीं "देह मी" ही भावना. त्याना वाटतें कीं यांच्या देहाला पीडा दिली कीं हे ताब्यात येतील. म्हणून ते धमकावणीची भाषा बोलतात.

"मी देह आहें" ही जी माझी भावना तिच्यामुळें च दुसऱ्याला जुलूम करण्याची, सतावण्याची, इच्छा होते. परंतु इंग्लंडमधील हुतात्मा क्रॅन्मर काय म्हणाला? "मला जाळता ? जाळा. हा उजवा हात आधीं जाळा." किंवा ते रिड्ले व लॅटिमर म्हणाले, "आम्हांला जाळतां ? आम्हाला कोण जाळणार ? आम्ही तर धर्माची अशी ज्योत पेटवून राहिलीं आहोंत कीं जी कधीं विझणार नाहीं. देहाची ही मेणबत्ती, ही चरबी, पेटवून सत्तत्त्वांची ज्योत पेटत ठेवणें हें तर आमचें काम. देह जाईल. तो जावयाचा

च आहे." सॉक्रेटिसास विष देऊन मारावें अशी शिक्षा देण्यांत आली. तेव्हा तो म्हणाला, "मी आता वृद्ध झालों आहें. चार दिवसांनीं देह मरणार च होता. जो मरणार होता, त्याला मारून तुम्हीं काय पुरुषार्थ साधलात तो तुम्हांस च माहीत. विचार तर करून पहाल कीं नाहीं. देह मरणार हें नक्की च होतें. मर्त्य वस्तूला तुम्हीं मारलेंत यात कोणती प्रौढी ?" ज्या दिवशीं सॉक्रेटीस मरावयाचा होता त्याच्या आदल्या रात्रीं तो आत्म्याच्या अमरत्वाविषयीं शिष्याना सांगून राहिला होता. स्वतःच्या शरीरांत विष भिनल्यावर कशा वेदना होतीत हें तो मौजेनें सागत होता. त्याची त्याला फिकीर च नव्हती. आत्म्याच्या अमरत्वाविषयीं चर्चा संपल्यानंतर त्याच्या एका शिष्याने विचारलें "तुम्ही मेल्यावर तुम्हांला कसें पुरावयाचें ?" तेव्हा सॉक्रेटीस म्हणाला, "अहा रे शहाण्या ! ते मला मारणार व तूं मला पुरणार होय ? तो मारणारा माझा दुष्मन्, आणि तूं पुरणारा माझ्यावर मोठा प्रेम करणारा वाटतें ? तो शहाणपणानें मला मारणार, तूं शहाणपणानें पुरणार ! तूं रे कोण मला पुरणार ? मी तुम्हा सर्वांस पुरून उरणार आहें. कशात मला पुरणार ? मातींत कीं तपकिरींत ? मला कोणी मारूं शकत नाहीं. कोणी पुरूं शकत नाहीं. मी इतका वेळ काय सांगून राहिलों आहें ? आत्मा हा अमर आहे. त्याला कोण मारणार, कोण पुरणार !" आणि खरोखर च आज दोन अडीच हजार वर्षें तो महान् सॉक्रेटीस सर्वांना पुरून उरला आहे !

(७२)

सारांश, जोंपर्यंत देहाची आसक्ति आहे, भीति आहे, तोंपर्यंत खरें रक्षण मिळणार नाहीं; तोंपर्यंत एकसारखी भीति राहील. जरा निजलों तर साप येऊन तर दंश नाहीं करणार, चोर येऊन तर माझा निकाल नाहीं करणार, असें वाटत राहील. मनुष्य उशाशीं सोटा ठेवतो. कशासाठीं ? तो म्हणतो, "जवळ पाहिजे. चोर बीर आला तर" अरे भल्या माणसा, चोरानें तो बडगा तुझ्या डोक्यांत घातला तर ? चोर सोटा विसरून आला

तर त्याच्यासाठीं तूं आधीं च तयार करून ठेवला आहेस. अरे कोणाच्या भरंवशावर तूं निजतोस ! केवळ दुनियेच्या हातांत तूं त्यावेळेस असतोस. तूं जागृत असलास तर बचाव करणार ना? झोंपेंत तुझा बचाव कोण करणार ?

मी कोणत्या तरी शक्तीवर विश्वास ठेवून निजतों. ज्या शक्तीवर विसंबून वाघ, गाई, इत्यादि सर्व निजतात त्या च शक्तीवर विसंबून मी हि झोंपतों. वाघाला सुद्धा झोंप येते. सर्व जगाशीं ज्याने वैर बांधलें व हर घडी जो पाठीमागे बघतो असा सिंह हि झोंपतो. त्या शक्तीवर विश्वास नसता तर काहीं सिंहानीं निजावें, काहींनीं जागे राहून पहारा करावा, अशी व्यवस्था त्याना करावी लागली असती. ज्या शक्तीवर विश्वास ठेवून क्रूर असे वृक व्याघ्र सिंह हि झोपतात, त्या च विश्वव्यापक शक्तीच्या मांडीवर मी हि निजलेला आहें. आईच्या अंकावर बालक सुखाने झोपतो. तो बालक त्यावेळेस जणूं दुनियेचा बादशहा असतो. ह्या विश्वंभर-मातेच्या अंकावर तुम्हीं आम्ही हि असे च प्रेमपूर्वक, विश्वास-पूर्वक आणि ज्ञानपूर्वक निजण्यास शिकलें पाहिजे. जिच्या आधारावर माझें हें सारें जीवन आहे, त्या शक्तीचा मला अधिकाधिक परिचय करून घेतला पाहिजे. ती शक्ति उत्तरोत्तर मला प्रतीत झाली पाहिजे. ह्या शक्तीबद्दल मला जितकी खात्री पटेल तितकें माझें रक्षण अधिक होईल. जसजसा ह्या शक्तीचा अनुभव येत जाईल तसतसा विकास होईल. ह्या तेराव्या अध्यायात याचा किंचित् क्रम हि दिग्दर्शित केला आहे.

(७३)

जोंपर्यंत देहांत असलेल्या आत्म्याचा विचार च नसतो तोंपर्यंत मनुष्य सामान्य क्रियेंत च गुरफटलेला असतो. भूक लागली म्हणजे खावें, तहान लागली म्हणजे पाणी प्यावें, झोंप आली म्हणजे निजावें, याहून ज्यास्त त्याला माहीत नसतें. याशाठीं तो भांडेल, याशाठीं तो लोभ करील. अशा-प्रकारें दैहिक क्रियांत च तो मग्न राहतो. विकासाला यापुढें सुरवात व्हावयाची. हा वेळपर्यंत आत्मा फक्त पाहत असतो. विहिरीकडे रांगत

जाणाऱ्या लहान लेकराच्या पाळतीवर जशी पाठीमागें आई उभी असते, त्याप्रमाणें आत्मा उभा असतो. शांतपणें तो सर्व क्रिया पाहतो. या स्थितीला "उपद्रष्टा" साक्षिरूपानें सर्व बघणारा, असें म्हटलें आहे.

आत्मा पाहतो परंतु अजून संमति देत नसतो. परंतु स्वतःला केवळ देहरूप समजून क्रिया करणारा हा जीव पुढें जागा होतो. आपण पशूसारखें जीवन कंठीत आहोंत याची त्याला जाणीव होते. जीव या विचारावर आला म्हणजे नैतिक भूमिका सुरू होते. मग योग्यायोग्य हा प्रश्न पदोपदीं उभा राहतो. मनुष्य विवेक करूं लागतो. पृथक्करणात्मक बुद्धि जागृत होते. स्वैर क्रिया थांबतात. स्वच्छंद जाऊन संयम येतो. या नैतिक भूमिकेवर जीव आला म्हणजे मग आत्मा नुसता स्वस्थ बसून पाहत नाहीं. तो आतून अनुमोदन देतो. "शाबास" असा धन्यतेचा आवाज आतून येतो. आत्मा केवळ उपद्रष्टा न राहता आता "अनुमंता" होतो.

भुकेलेला अतिथि दारात यावा व तुम्हीं आपल्या पुढचें ताट त्याला द्यावें, म्हणजे मग रात्रीं जेव्हां ती सत्कृति स्मराल त्यावेळेस पहा कसा आनंद होतो तो! आतून आत्मा हळूं च म्हणतो "चागलें केलेंस." आईनें मुलाच्या पाठीवरून हात फिरवून "चागलें केलेंस बाळ" असें म्हटलें तर दुनियेंतील सारी थोर बक्षिसें आपणास मिळालीं असें त्याला वाटतें, त्याप्रमाणें च हृदयस्थ परमात्म्याचा "शाबास मुला" हा शब्द आपणास उत्तेजन देतो, उत्साह देतो. भोगमय जीवन सोडून नैतिक जीवनाच्या भूमिकेवर जीव या वेळेस उभा असतो.

या पुढची भूमिका अशी. नैतिक जीवनात कर्तव्य करीत असताना मनाचे सारे मळ धुण्यासाठीं मनुष्य प्रयत्न करतो. परंतु असे प्रयत्न करता करता मनुष्य थकतो. अशा वेळेस "देवा माझ्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा झाली. मला अधिक शक्ति दे, अधिक बळ दे" अशी जीव प्रार्थना करतो. जोंपर्यंत सारे प्रयत्न होऊन आपण एकाकी पुरे पडत नाहीं हे

अनुभवास येत नाहीं तोंपर्यंत प्रार्थनेचें स्वारस्य मनुष्याच्या लक्षात येत नाहीं. आपली सारी शक्ति वेंचून, ती पुरी पडत नाहीं असें पाहून आर्त होऊन, देवाला द्रौपदीप्रमाणें हाक मारावी, त्याचा धांवा मांडावा. परमेश्वरी कृपेचा व साहाय्याचा झरा वाहून च राहिला आहे. ज्याला ज्याला तहान असेल त्यानें हक्कानें येऊन पाणी प्यावें. ज्याला तूट पडेल त्यानें मागून घ्यावें. अशा तऱ्हेचें नातें या तिसऱ्या भूमिकेवर असतें. परमात्मा अधिक च जवळ येतो. आतां केवळ शाब्दिक शाबासकी न देता तो साहाय्य करावयास धांवतो.

प्रथम परमेश्वर दूर उभा होता. गुरु शिष्याला 'गणित सोडव' असें सांगून दूर उभा राहतो, त्याप्रमाणें भोगमय जीवनांत जीव गुंतला असता परमात्मा दूर राहतो व म्हणतो "ठीक आहे, चालूं दे धडपड." यानंतर नैतिक भूमिकेवर जीव येतो. या वेळेस परमात्म्यास केवळ तटस्थ राहवत नाहीं. जीवाच्या हातून सत्कर्म होत आहे असें पाहतां च देव हळूं च डोकावतो व "शाबास" म्हणतो. अशा रीतीनें सत्कर्में होत होत चित्ताचे स्थूल मळ जाऊन सूक्ष्म मळ धुण्याची जेव्हां वेळ येते, आणि जेव्हा सारे प्रयत्न त्या बाबतींत अपुरे पडतात, त्या वेळेस आपण देवास हाक मारलीं व तो 'ओ' देतो. तो धांवून येतो. भक्ताचा उत्साह अपुरा पडतां च तो उभा राहतो. जगाचा सेवक सूर्यनारायण तुमच्या दाराशीं उभा च आहे. सूर्य बंद दार फोडून आत शिरणार नाहीं, कारण तो सेवक आहे. तो स्वामीची मर्यादा पाळतो. तो दाराला धक्के देणार नाहीं. आंत स्वामी निजलेला असला तरी हा सूर्यरूपी सेवक दारावाहेर उभा असतो. जरा दार किलकिलें करा कीं सगळाच्या सगळा प्रकाश घेऊन तो आंत शिरतो व अंधार दूर करतो. परमात्मा असा च आहे. त्याच्याजवळ मदत मागा कीं आला च बाहु उभारून. कमरेवर हात ठेवून भीमातीरीं तो सज्ज होऊन उभा च आहे

"उभारूनि बाहे । विठो पालवीत आहे"

अशीं वर्णनें तुकारामादिकानीं केलीं आहेत. नाक उघडें ठेवा कीं हवा आत शिरली च. दार किलकिलें करा कीं प्रकाश आत आला च. हवा व प्रकाश यांचे हि दृष्टांत मला अपुरे वाटत आहेत. त्याच्यापेक्षा हि परमेश्वर अधिक संनिध, अधिक उत्सुक, आहे. तो उपद्रष्टा, अनुमन्ता, न राहता 'भर्ता' सर्वस्वी मदत करणारा, होतो. मनाचे खळमळ धुण्याचे वेळेस अगतिक होऊन—"मारी नाड तमारे हाथे प्रभु संभाळजो रे" असें आपण म्हणतों. "तूं ही एक मेरा मददगार है, तेरा आसरा मुझको दरकार है" अशी आपण प्रार्थना करतों. मग का तो दयाघन दूर राहील ? भक्ताचा साहाय्य-कारी परमात्मा, उणें पुरें करणारा तो प्रभु, पुढें होतो. मग तो रोहिदासाची चामडीं धुवील, सजन कसायाचें मास विकील, कबीराचे शेले विणील, जनाबाईस दळूं लागेल.

याच्या पुढची पायरी म्हणजे परमेश्वराच्या कृपाप्रसादानें कर्माचें जे फळ मिळालें तें फळ हि आपण न घेता देवाला दिलें पाहिजे, अशी भूमिका येते. जीव देवाला म्हणतो "तुझें फळ तूं च घे." देवाने दूध प्यावें म्हणून नामदेवानें हट्ट धरला. त्यात फार गोडी आहे. तें सारें कर्मफलरूपी दूध नामदेव देवाला अर्पण करणार. अशा प्रकारें जीवनाची सारी पुंजी, सारी कमाई, ज्याच्या कृपेनें प्राप्त झाली त्याला च अर्पावयाची. धर्मराज स्वर्गात आतां पाऊल टाकणार तो च त्याच्या बरोबरच्या कुत्र्याला मज्जाव होता च जीवनांतील सर्व पुण्याईचें फळ म्हणून लाभलेला तो स्वर्ग-लाभ धर्मराजानें एका क्षणांत दूर लोटला. त्याप्रमाणें च भक्त हि सारा फल-लाभ एकदम ईश्वरार्पण करतो. उपद्रष्टा, अनुमंता, भर्ता, अशा स्वरूपात प्रतीत होणारा तो परमात्मा आता "भोक्ता" होतो. शरीरांत तो परमात्मा च भोग भोगून राहिला आहे अशा भूमिकेवर जीव चढतो.

याच्या पुढें संकल्प करणें हि सोडून द्यावयाचें. कर्मामध्यें तीन पायऱ्या आहेत. प्रथम आपण संकल्प करतों, मग कार्य करतो, व मग फळ

येतें. कर्मासाठीं प्रभूची मदत घेऊन जें फळ मिळालें तें फळ हि त्याला अर्पिलें. कर्म करणारा परमेश्वर, फळ चाखणारा परमेश्वर, आतां त्या कर्माचा संकल्प करणारा हि परमेश्वर च होऊं दे. अशाप्रकारें कर्माच्या आदिमध्यांतीं सर्वत्र प्रभु राहूं दे. ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे—

"माळियें जेउतें नेलें। तेउतें निवात चि गेलें
तया पाणिया ऐसें केलें। होआवें गा"

माळयाला पाणी जेथें जेथें न्यावयाचें असेल, तेथें तेथें तें बिनतक्रार जातें. माळयाच्या आवडीचीं फुलझाडें फळझाडें तें पाणी वाढवितें. त्याप्रमाणें माझ्या हातून काय व्हावें हें त्याला च ठरवूं दे. माझ्या चित्तांतील सर्व संकल्पाची जबाबदारी त्याचेवर च मला सोंपवूं दे. मी जर माझा भार घोड्यावर घातला च आहे तर माझें ओझें मी आणखी डोक्यावर घेऊन कशाला बसूं ? तें हि घोड्याच्या च पाठीवर ठेवूं दे. माझ्या डोक्यावर ओझें घेऊन मी घोड्यावर बसलों तरी त्या घोड्याला च तो त्रास आहे. मग सारा च बोजा घालूं दे त्याचे पाठीवर. अशा प्रकारें सर्वतोपरी जीवनाची चाळवाचाळव, नाचवानाचव, फुलवाफुलव, करणारा सर्व कांहीं परमेश्वर च शेवटीं होतो. माझ्या जीवनाचा तो " महेश्वर " होतो. अशा प्रकारें विकास होतां होतां सारें जीवन च ईश्वरमय होतें. फक्त हा देहाचा पडदा राहतो. तो उडून गेला म्हणजे जीव व शिव, आत्मा व परमात्मा, एक च होतात.

अशाप्रकारें—" उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥"

अशा स्वरूपात आपण परमात्म्याचा उत्तरोत्तर अधिकाधिक अनुभव घ्यावयाचा आहे. प्रभु प्रथम केवळ तटस्थपणें बघतो. मग नैतिक जीवनास आरंभ झाल्यावर हातून सत्कर्म होऊं लागतें व तो शाबासकी देतो. नंतर चित्ताचे सूक्ष्म मळ धुवून काढण्यासाठीं स्वतःचे प्रयत्न अपुरे पडल्यास

भक्त जेव्हां हांक मारतो तेव्हां तो अनाथनाथ साहाय्यास धांवतो. त्यानंतर फळ हि देवाला अर्पण करून त्याला च भोक्ता करावयाचें. आणि शेवटीं सारे संकल्प हि त्याला च वाहून सारें जीवन हरिमय करावयाचें. असें हें मानवाचें अंतिम साध्य आहे. कर्मयोग व भक्तियोग या दोन पंखांनीं उडत साधकानें अशी ही शेवटची मजल गांठावयाची.

(७४)

हें सारें करावयास नैतिक साधनेचा खंबीर पाया पाहिजे. सत्य असत्य यांचा विवेक करून सत्य घ्यावयाचें. सारासार पाहून सार घ्यावयाचें. शिंपला टाकून मोतीं घ्यावयाचें. अशा प्रकारें जीवनास सुरवात करायची. पुढें आत्म-प्रयत्न व परमेश्वरी कृपा यांच्या जोरावर वर चढत जावयाचें. या सर्व साधनेंत जर देहापासून आत्मा अलग करावयास आपण शिकलेले असूं तर फार साहाय्य होणार आहे. अशा वेळेस मला खिस्ताचें बलिदान आठवतें. त्याला खिळे ठोकून मारीत होते. त्या वेळेस खिस्ताच्या तोंडांतून "देवा, असे हे का रे छळतात!" असा उद्गार बाहेर पडला म्हणतात. परंतु लगेंच भगवान् खिस्तांनीं आपला तोल सांभाळला व ते म्हणाले "देवा, तुझी इच्छा पूर्ण होवो. त्यांना क्षमा कर. आपण काय करतों तें त्यांना कळत नाहीं." खिस्ताच्या या उदाहरणात फार मोठें स्वारस्य भरून राहिलें आहे. देहापासून आत्मा किती अलग केला पाहिजे त्याची ही खूण आहे. कोठपर्यंत मजल मारली पाहिजे व मारता येणें शक्य आहे हें खिस्ताच्या जीवनावरून कळून येतें. देह टरफलाप्रमाणें गळून पडत आहे, येथपर्यंत ही मजल येऊन पोंचली. जेव्हां जेव्हां आत्मा देहापासून अलग करण्याचा विचार माझ्या मनांत येतो तेव्हा खिस्ताचें जीवन डोळ्यासमोर उभें राहतें. देहापासून साफ अलग होणें, त्याचा संबंध तुटल्यासारखें होणें, ही गोष्ट खिस्तांचें जीवन दाखवीत आहे.

देह आणि आत्मा यांचें हें पृथक्करण सत्यासत्य-विवेकाखेरीज शक्य नाही. हा विवेक, हें ज्ञान, अंगीं बाणलें पाहिजे. ज्ञान ह्याचा अर्थ आपण जाणणें करतों. परंतु बुद्धीनें जाणणें म्हणजे ज्ञान नव्हे. तोंडांत बोकाणा भरला एवढ्यानें जेवण होत नाहीं. तोंडांत भरलेलें चर्वण करून गळीं उतरलें पाहिजे, तेथून पोटांत गेलें पाहिजे, तेथें तें पचून त्याचा रस होऊन सर्व शरीरास रक्तरूपानें पुष्टि मिळाली पाहिजे. एवढें होईल तर तें खरें जेवण. त्याप्रमाणें बुद्धीनें जाणून भागत नाहीं. जाणून जीवनांत भिनलें पाहिजे, हृदयांत मुरलें पाहिजे. तें ज्ञान हात पाय डोळे यांतून प्रगट झालें पाहिजे. सर्व ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें विचारपूर्वक च कर्म करीत आहेत असें झालें पाहिजे. म्हणून या तेराव्या अध्यायांत भगवंतांनीं ज्ञानाची फार सुंदर व्याख्या केली आहे. स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांप्रमाणें च हीं ज्ञानाचीं लक्षणे आहेत.

" नम्रता दंभ-शून्यत्व अहिंसा ऋजुता क्षमा "

वगैरे वीस गुण भगवंतांनीं दिले आहेत. या गुणांना 'ज्ञान' म्हणून च भगवान् थावले नाहींत, तर याच्या उलट जें जें तें तें सारें अज्ञान, असें त्यांनीं स्वच्छ सांगितलें आहे. ज्ञानाची जी साधना सांगितली ती साधना म्हणजे च ज्ञान. सॉक्रेटीस म्हणे, "सद्गुणाला च मी ज्ञान मानतों." साधना व साध्य एकरूप च आहेत.

गीतेंतील हीं वीस साधनें ज्ञानदेवांनीं अठरा च केलीं आहेत. ज्ञानदेवांनीं हीं साधनें फार कळकळीनें वर्णिलीं आहेत. या साधनांचें, या गुणांचें, पाच च श्लोक भगवद्गीतेंत आहेत. परंतु ज्ञानदेवांनीं विस्तार करून त्या पांच श्लोकावर सातशें ओंव्या लिहिल्या आहेत. सद्गुणांचा विकास समाजांत व्हावा, सत्यस्वरूप परमात्म्याचा महिमा समाजांत वाढावा, याची ज्ञानदेवांस तळमळ होती. ज्ञानदेवांनीं या गुणांचें वर्णन करतांना आपला सारा अनुभव त्या ओंव्यांत ओतला आहे. मराठी भाषा बोलणा-

त्यांवर त्यांचे हे अनंत उपकार आहेत. ज्ञानदेवांच्या रोमरोमामध्यें हे गुण भिनले होते. रेड्यावर मारलेल्या चाबकाचा वळ ज्ञानदेवाच्या पाठीवर उठला. भूतमात्राबद्दल असा त्यांना कळवळा होता. अशा कारुण्यानें भरलेल्या हृदयांतून ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी प्रगट केली. त्या गुणाचें त्यांनीं विवेचन केलें. त्यांनीं लिहिलेलें तें गुणवर्णन वाचावें, त्याचें मनन करावें, अंतरीं ठसवावें. ज्ञानदेवाची गोड भाषा मला चाखावयास मिळाली याची मला धन्यता वाटते. ज्ञानदेवाची गोड भाषा माझ्या तोंडात बसावी म्हणून पुन्हा मला जन्म प्राप्त झाला तरी धन्यता वाटेल. असो. उत्तरोत्तर विकास करून घेत, आत्म्यापासून देह अलग करीत करीत, सर्वांनीं सारे जीवन परमेश्वरमय करण्याचा प्रयत्न करावा.

रविवार
१५-५-'३२

अध्याय चौदावा

(७५)

बधूनो, आजचा चौदावा अध्याय एका अर्थी मागच्या अध्यायाची च पूर्तता करणारा आहे. आत्म्याला खरोखर कांहीं करून घ्यावयाचें आहे असें नाहीं. आत्मा स्वयंपूर्ण आहे. आपल्या आत्म्याची स्वाभाविक च ऊर्ध्वगामी गति आहे. परंतु एखाद्या वस्तूला जड वजन लावलें म्हणजे ती जशी खालीं खेंचली जाते, त्याप्रमाणें या देहाचें ओझें आत्म्याला खालीं खेंचतें. गेल्या अध्यायात आपण पाहिलें कीं कोणत्या हि उपायानें जर देह व आत्मा हीं आपणास पृथक् करता आलीं तर प्रगति करणें शक्य आहे. ही गोष्ट कठिण असली तरी त्यामुळें मिळणारें फळ हि फार मोठें आहे. आत्म्याच्या पायातील देहाची बेडी जर आपण तोडूं शकलों तर फार मोठा आनंद प्राप्त होणार आहे. मग मनुष्य देहाच्या दुःखानें दुःखी होणार नाहीं, तो स्वतंत्र होईल. ही एक देहरूपी वस्तु जिंकून घेतली तर मनुष्यावर कोण सत्ता चालविणार ? जो स्वतःवर राज्य करतो तो विश्वाचा सम्राट् होतो. देहाची आत्म्यावरील सत्ता दूर करा. देहाचीं सुखदुःखें हीं विदेशी आहेत, तीं परकीय आहेत, त्याचा आत्म्याशीं काडीइतका संबंध नाहीं.

हीं सुखदुःखें किती प्रमाणात अलग करावयाचीं याची कल्पना भगवान् खिस्ताच्या उदाहरणानें मीं मागील वेळीं दिली होती. देह तुटून

पडत असतां हि अगदीं शांत व आनंदमय राहणें हें खिस्त दाखवीत आहे. परंतु देहाला आत्म्यापासून अलग करणें हें जसें एका बाजूनें विवेकाचें काम आहे तसें च तें दुसऱ्या बाजूनें निग्रहाचें काम आहे.

"विवेकासहित वैराग्याचें बळ"

असें तुकारामांनीं म्हटलें आहे. विवेक, वैराग्य, दोन्ही गोष्टी हव्यात. वैराग्य म्हणजे च एक प्रकारें निग्रह, तितिक्षा. या चौदाव्या अध्यायांत निग्रहाची दिशा दाखविली आहे. होडी वल्हविण्याचें काम वल्हीं करतात. परंतु दिशा ठरविण्याचें काम सुकाणूं करतें. वल्हीं व सुकाणूं दोन्ही गोष्टी हव्यात. त्याप्रमाणें च देहाच्या सुखदुःखापासून आत्म्याला अलग करण्याचे कामीं विवेक व निग्रह दोहोंची जरूरी आहे.

वैद्य ज्याप्रमाणें प्रकृति तपासून उपचार सांगतो त्याप्रमाणें भगवंतांनीं या चौदाव्या अध्यायात तमाम प्रकृति तपासून, पृथक्करण करून, कोणते रोग जडले आहेत तें दाखविलें आहे. प्रकृतीची नीट विभागणी येथें केली आहे. राजनीति-शास्त्रात विभागणीचें मोठें सूत्र असतें. जो शत्रु समोर असेल त्याच्यांत जर भाग पाडतां आले, भेद पाडतां आले, तर शत्रु लवकर जमीनदोस्त करतां येतो. भगवंतांनीं येथें तें च केलें आहे.

माझी, तुमची, सर्व जंतूंची, सर्व चराचराची, जी प्रकृति तिच्यात तीन वस्तु आहेत. ज्याप्रमाणें आयुर्वेदात कफ, पित्त, वात, त्याप्रमाणें इकडे सत्त्व, रज, तम, हे तीन गुण प्रकृतींत भरून राहिले आहेत. सर्वत्र या तीन वस्तूंचा मसाला आहे. कोठें कमी, कोठें अधिक, एवढा च फरक. या तिन्हींपासून जेव्हा आत्म्याला अलग करूं तेव्हा च देहापासून आत्म्याला अलग करतां येईल. देहापासून आत्मा अलग करावयाचा मार्ग म्हणजे हे तिन्ही गुण तपासून त्यांना जिंकून घेणें. निग्रहानें एकेक वस्तु जिंकीत जिंकीत मुख्य वस्तूकडे जाऊन पोंचावयाचें.

(७६)

प्रथम तमोगुण पाहूं या. हल्लींच्या समाजस्थितीमध्यें तमोगुणाचे फार च भेसूर परिणाम दिसत आहेत. या तमोगुणाचा मुख्य परिणाम आळस. त्यांतून च पुढें झोंप व प्रमाद. या तिन्ही गोष्टी जर जिंकतां आल्या तर तमोगुण जिंकला असें म्हणतां येईल. तमोगुणाच्या या तीन प्रकारांतील आळस ही एक फार च भयानक वस्तु आहे. उत्तमोत्तम माणसें हि या आळसामुळें बिघडून जातात. समाजांतील सर्व सुखशांतीचा नायनाट करणारा हा रिपु आहे. लहानापासून वृद्धापर्यंत सर्वांना हा बिघडवितो. या शत्रूनें सर्वांस व्यापिलें आहे. हा शत्रु आमच्यांत शिरण्यासाठीं टपलेला असतो. जरा संधि सांपडली कीं शिरला च आत. जरा दोन घास ज्यास्त खा कीं लावलें च लोळायला त्यानें. जरा ज्यास्त झोंपा म्हणजे डोळ्यांवरून आळस जणू निथळतो आहे असें दिसतें. अशा हा आळस जोंपर्यंत नाहींसा होत नाहीं तोंपर्यंत सारें व्यर्थ आहे. परंतु आपण तर आळसासाठीं उत्सुक असतों. भराभरा काम करून एकदा पैसे मिळवावे म्हणजे मग विश्रांति मिळेल अशी इच्छा असते. पुष्कळ पैसे मिळवावयाचे म्हणजे पुढच्या आळसाची तयारी करून ठेवायची ! आपली अशी समजूत आहे कीं म्हातारपणीं विश्रांति हवी च. परंतु ही खोटी समजूत आहे. आपण जर नीट वागूं तर म्हातारपणीं हि काम देऊं. म्हातारपणीं तर आपण अनुभवी असल्यामुळें अधिक उपयोगी पडणार. तर त्यावेळेस च म्हणे विश्रांति !

आळसास संधि न देणें यासाठीं दक्ष राहिलें पाहिजे. एवढा मोठा नळ राजा. परंतु पाय धुतांना जरा त्याचा पाय कोरडा राहिला तर म्हणे तेथून तो कलि आंत शिरला ! नळ राजा तर अत्यंत शुद्ध, सर्वोतोपरी स्वच्छ. परंतु जरा अंग कोरडें राहिलें, तेवढा आळस राहिला, तर शिरला च आंत कलि. आपलें तर सगळें च अंग उघडें पडलेलें आहे. कोठून हि आळसानें आंत शिरावें. शरीर आळसावलें म्हणजे मग मनोबुद्धि हि

आळसावतात. आज समाजाची उभारणी या आळसावर च झाली आहे. यामुळें अनंत दुःखें आहेत. हा आळस जर आपण काढू शकलों तर सगळीं नाहीं तरी निदान बरीचशीं दुःखें दूर करता येतील.

हल्लीं समाजसुधारणेची चर्चा सर्वत्र सुरू आहे. सामान्य माणसाला हि कमींत कमी इतकें सुख मिळालें पाहिजे व म्हणून समाजरचना कशी असावी इत्यादि चर्चा होत आहे. एकीकडे अतिशय सुख तर दुसरीकडे अत्यत दुःख आहे. एकीकडे संपत्तीचे ढीग तर दुसरीकडे दारिद्र्याचे खोल खड्डे. ही सामाजिक विषमता दूर कशी करावयाची? जरूर तेवढे सर्व सुख सहज मिळविण्याचा एक च उपाय आहे व तो म्हणजे सर्वांनीं आळस सोडून श्रम करावयास तयार होणें हा होय. मुख्य दुःख आळसामुळें च आहे. शारीरिक श्रम करण्याचा जर सर्वांनीं निश्चय केला तर हें दुःख दूर होईल.

परंतु समाजात काय दिसतें? एका बाजूस गजून गजून निरुपयोगी होणारे लोक दिसतात. श्रीमताचे अवयव गजून चालले आहेत. त्याच्या शरीराला वापर च नाहीं. आणि दुसरीकडे इतके काम चालू आहे कीं सर्व शरीर झिजून झिजून गळून गेले आहे. सर्व समाजात शारीरिक श्रम टाळण्याची प्रवृत्ति आहे. मरे मरेतो ज्याना काम करावें लागते ते काही खुशीनें श्रम नाहीं करीत. सुटका च नाहीं म्हणून ते करतात. शहाणे लोक श्रम टाळण्यासाठीं सबबी सागतात. कोणी म्हणतात, "उगी च शारीरिक श्रम करण्यात वेळ का फुकट दवडावयाचा?" परतु हे असें मात्र म्हणणार नाहींत, "ही झोंप कशाला उगी च? हा जेवणात वेळ का दवडावा?" भूक लागते म्हणून खातों. झोंप लागते म्हणून झोंपतों. परंतु शारीरिक श्रमाचा प्रश्न उभा राहिला म्हणजे मात्र म्हणतो, "उगी च शारीरिक श्रमात वेळ का दवडायचा? काय म्हणून हें काम आम्हीं करावें, का राबावें? आम्ही मानसिक काम करून राहिलो आहोंत!" भल्या माणसा, मानसिक काम करतोस तर अन्न मानसिक खा व झोंप हि मानसिक घे. मनोमय झोंप व मनोमय अन्न घेण्याची योजना कर.

समाजांत अशा तऱ्हेनें हे दोन भाग आहेत. एक मरमर मरणारे व दुसरे इकडची काडी तिकडे न करणारे. माझे एक मित्र म्हणाले, "कांहीं डोकीं व कांहीं खोकीं." एकीकडे फक्त धड आहे व दुसरीकडे मुंडकें. धडानें फक्त झिजावयाचें. डोक्यानें फक्त विचार करावयाचा. असे राहु केतु, धडें व मुंडकीं हे प्रकार समाजांत झाले आहेत. परंतु खरोखर च केवळ मुंडकीं व धडें असतील तरी बरें होईल. मग अंध-पंगु-न्यायानें कांहीं व्यवस्था तरी करता येईल.आधळयाला पागळयानें रस्ता दाखवावा, पागळयाला आधळयाने खाद्यावर घ्यावें. परंतु धडे व मुंडकीं याचे असे केवळ अलग गट नाहींत. प्रत्येकाला धड आहे व मुंडकें आहे. रुंडमुंडाचीं ही जोडगोळी सर्वत्र आहे. याला काय करावयाचें ? म्हणून प्रत्येकानें आळस सोडला च पाहिजे.

आळस सोडावयाचा म्हणजे शरीर-परिश्रम करावयाचा. आळस जिंकण्याचा हा च उपाय आहे. हा उपाय अमलांत आणला नाहीं तर त्याची शिक्षा हि निसर्ग भोगायला लावील. रोगाच्या किंवा अन्य कोणत्या-तरी रूपानें शिक्षा भोगणें सुटत नाहीं. शरीर ज्याअर्थी आम्हाला दिलेले आहे, त्याअर्थी श्रम हे करावे लागणार च. शरीर-श्रमात गेलेला वेळ फुकट जात नाहीं. त्याचा मोबदला मिळतो. आरोग्य उत्तम लाभतें, बुद्धि सतेज, तीव्र, व शुद्ध, होते. पुष्कळ विचारवंताच्या विचारात हि त्याच्या पोटदुखीचें व डोकेदुखीचें प्रतिबिंब उमटतें. विचारवंत जर उन्हात, मोकळया हवेंत, सृष्टीच्या सान्निध्यांत मेहनत करील तर त्याचे विचार हि तेजस्वी होतील. शारीरिक रोगाचा जसा मनावर परिणाम होतो त्याप्रमाणें शारीरिक आरो-ग्याचा हि परिणाम होतो. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. पुढें क्षयरोग जडल्या-वर पाचगणीला टेंकडीवर हवा खावयास जावयाचें, किंवा सूर्यकिरणाचे प्रयोग करावयाचें, त्याच्या आधीं च जर बाहेर कुदळी घेऊन खणलें, बागेला पाणी घातलें, लाकडें फोडलीं, तर काय वाईट ?

(७७)

आळस जिंकणें ही एक गोष्ट. दुसरी गोष्ट म्हणजे झोंप जिंकणें. झोंप ही वस्तुतः पवित्र गोष्ट आहे. सेवा करून थकलेल्या साधुसंतांची झोंप म्हणजे तो योग च आहे. अशा प्रकारची शांत व गाढ झोंप महाभाग्यवंताला लाभते. झोंप खोल असावी. झोंपेचें महत्त्व लांबीरुंदीवर नाहीं. बिछाना किती लांब व माणूस त्यावर किती वेळ होता यावर झोंप अवलंबून नाहीं. विहीर खोल असेल तर पाणी अधिक स्वच्छ व मधुर असतें. त्याप्रमाणें झोंप जरी थोडी असली तरी खोल असली तर उत्तम कार्य होतें. अर्धा तास मन लावून केलेला अभ्यास चंचल वृत्तीनें केलेल्या तीन तास अभ्यासापेक्षां अधिक फळ देतो. झोंपेचें तसें च आहे. लांबलचक झोंप हितपरिणामी असते च असें नाहीं. रोगी चोवीस तास बिछान्यावर असतो. बिछान्याची व त्याची सारखी गाठ असते. परंतु झोंपेशीं गाठ पडत नाहीं. खरी झोंप ही गाढ, निःस्वप्न, अशी असते. मेल्यावर यमयातना काय असतील त्या असोत, परंतु झोंप न येणाऱ्याला, दुःस्वप्नांनीं घेरलेल्याला, कोण यमयातना ! वेदामध्यें तो ऋषि त्रस्त होऊन म्हणतो —

" परा दुःस्वप्न्यं सुव

" नको नको ती अशी दुष्ट झोंप !" झोंप ही विश्रांतीसाठीं असते. परतु झोंपेंत हि नाना स्वप्नें व विचार छातीवर बसतील तर कोठली विश्रांति ?

गाढ व खोल झोंप कशी मिळावी ? जो उपाय आळसावर सांगितला तो च येथें हि योजावयाचा. देह सारखा वापरला पाहिजे म्हणजे मग अंथरुणावर पडतां च मनुष्य मेल्यासारखा पडेल. झोंप म्हणजे लहानसा मृत्यु च. अशी सुंदर झोंप लागावी म्हणून दिवसा पूर्वतयारी चांगली पाहिजे. शरीर थकून गेलें पाहिजे. त्या इंग्रज कवि शेक्सपिअरनें म्हटलें आहे, "राजाच्या डोक्यावर मुकुट आहे, परंतु डोक्यांत चिंता आहे !" त्या राजाला झोंप येत नाहीं. त्याचें एक कारण म्हणजे शारीरिक श्रम

तो करीत नाहीं. जागृतींत जो झोंप घेतो तो झोंपेच्या वेळेस जागा राहणार. दिवसा बुद्धि व शरीर न वापरणें म्हणजे झोंप च ती. मग झोंपेच्या वेळीं बुद्धि विचार करीत हिंडते व शरीरास हि खरें निद्रासुख लाभत नाहीं. मग लांबलचक निजत पडायचें. ज्या जीवनांत परम पुरुषार्थ साधावयाचा तें जीवन जर झोंपेनें खाल्लें तर पुरुषार्थ संपादावयाचा केव्हां ? निम्में आयुष्य जर झोंपेंत च गेलें तर मग काय मिळवावयाचें ?

पुष्कळ वेळ झोंपेंत च गेला कीं तमोगुणाची तिसरी गोष्ट जी ''प्रमाद'' ती सहज च घडते. झोंपाळू मनुष्याचें चित्त दक्ष व सावध नसतें. त्यानें अनवधान उत्पन्न होतें. फार झोंपेनें पुन्हां आळस उद्भवतो व आळसानें विसर पडतो. विस्मरण ही परमार्थाचा नाश करणारी वस्तु आहे. व्यवहारात हि विस्मरणाने हानि होते. परंतु आमच्या समाजांत विस्मरण ही स्वाभाविक क्रिया होऊन गेली आहे. विस्मरण म्हणजे महान् दोष असें कोणाला वाटत च नाहीं. कोणाला भेटावयास जाण्याचें ठरलेलें असावें, परंतु भेटायला जात नाहीं. आणि विचारलें तर म्हणतो ''विसरलों बुवा !'' असें सांगणाऱ्याला हि कांहीं मोठी चूक झाली असें वाटत नाहीं व ऐकणाराला हि समाधान होतें. विस्मरणावर इलाज च नाहीं अशी समजूत झाल्यासारखी दिसते. परंतु असा हा बेभानपणा परमार्थांत वा प्रपंचात उभयत्र हानिकारक च आहे. विस्मरण हा मोठा रोग आहे. त्यानें बुद्धीला कीड लागते. जीवन पोखरलें जातें.

मनाचा आळस हें विस्मरणाचें कारण. मन जागृत असेल तर तें विसरणार नाहीं. लोळणाऱ्या मनाला विस्मरणाचा रोग जडला च समजा. म्हणून च भगवान् बुद्ध म्हणत असत—

'' पमादो मच्चुनो पदं ''

विस्मरण म्हणजे मरण च होय.

या प्रमादाला जिंकण्यासाठीं आळस निद्रा जिंकून घ्या, शरीर-परिश्रम करा, व सतत सावध रहा. जी जी कृति करावयाची ती विचारपूर्वक करा. कृति उगी च सहजासहजीं होता कामा नये. कृतीच्या आधीं विचार, मागून विचार. पुढून मागून सर्वत्र विचाररूप परमेश्वर उभा असावा. अशी सवय लावीत जाऊं तर अनवधानतेचा रोग दूर होईल. सारा वेळ नीट बांधून ठेवा. क्षणाक्षणाचा हिशेब राखा, म्हणजे आळसाला बोट शिरकावण्यास जागा राहणार नाहीं. अशा रीतीनें सर्व तमोगुण जिंकावयाचा प्रयत्न केला पाहिजे.

(७८)

नतर रजोगुणाकडे मोर्चा वळवावयाचा. रजोगुण हि एक भयानक शत्रु आहे. तमोगुणाची च ही दुसरी बाजू. दोन्ही पर्यायशब्द च आहेत असें म्हटलें पाहिजे. शरीर खूप निजून राहिलें म्हणजे मग तें चळवळ करू लागते. आणि खूप धावपळ करणारें शरीर पडूं इच्छितें. तमोगुणातून रजोगुण भेटतो व रजोगुणातून तमोगुणाची भेट होते. एक आहे तेथें दुसरा आहे च. ज्याप्रमाणें पोळी एकीकडे आग व दुसरीकडे फुफाटा यात सापडते, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या मागे पुढे हे रजस्तमोगुण लागलेले च आहेत. रजोगुण म्हणतो "इकडे ये, तुला तमोगुणाकडे उडवतों." तमोगुण म्हणतो, "माझ्याकडे ये कीं रजोगुणाकडे फेंकतों." असे हे रजोगुण व तमोगुण परस्पर साहाय्यक होऊन माणसाचा नाश करतात. फुटबॉलचा जन्म लाथा खाण्यासाठीं, तद्वत् रजोगुणाच्या व तमोगुणाच्या लाथा खाण्यात च माणसाचा जन्म जातो.

रजोगुणाचें प्रधान लक्षण म्हणजे नाना प्रकारचीं कार्यें करण्याचा हव्यास. अचाट कर्मांची अपार आसक्ति. रजोगुणामुळें अपरंपार कर्मसंग जडतो. लोभात्मक कर्मासक्ति उत्पन्न होते. मग वासनाविकारांचा वेग आवरत नाहीं. इकडचा डोंगर तिकडे रचावा व तिकडचा खळगा भरून

काढावा असें वाटते. समुद्रात माती ओतून समुद्र बुजवावा आणि सहारा वाळवंटांत पाणी सोडून तेथे समुद्र करावा असें वाटतें. इकडे सुवेजचा कालवा खणूं, तिकडे पनामा बनवूं, अशी ही उठाठेवीची हौस असते. हें मोडूं तें जोडूं. लहान मुलगा चिंधी घेतो, ती फाडतो, तिचें दुसरें कांहीं करतो, तसे च हें. हें त्यात मिसळ, तें ह्यांत मिसळ. तें बुडव, हें उडव, असे हे रजोगुणाचे अनंत खेळ असतात. पक्षी आकाशात उडतो, आपणांस हि उडता आलें पाहिजे. मासा पाण्यांत राहतो, आपणास हि पाणबुडी काढून तसे केलें पाहिजे. अशा प्रकारें नरदेहात येऊन पक्ष्यांची व माशाची बरोबरी करण्यात त्याला कृतार्थता वाटते. परकायाप्रवेशाचे, दुसऱ्या देहाचीं कौतुके अनुभवायचे, हे डोहाळे त्याला नरदेहांत सुचत असतात. कोणाला वाटतें मंगळावर उडावें व तेथील वस्ती पहावी. चित्त सारखें भ्रमण करीत असतें. नाना वासनांचें जसें काहीं भूत शिरतें अंगात. जे जेथें आहे, तें तेथें पाहवत च नाहीं. घडामोड पाहिजे. मी एवढा मनुष्यप्राणी जिवंत असताना ही सृष्टि तशी च कशी राहणार, असें त्याला वाटतें. जसा एखादा पहिलवान असतो, त्याच्या अंगांत खुमखुमी असते. ती जिरविण्यासाठीं तो भिंतीला च तडाखे देतो, झाडाला धक्के देतो. तशी रजोगुणाची उसळी असते. ही उसळी आली म्हणजे पृथ्वीला खणून तो कांहीं दगड बाहेर काढतो व त्याना हिरेमाणकें अशीं नांवें देतो. या उसळीसरशीं तो समुद्रांत बुडी घेतो, तळचा कचरा वर आणतो, व त्याला मोतीं हें नाव देतो. परंतु त्या मोत्याला नसतें भोंक. मग त्या मोत्यांना भोंकें पाडतात. परंतु तीं मोतीं कोठें घालावयाचीं ? मग नाकाकानास हि सोनाराकडून भोंके पाडून घेतात. असे हे सारे प्रकार माणूस कां करतो ? हा सारा रजोगुणाचा प्रभाव आहे.

रजोगुणाचा दुसरा परिणाम म्हणजे माणसांत स्थिरता राहत नाहीं. रजोगुणाला फळ तत्काळ हवें-असतें; म्हणून जरा अडथळा येतां च मनुष्य

घेतलेला मार्ग सोडतो. रजोगुणी मनुष्य हें सोड, तें धर अशी सारखी धरसोड करतो. रोज नवीन निवडानिवड. याचा परिणाम, शेवटीं हातीं कांहीं च पडत नाहीं.

"राजसं चलमध्रुवम्"

रजोगुणाची कृति च चल व अनिश्चित आहे. लहान मुलें गहूं पेरतात व लगें च उपटून पाहतात. रजोगुणी मनुष्याचें असें च असतें. भराभर सारें पदरात पडलें पाहिजे. तो अधीर होतो. त्याला संयम राहत नाहीं. एके ठिकाणीं पाय रोवणें त्याला माहीत नाहीं. येथे थोडें काम केलें, जरा तेथें बोलबाला झाला, कीं चालला दुसरीकडे. आज मद्रासला मानपत्र, उद्या कलकत्याला, परवा मुंबईनागपूरला ! जेवढ्या म्युनिसिपालिट्या असतील तेवढीं मानपत्रें मिळावीं अशी त्यास हाव सुटते. मान ही एक च वस्तु त्याला दिसते. एके ठिकाणीं स्थिरपणें काम करण्याची त्याला संवय च नसते. यामुळें रजोगुणी माणसाची फार भयानक स्थिति होते.

रजोगुणामुळें मनुष्य नाना धद्यात लुडबुड करतो. त्याला स्वधर्म राहत नाहीं. वास्तविक स्वधर्माचरण म्हणजे इतर नाना कर्मांचा त्याग करणें. गीतेंतील कर्मयोग हा रजोगुणावर तोडगा आहे. रजोगुणात सारें च चचळ. पर्वताच्या माथ्यावर पडणारें पाणी जर नाना दिशानीं वाहत गेलें तर तें कोठें च राहत नाहीं, सारें नाहींसें होतें. परंतु तें च सारें पाणी जर एका दिशेनें वाहत जाईल तर त्या पाण्याची पुढें नदी होईल. तिच्यांत शक्ति उत्पन्न होईल. तिचा देशाला उपयोग होईल. त्याप्रमाणें च मनुष्य जर आपली सारी शक्ति नाना प्रकारच्या उद्योगात न दवडता ती एकत्र करून एका च कार्यात सुव्यवस्थितपणें ओतील, तर च त्याच्या हातून कांहीं कार्य होईल. म्हणून स्वधर्मास महत्त्व आहे.

स्वधर्माचें सतत चिंतन करून त्यात च सर्व शक्ति वेंचली पाहिजे. अन्य वस्तूकडे लक्ष च जाता कामा नये. ही च स्वधर्माची कसोटी आहे

कर्मयोग म्हणजे अति किंवा अचाट कर्म नव्हे. केवळ पुष्कळ कर्म करणें म्हणजे कर्मयोग नव्हे. गीतेचा कर्मयोग निराळी वस्तु आहे. फळाकडे लक्ष न ठेवता केवळ स्वभावप्राप्त अपरिहार्य असा स्वधर्म आचरणें व तद्द्वारा चित्तशुद्धि करीत राहणें हा कर्मयोगाचा विशेष आहे. नाहीं तर कर्म करणें सृष्टींत सारखें चाललें च आहे. कर्मयोग म्हणजे विशिष्ट मनोवृत्तीनें सारें करणें. शेतात धान्य पेरणें व मूठभर घेऊन कोठें तरी फेंकणें या दोन्ही गोष्टी फार निराळ्या आहेत. या दोहींमध्यें महदंतर आहे. धान्य पेरलें तर केवढें फळ मिळतें आणि फेकलें तर कसें नुकसान होतें हें आपण पाहतों च. गीता जें कर्म सागते तें पेरणीप्रमाणें आहे. अशा स्वधर्मरूप कर्तव्यांत फार शक्ति असते. तेथें सर्व परिश्रम अपुरे पडतात. त्यामुळें धावपळीस अवसर च राहत नाहीं.

(७९)

हा स्वधर्म ठरवायचा कसा, असा जर कोणी प्रश्न करील तर 'तो स्वाभाविक असतो' हें च त्याला उत्तर. स्वधर्म सहज असतो. तो शोधण्याची कल्पना च चमत्कारिक वाटते. मनुष्य जन्मला त्या च वेळीं त्याचा स्वधर्म हि जन्मला. मुलाला आई जशी शोधावी लागत नाहीं त्याप्रमाणें च स्वधर्म शोधावा लागत नाहीं. तो आगाऊ च मिळालेला आहे. आपल्यापूर्वी दुनिया होती, आपल्यानंतर राहील. आपल्यामागें मोठा प्रवाह होता व पुढें हि तो आहे. अशा प्रवाहात आपण जन्मतों. ज्या आईबापाच्या पोटीं जन्मलों त्याची सेवा, ज्या शेजाऱ्यामध्यें जन्मतों त्याची सेवा, या गोष्टी निसर्गतः च मला मिळाल्या. शिवाय माझ्या वृत्ति तर माझ्या अनुभवाच्या च आहेत ना ? मला भूक लागते, तहान लागते. तर भुकेल्याला जेऊं घालणें, तहानेल्याला पाणी पाजणें हा धर्म मला ओघानें च लाभला. अशा प्रकारचा हा सेवारूप, भूतदयारूप, स्वधर्म आपणास शोधावा लागत नाहीं. जेथें स्वधर्माचा शोध चालला आहे तेथें काहीं तरी परधर्म किंवा अधर्म चालला आहे असें निश्चित समजावें.

सेवकाला सेवा धुंडाळावी लागत नाहीं, ती आपण होऊन त्याच्याकडे येते. परंतु एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं अनायासें लाभलेलें नेहमीं धर्म्य च असतें असें नाहीं. एखाद्या शेतकऱ्यानें जर मला रात्रीं म्हटलें, "चल, तें पलीकडचें कुंपण आपण चार पाच हात पुढें सारूं. माझें शेत वाढेल. बिनबोभाट काम होईल." तें काम जरी शेजारी मला सांगत आहे, तें ओघानें आलेंसें दिसलें, तरी तें असत्य असल्यामुळें माझें कर्तव्य ठरत नाहीं.

चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था मला गोड वाटते याचें कारण हें च कीं तींत स्वाभाविकता आणि धर्म आहे. हा स्वधर्म टाळून चालणार नाहीं. जे आईबाप मला लाभले ते च माझे आईबाप. ते मला पसंत नाहींत असें म्हणून कसें चालेल ? आईबापाचा धंदा स्वभावतः च मुलाला प्राप्त होत असतो. जो धंदा पूर्वापार चालत आला तो जर नीति-विरुद्ध नसेल तर तो करणें, तो च उद्योग पुढे चालविणें, हा चातुर्वर्ण्यांतील एक मोठा विशेष आहे. चातुर्वर्ण्य आज बिघडलें आहे. त्याची अंमलबजावणी करणें कठिण झालें आहे. परंतु त्याची घडी जर नीट बसवता आली तर फार सुंदर होणार आहे. नाहीं तर हल्लीं पहिली पंचवीस तीस वर्षें नवीन धंदा शिकण्यात च जातात. धंदा शिकल्यावर मग सेवेचीं, कर्माचीं, क्षेत्रें मनुष्य धुंडाळतो. अशा प्रकारें पहिलीं पंचवीस वर्षें शिकत च असतो. ह्या शिकण्याचा जीवनाशीं संबंध च नाहीं. तो म्हणे पुढच्या जगण्याची तयारी करीत आहे. म्हणजे शिकताना जगत नसतो एकूण. जगायचें नंतर. आधीं म्हणे सारें शिकावयाचें व मागाहून जगावयाचें. जगणें व शिकणें ह्या वस्तु जशा अलग च केल्या गेल्या आहेत ! परंतु जेथें जगण्याचा संबंध नाहीं तें मरणें च म्हणावयाचें. हिंदुस्थानातील सरासरी आयुर्मर्यादा तेवीस वर्षें, आणि पंचवीस वर्षांपर्यंत हा तयारी च करीत असतो. अशा प्रकारें प्रथम नवीन धंदा शिकण्यांत दिवस जातात. मग कोठें तो धंदा करावयाचा. यामुळें

उमेदीचीं व महत्त्वाचीं वर्षें फुकट जातात. जो उत्साह, जी उमेद, जन-सेवेंत खर्च करून देहाचें सार्थक करावयाचें तीं अशीं फुकट जातात. जीवन म्हणजे खेळ नाहीं, परंतु जीवनाचा धंदा हुडकण्यांत च पाहिलें मोलाचें आयुष्य निघून जातें ही दुःखाची गोष्ट आहे. हिंदुधर्मानें एवढ्या च साठीं वर्णधर्माची युक्ति काढली.

पण चातुर्वर्ण्याची कल्पना जरी बाजूस ठेवली तरी हि सर्व राष्ट्रात, सर्वत्र, जेथें चातुर्वर्ण्य नाहीं तेथें हि, स्वधर्म सर्वांना प्राप्त झालेला आहे. आपण सारे एका प्रवाहात काहीं एका परिस्थितीसह जन्मलों असल्यामुळें स्वधर्माचरणरूप कर्तव्य आपोआप च प्राप्त झालेलें असतें. म्हणून दूरचीं कर्तव्यें–तीं कर्तव्यें म्हणणें गौण च–किती हि चांगलीं दिसलीं तरी तीं घेता कामा नयेत. पुष्कळ वेळा दूरचें चांगलें दिसतें. मनुष्य दूरच्यावर भुलतो. मनुष्य उभा असतो तेथें हि दाट धुकें असतें. परंतु तें जवळचें त्याला दिसत नाहीं व तो दूर बोट करून म्हणतो, "तेथें धुकें दाट आहे." तिकडचा मनुष्य ह्याच्याकडे बोट करून म्हणतो, "तिकडे धुकें दाट आहे." धुकें सर्वत्र च आहे. परंतु जवळचें दिसत नाहीं. मनुष्यास दूरचें आकर्षण वाटत असतें. जवळचें कोपऱ्यात बसतें व लांबचें स्वप्नात दिसतें. परंतु हा मोह आहे. हा टाळला च पाहिजे. प्राप्तस्वधर्म साधा असला, कमी वाटला, नीरस भासला, तरी जो मला प्राप्त तो च भला, तो च सुंदर. समुद्रात बुडणाऱ्याला समजा एखादा ओबडधोबड ओंडका मिळाला, तो जरी पॉलिश केलेला गुळगुळीत सुंदर नसला तरी तो च तारील. सुताराच्या कारखान्यात पुष्कळ रेखीव व नक्षीचे ठोकळे असतील. परंतु ते राहिले कारखान्यात व हा येथें समुद्रात बुडतो आहे. ह्याला तो ओंडका च जसा तारक, तो च त्यानें धरला पाहिजे, त्याप्रमाणें च जी सेवा मला प्राप्त झाली, ती जरी गौण वाटली, तरी ती च मला उपयोगी. तिच्यात च मग्न होऊन राहणें मला शोभतें. त्यात च माझा उद्धार आहे. दुसरी

सेवा घ्यायला जाईन तर ती हि जायची व पहिली हि जायची. अशामुळें सेवावृत्तीला च मी आचवतों. म्हणून स्वधर्मरूप कर्तव्यांत मग्न राहिलें पाहिजे.

स्वधर्मांत मग्न झालें म्हणजे रजोगुण फिका पडतो. कारण चित्त एकाग्र होतें. स्वधर्माव्यतिरिक्त तें कोठें हि जात नाहीं. त्यामुळें चंचल रजोगुणाचा सारा जोर च जिरून जातो. नदी शांत व खोल असली म्हणजे किती हि पाणी आलें तरी ती तें आपल्या पोटांत जिरवून घेते. स्वधर्माची नदी मनुष्याचें सारें बळ, सारा वेग, सारी शक्ति, जिरवूं शकते. स्वधर्मांत जितकी शक्ति वेंचाल तितकी थोडी च आहे. स्वधर्मांत शक्तिसर्वस्व ओता म्हणजे रजोगुणाची धावपळ करण्याची वृत्ति नाहींशी होईल. चंचल-त्वाची नांगी च मोडल्यासारखी होईल. अशा तऱ्हेनें रजोगुण जिंकावयाचा.

(८०)

आता उरला सत्त्वगुण. याच्याशीं फार जपून वागलें पाहिजे. याच्या पासून आत्म्याला अलग कसें करावयाचें ? सूक्ष्म विचाराची ही गोष्ट आहे. सत्त्वगुणाचा अजिबात निकाल नाहीं लावायचा. रज-तमांचा संपूर्ण उच्छेद च करावा लागतो. परंतु सत्त्वगुणाची भूमिका जरा निराळी आहे. पुष्कळ समुदाय जमला आहे आणि त्याला काढून लावायचें आहे, तर 'कमरेच्यावर गोळ्या न झाडता खालीं पायावर गोळ्या झाडा' असा शिपायाना हुकूम देतात. यामुळें मनुष्य मरत नाहीं, परंतु घायाळ होतो. त्याप्रमाणें सत्त्व-गुणाला घायाळ करावयाचें, ठार मारायचें नाहीं. रजोगुण व तमोगुण गेल्यावर शुद्ध सत्त्वगुण राहतो. शरीर आहे तोंपर्यंत कोठल्या तरी भूमिकेवर राहणें प्राप्त आहे. रज-तम गेल्यावर जो सत्त्वगुण राहणार त्याच्यापासून अलग व्हावयाचें म्हणजे काय ?

सत्त्वगुणाचा अभिमान जडतो. तो अभिमान शुद्ध स्वरूपापासून आत्म्याला खालीं पाडतो. एखाद्या कंदिलातील ज्योतीची प्रभा स्वच्छरीत्या बाहेर पडावी म्हणून आतील काजळी पुसून टाकावी लागते. काजळी

तर पुसून टाकली, परंतु कांचेवर धूळ बसली आहे तर ती हि पुसून टाकावी लागते. त्याप्रमाणें आत्म्याच्या प्रभेभोंवतीं जी तमोगुणाची काजळी असते ती झडझडून दूर केली च पाहिजे. नंतर रजोगुणाची धूळ हि साफ केली पाहिजे. तमोगुण धुतला, रजोगुण साफ केला. आतां शुद्ध सत्त्वगुणाची काच राहिली. हा सत्त्वगुण हि दूर करावयाचा म्हणजे कां कांच फोडावयाची ? नाहीं. काच फोडल्यानें दिव्याचें कार्य होणार नाहीं. ज्योतीचा प्रकाश फाकण्यासाठीं कांच तर पाहिजे च. ही शुद्ध चकचकीत कांच फोडून न टाकता, डोळे तिच्यामुळें दिपून जाऊं नयेत म्हणून लहानसा कागदाचा तुकडा आड धरावयाचा. डोळे दिपूं द्यायचे नाहींत. सत्त्वगुण जिंकणें म्हणजे त्याबद्दलचा अभिमान, त्याबद्दलची आसक्ति, दूर करणें. सत्त्वगुणापासून काम तर करून घ्यायचें, परंतु जपून युक्तीनें घ्यायचें. सत्त्वगुणाला निरहंकारी करावयाचें.

हा सत्त्वगुणाचा अहंकार कसा जिंकावयाचा ? याला एक उपाय आहे. सत्त्वगुण आपल्या ठिकाणीं स्थिर करावयाचा. सत्त्वगुणाचा अभिमान सातत्यानें जातो. सत्त्वगुणाचीं कर्में सतत करून तो स्वभाव च करायचा. सत्त्वगुण कोणी घटकाभर आलेला पाहुणा, असें न होता तो घरचा करून टाकावयाचा. जी क्रिया कधीं मधीं आपल्या हातून होते तिचा आपणास अभिमान वाटतो. आपण रोज झोंपतों हें दुसऱ्यास सांगत बसत नाहीं. परंतु एखाद्या आजाऱ्याला पंधरा दिवसांत झोंप आली नाहीं व मग जर थोडी आली तर तो सर्वांना सांगतो, "काल थोडी झोंप लागली बुवा.' त्याला ती गोष्ट महत्त्वाची वाटते. किंवा याहून चांगलें उदाहरण घ्यायचें तर श्वासोच्छ्वासाचें घेतां येईल. चोवीस तास सारखा श्वासोच्छ्वास चालला आहे, परंतु आपण तें येणाऱ्याजाणाऱ्याला सांगत नाहीं. "मी श्वासोच्छ्वास करणारा थोर प्राणी" अशी प्रौढी कोणी सांगत नाहीं. हरिद्वारला गंगेत सोडलेली काडी कलकत्त्यापर्यंत पंधराशें मैल वाहत गेली तर त्याची ऐट ती काडी

मारणार नाहीं. ती सहज प्रवाहाबरोबर वाहत आली. परंतु कोणी भर पुरात प्रवाहाविरुद्ध जर दहा हात पोहून गेला तर तो केवढी ऐट मारील ? साराश, जी स्वाभाविक वस्तु आहे तिचा अहंकार वाटत नाहीं.

एखादें चांगलें कृत्य हातून झालें तर अभिमान वाटतो. का ? कारण ती गोष्ट सहज झालेली नाहीं म्हणून. बाळयाच्या हातून एखादी चांगली गोष्ट झाली तर आई त्याच्या पाठीवरून हात फिरवते. नाहीं तर त्याच्या पाठीची व आईच्या काठीची च सदा गांठ असावयाची. रात्रींच्या गाढ अंधारात एखादा च काजवा असावा. मग त्याची ऐट काय विचारता ! तो सारी चमक एकदम दाखवीत नाहीं. मध्यें च लुकलुकतो, मग थाबतो. पुनः लुकलुकतो. प्रकाशाची उघडझांप तो करीत असतो. त्याचा प्रकाश सतत राहील तर त्यात ऐट राहणार नाहीं. सातत्यात विशेष वाटेनासें होतें. त्याप्रमाणें सत्त्वगुण आपल्या कियातून जर सतत प्रगट होऊं लागला तर पुढें तो आपला स्वभाव च होईल. सिंहाला शौर्याचा अभिमान नसतो, त्याला त्याची जाणीव हि नसते. त्याप्रमाणे सात्त्विक वृत्ति इतकी सहज होऊं दे कीं आपण सात्त्विक आहोंत याची स्मृति हि होणार नाहीं. प्रकाश देणें ही सूर्याची नैसर्गिक क्रिया. तिच्याबद्दल त्याला अभिमान नसतो. सूर्याला जर त्याबद्दल मानपत्रें द्यावयास गेलांत तर तो म्हणेल, "मी विशेष तें काय करतों ? मी प्रकाश देतों म्हणजे काय करतों ? प्रकाश देणें म्हणजे च माझें जगणें. प्रकाश न देईन तर मी मरेन. मला दुसरें माहीत च नाहीं." हें जसें त्या सूर्याचें, तसे सात्त्विक मनुष्याचें झालें पाहिजे. सत्त्वगुण सर्व रोमरोमात भिनवून घ्यावयाचा. सत्त्वगुणाचा असा स्वभाव च बनला म्हणजे मग त्याचा अहंकार वाटणार नाहीं. सत्त्वगुण फिका पाडण्याची, सत्त्वगुण जिंकण्याची, ही एक युक्ति झाली.

आतां दुसरी युक्ति म्हणजे सत्त्वगुणाची आसक्ति सुद्धा सोडावयाची. अहंकार व आसक्ति या दोन निरनिराळ्या वस्तु आहेत. हा जरा सूक्ष्म विचार आहे. दृष्टान्तानें लवकर समजेल. सत्त्वगुणाचा अहंकार गेला तरी आसक्ति

राहते. श्वासोच्छ्वासाचें च उदाहरण घेऊं. श्वासोच्छ्वासाचा अभिमान नाहीं वाटत. परंतु तेथें फार मोठी आसक्ति असते. पाच मिनिटें श्वासोच्छ्वास करूं नका म्हटलें तर होत नाहीं. नाकाला श्वासोच्छ्वासाचा अभिमान नसेल वाटत, परंतु हवा सारखी तें घेत असतें. सॉक्रेटिसाची गंमत आहे ना. सॉक्रेटिसाचें नाक होतें फेंदरें. लोक त्याला हंसत. परंतु विनोदी सॉक्रेटिस म्हणे "माझें च नाक सुंदर आहे. मोठ्या नाकपुड्यांचें नाक भरपूर हवा आंत ओढून घेतें म्हणून तें च सुंदर." तात्पर्य, नाकाला श्वासोच्छ्वासाचा अहंकार नाहीं, परंतु आसक्ति आहे. सत्त्वगुणाची हि अशी च आसक्ति वाटते. उदारणार्थ— भूतदया. हा गुण अत्यंत उपयुक्त आहे. परंतु त्याच्या हि आसक्तीपासून दूर होता आलें पाहिजे. भूतदया हवी, परंतु आसक्ति नको.

संत सत्त्वगुणामुळें इतराना मार्गदर्शक होतात. त्याचा देह भूतदयेमुळें सार्वजनिक झालेला असतो. माशा ज्याप्रमाणें गुळाला झाकोळून टाकतात त्याप्रमाणें सारी दुनिया संतांवर प्रेमाचें पांघरूण घालते. संताच्या ठायीं प्रेमाचा इतका प्रकर्ष होतो कीं अवघें विश्व त्यांच्यावर प्रेम करतें. संत आपल्या देहाची आसक्ति सोडतात, परंतु सर्व जगाची आसक्ति त्यांच्या ठिकाणीं जडते. सर्व जग त्यांच्या देहाला सांभाळूं लागतें. परंतु ही हि आसक्ति संतांनीं दूर केली पाहिजे. हें जें जगाचें प्रेम, हें जें थोर फळ, त्यापासून आत्मा अलग केला पाहिजे. मी कोणी विशेष, असें कधीं वाटतां कामा नये. अशा प्रकारें सत्त्वगुण अंगीं पचवून टाकावा.

प्रथम अहंकार जिंकावा, मग आसक्ति जिंकावी. सातत्यानें अहंकार जिंकतां येईल. फलासक्ति सोडून सत्त्वगुणामुळें मिळणारें फळ हि ईश्वरार्पण करून आसक्ति जिंकावयाची. जीवनात सत्त्वगुण स्थिर केल्यावर कधीं सिद्धीच्या रूपानें तर कधीं कीर्तीच्या रूपानें फळ पुढें उभें राहतें. परंतु तें फळ हि तुच्छ लेखा. आंब्याचें झाड एक हि फळ स्वतः खात नाहीं. तें फळ किती हि मोहक असो, रसाळ असो. तें फळ खाण्यापेक्षां न खाणें च

त्याला मधुरतर असतें. उपभोगापेक्षां त्याग गोड आहे. धर्मराजानें जीवनां-तील सर्व पुण्याईचें मिळणारें तें थोर स्वर्गसुखाचें फळ हि शेवटीं लाथाडलें. जीवनांतील सर्व त्यागावर तो त्यानें कळस चढविला. तीं मधुर फळें चाखण्याचा त्याला हक्क होता. परंतु तो तीं चाखता तर संपतीं. "क्षीणे पुण्ये मृत्युलोकास येती." हें चक्र पुनः त्याच्या पाठीस लागतें. धर्मराजाचा केवढा हा त्याग! तो सदैव माझ्या डोळ्यासमोर उभा राहतो अशा रीतीनें सत्त्वगुणाचें सतत आचरण करून त्याचा अहंकार जिंकून घ्यावा. तटस्थ राहून सर्व फळें ईश्वराला अर्पून त्याची आसक्ति जिंकून घ्यावी, म्हणजे सत्त्वगुण जिंकला असें होईल.

(८१)

आतां शेवटची गोष्ट सांगावयाची. तुम्ही जरी सत्त्वगुणी बनलात, अहंकार जिंकलांत, फलासक्ति हि सोडलीत, तरी जोंपर्यंत हा देह चिकट-लेला आहे तोंपर्यंत मधून मधून हे रज-तमाचे हल्ले येत च राहतील. हे गुण जिंकले असें घटकाभर वाटेल. तरी ते परत जोर करून येतील. म्हणून सतत जाग्रत राहिलें पाहिजे. समुद्राचें पाणी जोरानें आंत शिरून ज्याप्रमाणें खाजणें निर्माण होतात, त्याप्रमाणें रज-तमांचे जोरदार प्रवाह मनोभूमींत शिरून खाजणें निर्माण करतात. म्हणून जरा हि छिद्र ठेऊं नका. कडेकोट पहारा ठेवा. आणि किती हि दक्षता बाळगली तरी जोंपर्यंत आत्मज्ञान नाहीं, आत्मदर्शन नाहीं, तोंपर्यंत धोका च आहे. म्हणून काहीं हि करा पण तें आत्मज्ञान प्राप्त करून घ्या.

केवळ जागृतीच्या कसरतीनें हें होणार नाहीं. मग कशानें होईल? अभ्यासानें होईल? नाहीं. एक च उपाय आहे. तो म्हणजे "भगवंताची अत्यंत जिव्हाळ्यानें, कळकळीनें, भक्ति करणें." रजस्तमोगुणांना जिंकाल, सत्त्वगुणाला स्थिर करून त्याची फलासक्ति हि जिंकून घ्याल, परंतु तेवढ्यानें हि भागणार नाहीं. जोंपर्यंत आत्मज्ञान नाहीं तोंपर्यंत निभावणार

नाहीं. शेंवटीं त्या परमेश्वराची कृपा पाहिजे. त्याच्या कृपेस [illegible] भक्तीनें पात्र झालें पाहिजे, या शिवाय दुसरा उपाय मला दिसत नाहीं. या अध्यायाचे शेंवटीं अर्जुनानें हा प्रश्न विचारला व भगवंतानीं उत्तर दिलें "अत्यंत एकाग्र मनानें निष्कामपणें माझी भक्ति कर, माझी सेवा कर. जो अशी सेवा करतो तो या मायेच्या पलीकडे जाऊं शकतो. एरवी ही गहन माया तरता येणार नाहीं." हा भक्तीचा सोपा उपाय आहे. हा एक च मार्ग आहे.

रविवार
२२-५-'३२

अध्याय पंधरावा

(८२)

आज एका अर्थानें आपण गीतेच्या टोंकाला आलों आहोंत. पंधराव्या अध्यायात सर्व विचाराची परिपूर्णता झालेली आहे. सोळावा सतरावा अध्याय हे परिशिष्टरूप आहेत व अठरावा उपसंहार आहे. म्हणून भगवंतानीं या अध्यायाचे अखेरीस शास्त्र ही संज्ञा या अध्यायाला दिली.

"अत्यंत गूढ हें शास्त्र निर्मळा तुज बोलिलों"

असें भगवान् शेवटीं म्हणत आहेत. भगवान् असें म्हणतात तें हा शेवटचा अध्याय म्हणून नव्हे, तर आतापर्यंत जीवनाचें जें शास्त्र, जे सिद्धान्त, सांगितले त्याची पूर्णता या अध्यायात केलेली आहे म्हणून. या अध्यायात परमार्थ पुरा झाला. वेदांचें सारें सार यात येऊन गेलें. परमार्थाचें भान मनुष्याला करून देणें हें च वेदांचें काम. तें या अध्यायात आहे म्हणून याला "वेदांचें सार" अशी गौरवाची पदवी मिळालेली आहे.

तेराव्या अध्यायात देहापासून आत्मा अलग करण्याची आवश्यकता पाहिली. चौदाव्यात तत्संबंधी थोडा प्रयत्नवाद तपासला. रजोगुण व तमोगुण याचा निग्रहानें त्याग करायचा, सत्त्वगुणाचा विकास करून त्याची आसक्ति जिंकावयाची, त्याच्या फळाचा त्याग करावयाचा. अशा

रीतिनें प्रयत्न चालवावयाचे. हे प्रयत्न सपूर्णपणे फलद्रूप होण्यास आत्मज्ञानाची आवश्यकता आहे असें शेवटीं सांगितलें. आत्मज्ञान हें भक्तीशिवाय शक्य नाहीं.

परंतु भक्तिमार्ग म्हणजे प्रयत्नमार्गाहून काहीं निराळा नाहीं, ही गोष्ट सुचविण्यासाठीं या पंधराव्या अध्यायाचे आरंभीं च संसाराला एका महान् वृक्षाची उपमा दिली आहे. त्रिगुणांनीं पोसलेल्या प्रचंड खाद्या या वृक्षाला आहेत. अनासक्ति व वैराग्य या शस्त्रांनीं हा वृक्ष छेदावा असें आरंभी च सांगितलें. गेल्या अध्यायात जो साधनमार्ग सांगितला तो च येथे आरंभीं पुन्हा सांगितला हें स्पष्ट आहे. रज-तम मारावयाचे व सत्त्वगुणाचें पोषण करून विकास करावयाचा. एक विनाशक काम, एक विधायक काम. दोन्ही मिळून एक च मार्ग होतो. गवत काढणें व बी पेरणें हीं एका च क्रियेची दोन अंगें. तसें च हे. रामायणात रावण कुंभकर्ण व बिभीषण हे तिघे भाऊ आहेत. कुंभकर्ण तमोगुण आहे, रावण रजोगुण आहे, बिभीषण सत्त्वगुण आहे. आपल्या शरीरात या तिघांचे रामायण रचलें जात आहे. या रामायणांत रावणकुंभकर्णांचा नाश च विहित आहे. फक्त बिभीषण-तत्त्व, जर तें हरिचरणशरण होईल तर, उन्नतीला साधक व पोषक होऊं शकेल म्हणून संग्राह्य. आपण चौदाव्या अध्यायात ही गोष्ट पाहिली. या पंधराव्याच्या आरंभीं पुन्हा ती च आहे. सत्त्व-रज-तमांनीं भरलेला ससार असंगशस्त्रानें छेदून टाका. रज-तमाचा निरोध करा. सत्त्वगुणाचा विकास करून पवित्र व्हा व त्याची आसक्ति जिंकून अलिप्त रहा, हा कमळाचा आदर्श भगवद्गीता मांडीत आहे. भारतीय संस्कृतींत जीवनातील आदर्श वस्तूस, उत्तमोत्तम वस्तूस, कमळाची उपमा दिलेली असते. कमळ हें भारतीय संस्कृतीचें प्रतीक आहे. उत्तमोत्तम विचार प्रगट करण्याचें चिह्न म्हणजे कमळ. कमळ स्वच्छ व पवित्र असून अलिप्त असतें. पवित्रता व अलिप्तता अशी दुहेरी शक्ति कमळाजवळ आहे. भगवंताच्या निरनिराळ्या अवयवांना

कमळाची उपमा देतात. नेत्रकमल, पदकमल, करकमल, मुखकमल, नाभि-कमल हृदयकमल, शिरःकमल; सर्वत्र सौंदर्य व पावित्र्य असून अस्मिता आहे हें दाखवावयाचें व आपल्या मनावर ठसवावयाचें

मागील अध्यायात सांगितलेल्या साधनेला पूर्णता आणण्यासाठीं हा अध्याय आहे. प्रयत्नात भक्ति व आत्मज्ञान मिसळलीं गेलीं कीं ही पूर्णता येईल. प्रयत्न-मार्गाचा च भक्ति हा हि एक भाग. आत्मज्ञान, भक्ति, हीं त्या च साधनेंतील अंगें वेदामध्यें ऋषि म्हणतो—

"यो जागार तं ऋचः कामयन्ते
यो जागार तमु सामानि यन्ति"

'जो जागृत असतो त्याच्यावर वेद प्रेम करतात, त्याच्या भेटीसाठीं ते येतात" म्हणजे जो जागृत आहे त्याच्याकडे वेदोनारायण येतो त्याच्याकडे ज्ञान येतें, भक्ति येते. प्रयत्नमार्गाहून भक्ति व ज्ञान अलग नाहींत प्रयत्नाला च गोडी आणणारीं हीं तत्त्वें आहेत, असें या अध्यायात सांगावयाचें आहे. एकाग्र चित्तानें भक्तिज्ञानाचें हें स्वरूप श्रवण करा.

(८३)

जीवनाचे तुकडे मी करूं शकत नाहीं. कर्म ज्ञान व भक्ति हीं माझ्याज्यानें निराळीं करवत नाहींत व तीं निराळीं नाहींत हि उदाहरणार्थ, या जेलमधील स्वयंपाकाचें काम पहा. पाचशें-सातशें माणसाची रसोई करण्याचें काम आपल्यातील काहीं मंडळी पार पाडतात. रसोईचें नीट ज्ञान नसणारा माणूस जर या कामात असेल तर तो रसोई बिघडवून टाकील भाकऱ्या कच्च्या राहतील, नाहीं तर करपून जातील. परंतु रसोईचें ज्ञान नीट आहे असें आपण मानूं तरी जर त्या माणसाच्या हृदयात त्या कर्मासंबधीं प्रेम नसेल, भक्तीची भावना नसेल, या भाकऱ्या माझ्या बंधूंना म्हणजे नारायणाला च खावयाच्या आहेत त्या नीट करूं दे, ही प्रभुसेवा आहे, अशी भावना जर त्याच्या हृदयात नसेल, तर ज्ञान असून हि त्या

कामाला तो लायक ठरणार नाहीं. त्या रसोईच्या कामांत ज्ञान पाहिजे, तसें च प्रेम हि हवें. भक्तितत्त्वाचा रस हृदयांत असल्याशिवाय रसोई सुरस होणार नाहीं. म्हणून तर आईशिवाय हें काम होत नाहीं. आईशिवाय हें काम आस्थेनें प्रेमळपणें कोण करील? शिवाय या कामासाठीं तपस्या हि हवी च. ताप सहन केल्याशिवाय, कष्टाशिवाय, हें काम होणार कसें? म्हणजे एका च कार्यांत प्रेम ज्ञान व कर्म या वस्तु लागतात असें दिसून येतें. जीवनांतील सारीं कर्में या तीन गुणावर उभीं आहेत. तिपाई असते, तिचा एखादा पाय पडला तर ती उभी राहणार नाहीं. तिन्ही पाय हवेत. तिच्या नांवात च तिचें स्वरूप आहे. जीवनाचें तसें च आहे. ज्ञान भक्ति व कर्म, म्हणजे श्रमसातत्य, हे जीवनाचे तीन पाय आहेत. या तीन खांबांवर जीवनाची द्वारका उभारावयाची. हे तीन पाय मिळून एक च वस्तु होते. तिवईचा दृष्टांत अक्षरशः लागू पडतो. तर्कानें तुम्ही भक्ति ज्ञान कर्म अलग माना, परंतु प्रत्यक्ष त्यांना अलग करता येणार नाहीं. तिन्ही मिळून एक च विशाल वस्तु बनते.

असें जरी असलें तरी भक्तीचा असा विशेष गुण नाहीं असें नाहीं. कोणत्या हि कर्मांत भक्तितत्त्व जर दाखल होईल तर तें कर्म सुलभ वाटेल. सुलभ वाटेल म्हणजे कष्ट पडणार नाहींत असें नाहीं. परंतु ते कष्ट कष्ट आहेत असें वाटणार नाहीं. कष्ट आनंदरूप वाटतील. ते कष्ट फुलासारखे वाटतील. भक्तिमार्ग सोपा या म्हणण्यांतील रोख काय? याचा रोख असा कीं भक्तीमुळें कर्माचा बोजा वाटत नाहीं. कर्माचें काठिण्य जातें. कितीं हि काम केलें तरी न केल्यासारखें वाटतें. भगवान् खिस्त एके ठिकाणीं म्हणतात, "तूं उपवास करशील तर तुझा चेहरा उपवास केल्यासारखा दिसता कामा नये. गालाला उटणें लावल्याप्रमाणें चेहरा प्रफुल्लित व आनंदी दिसूं दे. उपवासाचे कष्ट पडत आहेत असें नाहीं दिसता कामा." साराश, वृत्ति इतकी भक्तिमय हवी कीं कष्टाचा विसर

पडावा. आपण म्हणतों ना कीं शूर देशभक्त हसत फाशीं गेला. सुधन्वा तेलाच्या कढईंत हसत होता, मुखानें कृष्ण, विष्णु, हरि, गोविंद, म्हणत होता. या म्हणण्याचा अर्थ हा च कीं अपार कष्ट झाले तरी ते भक्तीमुळें भासले नाहींत. पाण्यावर असलेली होडी लोटणें कठिण नाहीं परंतु ती जमिनीवरून, खडकावरून, ओढीत न्यावयाची असेल तर किती श्रम होतो पहा ! होडीच्या खालीं पाणी असेल तर सहजतेनें आपण तरून जातों. त्या प्रमाणें आपल्या जीवननौकेच्या खालीं जर भक्तीचें पाणी असेल तर ही नौका आनदाने वल्हवून नेता येईल. परतु जीवन जर शुष्क असेल, वाटेंत वाळवट असेल, दगडधोंडे असतील, खाचखळगे असतील, तर ही नौका ओढून नेण्याचें काम फार बिकट होऊन जाईल. भक्तितत्त्व जीवननौकेला पाण्याप्रमाणें सुलभता प्राप्त करून देतें.

भक्तिमार्गानें साधनेला सुलभता येते, परतु आत्मज्ञानाशिवाय त्रिगुणाच्या पलीकडे कायमचें जावयाची आशा नाहीं. तर मग आत्मज्ञानाला साधन कोणतें ? सत्त्वसातत्यानें सत्त्वगुण अंगीं पचवून त्याचा अहंकार व त्याच्या फळाची आसक्ति जिंकण्याचा भक्तीचा प्रयत्न, हें च तें साधन. या साधनाने सतत अव्याहत प्रयत्न करता करता एक दिवस आत्मदर्शन होईल. तोंपर्यंत प्रयत्नाला शेवट नाहीं. परमपुरुषार्थाची ही गोष्ट आहे. आत्मदर्शन ही गमतीची गोष्ट नाहीं. सहज मौजेनें आत्मदर्शन होईल असें नाहीं. त्यासाठीं सतत प्रयत्नधारा सुरू हवी. परमार्थाच्या मार्गांतील शर्त च मुळीं ही कीं " मी एक क्षण हि निराशेला जागा देणार नाहीं. एक क्षण हि निराश होऊन स्वस्थ बसणार नाहीं." परमार्थाचें दुसरें साधन नाहीं. एखादे वेळेस साधकाला थकवा येऊन त्याच्या तोंडातून

"तुमकारन तप संयम किरिया,
कहो कहाँलौं कीजे"

"देवा, कोठवर तुझ्यासाठीं ही तपस्या करू" असे उद्गार बाहेर पडतात.

परंतु हा उद्गार गौण आहे. तपस्या व संयम इतकीं अंगवळणी पडूं देत कीं तो स्वभाव च होईल. कोठपर्यंत साधना करूं, हा शब्द भक्तीमध्यें शोभत नाहीं. अधीरभाव, निराशाभाव, भक्ति कधीं हि उत्पन्न होऊं देणार नाहीं. असा कंटाळा कधीं न वाटावा, भक्तींत उत्तरोत्तर उल्हास व उत्साह वाटावा, यासाठीं फार सुंदर विचार या अध्यायात माडला आहे.

(८४)

या विश्वांत आपणांस अनंत वस्तु दिसत आहेत. या सर्व वस्तूंचे तीन भाग करावयाचे. एखादा भक्त सकाळीं उठला कीं तीन च वस्तु त्याच्या डोळ्यासमोर दिसतात. त्याचें आधीं लक्ष देवाकडे जातें. मग देवाच्या पूजेची तो तयारी करतो. मी सेवक भक्त, तो सेव्य असा देव, स्वामी. या दोन वस्तु त्याच्याजवळ सदैव हजर असतात च. उरलेली सारी सृष्टि म्हणजे पूजेची साधनें. फुलें, गंध, धूपदीप, यासाठीं सारी सृष्टि. तीन च वस्तु. सेवक भक्त, सेव्य परमात्मा, व सेवासाधनें म्हणून ही सृष्टि. ही शिकवण या अध्यायात आहे. परतु एखाद्या मूर्तीची पूजा करणारा जो सेवक असतो त्याला सृष्टींतील सर्व च वस्तु पूजेचीं साधनें वाटत नाहींत. तो बगीचातून चार फुले तोडून आणतो, कोठली उदबत्ती आणतो, कांहीं तरीं नैवेद्य दाखवितो. त्याला निवडानिवड करावीशी वाटते. परंतु पंधराव्या अध्यायांत जी विशाल शिकवण आहे तिच्यात निवडानिवड नाहीं. जीं जीं तपस्येचीं साधनें, कर्मांचीं साधनें, तीं सारीं परमेश्वराच्या सेवेचीं. त्यातील काहींस फुलें म्हणूं या, काहींस गध म्हणूं या, काहींस नैवेद्य संबोधूं या. अशा प्रकारें यच्चयावत् सर्व कर्में पूजाद्रव्यें करावयाचीं, अशी ही दृष्टि आहे. जगात फक्त तीन च वस्तु. जो वैराग्यमय साधनमार्ग गीता आपल्या मनावर ठसवूं पाहत आहे, त्या मार्गाला गीता भक्तिमय स्वरूप देत आहे. त्यांतील कर्मपणा काढून टाकीत आहे व त्यामुळें सुलभता आणीत आहे.

आश्रमांत एखाद्याला जर खूप काम पडलें तर 'मला च ज्यास्त काम का पडलें' असा त्याच्या मनात विचार च येत नाहीं, यात मोठें सार आहे.

पूजा करणान्यास दोन तासांऐवजीं चार तास पूजा करावयास मिळाली, तर "काय बुवा, आज चार तास पूजा करावी लागत आहे" असें तो कंटाळून म्हणेल का? त्याला अधिक च त्याचा आनंद होईल. आश्रमांत हा अनुभव येतो. तो अनुभव सर्व जीवनात सर्वत्र आला पाहिजे. जीवन सेवापरायण झालें पाहिजे. सेव्य असा तो पुरुषोत्तम, त्याच्या सेवेसाठीं सदैव उभा असा मीं अक्षर पुरुष. अक्षर पुरुष म्हणजे कधीं हि न भागणारा, सृष्टीच्या आरंभापासून सेवा करणारा, सनातन सेवक. जसा हनुमान् रामासमोर सदैव हात जोडून उभा च. त्याला आळस माहीत नाहीं. त्या हनुमानाप्रमाणें चिरंजीव असा हा सेवक उभा आहे.

असा आजन्मसेवक म्हणजे अक्षर पुरुष. परमात्मा ही सख्या जिवंत आहे व मी सेवक हि सदैव आहें. प्रभु कायम तर मी हि कायम. तो सेवा घेऊन दमतो कीं मी सेवा करून दमतों, पाहू च या मौज. त्यानें दहा अवतार घेतले तर माझे हि दहा. तो राम झाला तर मी हनुमान्, तो कृष्ण झाला तर मी उद्धव. जितके त्याचे अवतार तितके माझे. लागू दे अशी गोड चढाओढ. परमेश्वराची अशी युगानुयुगें सेवा करणारा, कधीं हि नाश न पावणारा, असा हा जीव, हा अक्षर पुरुष. तो पुरुषोत्तम स्वामी व मी त्याचा बदा सेवक, अशी भावना सारखी हृदयात धरावयाची. आणि ही हरघडी बदलणारी, अनंत रूपानीं नटणारी सृष्टि, हीं सारीं पूजेचीं साधनें, सेवेचीं साधनें, करावयाची. प्रत्येक क्रिया म्हणजे पुरुषोत्तमाची पूजा.

सेव्य परमात्मा पुरुषोत्तम, सेवक जीव हा अक्षर पुरुष. परंतु ही साधनरूप सृष्टि क्षर आहे. ती क्षर आहे, यांत मोठा अर्थ आहे. सृष्टीचें हें दूषण नसून भूषण आहे. त्यामुळें सृष्टींत नित्य नवीनता आहे. कालचीं फुलें आज चालावयाचीं नाहींत. तीं निर्माल्य झाली. सृष्टि नाशिवंत आहे हें मोठें भाग्य आहे. हें सेवेचें वैभव आहे. रोज नवीन फुलें सेवेला. त्याप्रमाणें च हें शरीर सुद्धा नवीन नवीन धारण करून

परमेश्वराची सेवा करीन. माझ्या साधनाना रोज नवीन स्वरूप देईन व त्यानें त्याची पूजा करीन. नाशिवंतामुळें सौंदर्य आहे. चंद्राची कला आजची उद्या नाहीं. चंद्राचें रोज निराळें लावण्य. द्वितीयेचा तो वर्धमान चंद्र पाहिला म्हणजे केवढा आनंद होतो. शंकराच्या भालप्रदेशावर ती द्वितीयेची चंद्रशोभा प्रगट झाली आहे. अष्टमीच्या चंद्राचें सौंदर्य विशेष असतें. अष्टमीस आकाशात वेंचक मोती च दिसत असतात. पौर्णिमेला चंद्राच्या तेजानें तारका दिसत च नाहींत. पौर्णिमेला परमेश्वराचा मुखचंद्र दिसतो. अमावास्येचा आनंद तर फार गंभीर असतो. अमावास्येच्या रात्रीं केवढी निःस्तब्ध शातता असते. चंद्राचा जुलमी प्रकाश नसल्यामुळें लहानमोठे अगणित तारे पूर्ण स्वातंत्र्यानें चमचम करीत असतात. अमावास्येला स्वातंत्र्याचा पूर्ण विलास असतो. आपल्या तेजानें दिमाख दाखवणारा चंद्र आज तेथें नसतो. स्वतःला प्रकाश देणाऱ्या सूर्याशीं त्या दिवशीं तो एकरूप झालेला असतो. परमेश्वरांत मिळून गेलेला असतो. जीवानें स्वात्मार्पण करून आपणापासून जगाला यत्किंचित् हि त्रास पोंचूं नये असें जणूं त्या दिवशीं तो दाखवीत असतो. चंद्राचें स्वरूप क्षर आहे, बदलतें आहे. परंतु तें निरनिराळा आनंद देतें.

सृष्टीचा नाशिवंतपणा म्हणजे च तिची अमरता. सृष्टीचें रूप झुळझुळ वाहून राहिलें आहे. ही रूपगंगा जर वाहत नसेल तर तिचें डबकें होईल. नदीचें पाणी अखंड वाहत असतें. पाणी सारखें बदलतें आहे. हा येंब गेला, दुसरा आला. तें पाणी जिवंत राहतें. वस्तूंतील आनंद नवीनपणामुळें वाटतो. ग्रीष्मऋतूंत देवाला निराळीं च फुलें. पावसाळ्यांत त्या हिरव्यागार दुर्वा वहावयाच्या. शरद ऋतूंत तीं रमणीय कमळें वहावयाचीं. तत्तत् ऋतुकालोद्भव फलपुष्पांनीं देवाची पूजा करायची. यामुळें ती पूजा टवटवीत, नित्य नवीन, वाटते, कंटाळा येत नाहीं. लहान मुलाना "क" काढून देतात व म्हणतात "गिरव, जाडा कर." ती 'क' ची कटकट

मुलाला कंटाळा आणते. अक्षर जाडें का करायचें त्याला समजत नाहीं. तो पेन्सिल आडवी धरून तें अक्षर लवकर जाडें करतो. परंतु पुढें नवीन अक्षरें, त्यांचे समुदाय, तो पाहतो. निरनिराळीं पुस्तकें तो वाचूं लागतो. साहित्यातील नानाविध सुमनमाळांचा अनुभव तो घेतो. त्याला अपार आनंद होतो. तसें च सेवाप्रांतात आहे. नवीन नवीन साधनांमुळें सेवेची हौस वाढते. सेवावृत्तीचा विकास होतो.

सृष्टीचा नाशिवंतपणा रोज नवीं फुलें फुलवून राहिला आहे. गावा-जवळ स्मशान आहे म्हणून गांवाला रमणीयता आहे. जुनीं माणसें जात आहेत, नवीन बाळें जन्मत आहेत. सृष्टि नवीन वाढत आहे. बाहेरचें ते स्मशान जर नाहींसें कराल तर तें घरांत येऊन बसेल. तुम्ही कंटाळाल तीं च तीं माणसें अखंड पाहून. उन्हाळ्यांत उन्हाळा असतो. पृथ्वी तापते. परंतु यामुळें त्रस्त होऊं नका. हें रूप बदलेल. पावसाचें सुख अनुभवण्या-साठीं तापलें पाहिजे. जमीन जर खूप तापून निघालेली नसेल तर पाऊस पडतां च केवळ चिखल होईल. तृणधान्यें नटणार नाहींत. मी एकदा उन्हा-ळयात हिंडत होतों. डोकें तापत होतें. आनंद वाटत होता. मला एक मित्र म्हणाला "डोकें तापेल, त्रास होईल." मीं म्हटलें "ही खालची माती तापत आहे. हा मातीचा गोळा हि तापूं दे जरा." डोकें तापलेलें असावें व मग ती पावसाची धार यावी. कसा आनंद असतो ! परंतु जो उन्हात तापत नाहीं, तो पाऊस आला तरी हि पुस्तकांत डोकें खुपसून बसेल. घरातील खोलींत, त्या थडग्यांत च, बसून राहील. बाहेरच्या या विशाल अभिषेकपात्राखालीं उभा राहून नाचणार नाहीं. परंतु तो आमचा महर्षि मनु, तो मोठा रसिक व सृष्टिप्रेमी. तो स्मृतींत लिहितो "पाऊस पडूं लागला म्हणजे सुट्टी द्यावी." पाऊस पडत असतांना आश्रमात का घोकीत बसवावयाचें ? पावसांत नाचावें, गावें, सृष्टीशीं एकरूप व्हावें. पावसांत पृथ्वी व आकाश एकमेकांस भेटत असतात. तें थोर दृश्य केवढें आनंददायी असतें ! ही सृष्टि स्वतः शिक्षण देऊन राहिली आहे.

साराश, सृष्टीची क्षरता, नाशिवंतता, म्हणजे साधनाची नवीनता. अशी नवनवप्रसवा साधनदात्री ही सृष्टि, कमर कसून सेवेसाठीं उभा असा तो सनातन सेवक, व तो सेव्य परमात्मा. आता चालूं दे खेळ. तो परमपुरुष पुरुषोत्तम निरनिराळीं सेवासाधनें देऊन माझ्याकडून प्रेममूलक सेवा घेऊन राहिला आहे. तो मला नानासाधनें देऊन खेळवून राहिला आहे. निरनिराळे प्रयोग माझ्याकडून करवून राहिला आहे. अशी ही दृष्टि जर जिवनात आली तर केवढा आनंद लाभणार आहे!

(८५)

आपली प्रत्येक कृति भक्तिमय व्हावी अशी गीतेची इच्छा आहे. घटका अर्ध घटका परमेश्वराची पूजा करता ती ठीक च आहे. सकाळीं व सायंकाळीं सुंदर सूर्यप्रभा रंगली असता चित्त स्थिर करून तास अर्धा तास संसार विसरणें व अनंताचें चिंतन करणें हा उत्कृष्ट विचार आहे. हा सदाचार नये च सोडूं. परंतु गीतेला एवढ्यानें समाधान नाहीं. सकाळपासून सायंकाळपर्यंत यच्चयावत् ज्या तमाम क्रिया हातून होतील, त्या सर्व भगवंताच्या पूजेनिमित्त व्हाव्या. स्नान करताना, जेवताना, झाडताना, त्याचें स्मरण असावें. मी हें माझ्या प्रभूचें, जीवन-राजाचें, अगण झाडून राहिलों आहें असें झाडताना वाटावें. सारीं कर्में अशा दृष्टीनें पूजाकर्में व्हावीं. ही दृष्टि आली तर पहा वर्तनात कसा फरक पडतो तो. पूजेसाठीं फुलें किती काळजीनें वेंचतों, तीं परडींत नीट ठेवतों, तीं दाबलीं जाऊं नयेत म्हणून जपतों, तीं मलिन होऊं नयेत म्हणून नाकास हि लावीत नाहीं, त्या प्रमाणें जीवनातील दैनंदिन सर्व कर्मोत दृष्टि यावी. हा माझा गाव, येथें शेजाऱ्याच्या रूपानें माझा नारायण नांदतों. हा गांव मी स्वच्छ करीन, निर्मळ ठेवीन. गीतेला अशी ही दृष्टि द्यावयाची आहे. तमाम कर्में म्हणजे प्रभुपूजा, या गोष्टींची गीतेला हौस आहे. गीतेसारख्या ग्रंथराजाला घटका अर्ध घटका पूजेनें समाधान नाहीं. सारें जीवन हरिमय व्हावें, पूजारूप व्हावें, हा गीतेला ध्यास आहे.

पुरुषोत्तमयोग सांगून कर्ममय जीवनाला गीता पूर्णता देत आहे. तो सेव्य पुरुषोत्तम, मी त्याचा सेवक, व सेवेचें साधन अशी ही सृष्टि. या गोष्टीचें एकदां दर्शन झालें म्हणजे मग आपखी काय पाहिजे ? तुकाराम म्हणून राहिले आहेत--

" झालिया दर्शन करीन मी सेवा
आणिक कांहीं देवा न लगे दुजें ।"

मग अखंड सेवा च हातून होईल. मी म्हणून कोणी नाहीं असें होईल. मी-माझेपणा पुसून जाईल, सारें त्या भगवंतासाठीं. परार्थ शिजावें याहून अन्य विषय च राहणार नाहीं. माझ्यातील 'मी' काढून टाकून हरिपरायण असें मी माझें जीवन रचावें, भक्तिमय जीवन करावें, असें गीता परोपरीनें सांगत आहे. सेव्य परमात्मा, मी सेवक, व साधनरूप ही सृष्टि. परिग्रहाचें नाव च पुसून टाकलें. जीवनात दुसऱ्या कशाची चिंता च नाहीं.

(८६)

अशा प्रकारें कर्मात भक्ति मिसळावयाची हे आतांपर्यंत आपण पाहिलें. परंतु त्यात ज्ञान हि पाहिजे. एरवी गीतेला समाधान नाहीं. परंतु याचा अर्थ असा नाहीं कीं या वस्तु वेगवेगळ्या आहेत. बोलण्यासाठीं म्हणून आपण अलग अलग भाषा वापरतों इतकें च. कर्म म्हणजे च भक्ति. भक्ति निराळी कर्मात मिसळावयाची असें नाहीं. ती च गोष्ट ज्ञानाची. हें ज्ञान कशानें मिळेल ? गीता सांगते, "सर्वत्र पुरुषदर्शनानें हें ज्ञान मिळेल" तू सेवा करणारा सनातन सेवक, तूं सेवापुरुष; तो पुरुषोत्तम सेव्य पुरुष; आणि नानारूपधारिणी, नाना साधनें पुरविणारी, ही वाहती सृष्टि, ही हि पुरुष च.

ही दृष्टि ठेवायची म्हणजे काय ? सर्वत्र अव्यंग निर्मळ सेवाभाव ठेवायचा. तुझ्या पायांतील चप्पल करकर वाजत आहे, थोडें तेल दे तिला. तेथें परमात्म्याचा च अंश आहे. ती चप्पल नीट राख. तो सेवासाधन चरखा. त्याला तेल घाल. तो ओरडत आहे, "नेति नेति"-'सूत कांतणार नाहीं.'

तो चरखा, तें सेवासाधन, म्हणजे हि पुरुष च. त्याची माळ, त्याचें तें जानवें, नीट ठेव. सारी सृष्टि चैतन्यमय मान. ती जड नको समजूं. ॐकाराचें सुंदर गाणें गाणारा तो चरखा, तो का जड ? परमात्म्याची मूर्ति च तो आहे. पोळ्याच्या दिवशीं अहंकार सोडून बैलाची पूजा आपण करतों. फार थोर आहे ही गोष्ट. पोळ्याची कल्पना रोज मनात राखून, बैलाला चांगलें राखून, त्याचेपासून योग्य तें काम घ्या. पोळ्याच्या दिवशींची भक्ति त्या च दिवशीं सपली असें न होवो. बैल म्हणजे परमात्म्याची च मूर्ति. तो नागर, तीं शेतीचीं अवजारें, तीं नीट राखा. सेवेचीं सर्व साधनें पवित्र आहेत. केवढी विशाल आहे ही दृष्टि. पूजा करणें म्हणजे गुलाल गधाक्षत फुलें वाहणें नव्हे. तीं भाडीं आरशासारखी ठेवणें ही भाड्याची पूजा. दिवा स्वच्छ पुसावयाचा ही त्याची पूजा. विळ्याला धार लावून शेतीच्या कामासाठीं तयार ठेवायचा, ही त्याची पूजा. दाराचें बिजागर गंजून गेलें. त्याला तेल लावून सतुष्ट करणें ही त्याची पूजा. जविनात सर्वत्र ही दृष्टि आणावयाची. सेवाद्रव्य उत्कृष्ट व निर्मळ राखावयाचें. साराश मी अक्षर पुरुष, तो पुरुषोत्तम, व ही साधनरूप सृष्टि; सर्व पुरुष च, परमात्मा च. सर्वत्र एक च चैतन्य खेळून राहिलें आहे. ही दृष्टि आली म्हणजे आपल्या कर्मात ज्ञान हि आलें.

कर्मामध्यें भक्ति ओतली, आता ज्ञान हि ओतलें, व अपूर्व असें जीवनाचें दिव्य रसायन बनविलें. गीतेनें शेवटीं अद्वैतमय सेवेच्या मार्गावर आपणास आणलें. सर्व सृष्टींत तीन पुरुष उभे आहेत. एका च पुरुषोत्तमानें हीं तिन्ही रूपें घेतलेलीं आहेत. तिन्ही मिळून एक च पुरुष आहे. केवळ अद्वैत च आहे. गीतेनें परमोच्च शिखरावर येथें आपणास आणून सोडलें. कर्म, भक्ति, ज्ञान, एकरूप च झालीं. जीव, शिव, व सृष्टि, एकरूप झालीं. कर्म भक्ति व ज्ञान यात विरोध च राहिला नाहीं. ज्ञानदेवांनीं अमृतानुभवात महाराष्ट्राला आवडता दृष्टात दिला आहे.

"देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरूनि डोंगरु
तैसा भक्तीचा वेव्हारु । का न व्हावा ॥

एक च दगड पोखरला, तेथें दगडाचें च मंदिर, त्या मंदिरात दगडाचा च कोरलेला देव, व देवासमोर दगडाचा च एक भक्त, व त्याच्याजवळ दगडात च कोरलेलीं फुलें; हें जसें सारें त्या एका दगडाच्या च लेण्यात करतात, एक च अखंड दगड तेथें सर्व रूपांनीं नटलेला असतो, तसें भक्तीच्या व्यवहारात हि का होऊं नये ? स्वामिसेवकसंबंध राहून हि ऐक्य का होणार नाहीं ? ही बाह्यसृष्टि, हें पूजाद्रव्य, निराळें असून हि तें आत्मरूप का न व्हावें ? तिन्ही पुरुष एक च आहेत. ज्ञान, कर्म, भक्ति, तिन्ही मिळून एक विशाल जीवनप्रवाह करावयाचा. असा हा परिपूर्ण पुरुषोत्तमयोग आहे. सेवक, स्वामी, व सेवाद्रव्य, एकरूप च असून भक्ति प्रेमाचा खेळ खेळावयाचा.

असा हा पुरुषोत्तमयोग ज्याच्या हृदयात बिंबला तो च खरी भक्ति करतो.

"सर्वज्ञ तो सर्वभावें सर्वरूपीं भजे मज"

असा पुरुष ज्ञानी असून हि संपूर्ण भक्त असतो. ज्याच्या ठिकाणीं ज्ञान आहे त्याच्या ठिकाणीं प्रेम आहे च. परमेश्वराचें ज्ञान व परमेश्वराचें प्रेम या अलग गोष्टी नाहींत. 'कारलें कडू' असें ज्ञान उत्पन्न झालें तर प्रेम उत्पन्न होत नाहीं. एखादा अपवाद असेल, परंतु कडूपणा कळला कीं त्याचा कटाळा आला च. पण खडीसाखरेचें ज्ञान होता च तें विरघळू लागतें. लगें च प्रेमाचा झरा उत्पन्न होतो. परमेश्वराच्या बाबतींत ज्ञान होणें आणि प्रेम उत्पन्न होणें या गोष्टी एकरूप आहेत. परमेश्वराच्या रूपाची गोडी, त्याला का रही साखरेची उपमा द्यावयाची ? त्या मधुर परमेश्वराचें ज्ञान झालें कीं तत्क्षणीं च प्रेमभाव हि उत्पन्न होईल. ज्ञान होणें व प्रेम होणें दोन भिन्न क्रिया च जणूं नाहींत. अद्वैतात भक्ति आहे कीं नाहीं याचा वाद घालीत नका बसूं. ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे—

"हें चि भक्ति हें चि ज्ञान ।
एक विठ्ठल चि जाण ॥ "

भक्ति व ज्ञान हीं एका च वस्तूचीं दोन नावें आहेत.

परमभक्ति जीवनांत आली म्हणजे मग होणारें कर्म हें भक्ति व ज्ञान यापासून वेगळें असत नाहीं. कर्म भक्ति व ज्ञान मिळून एक च रमणीय रूप होतें. या रमणीय रूपातून अद्भुत, प्रेममय, ज्ञानमय, सेवा सहज च निर्माण होते. आईवर माझें प्रेम आहे, परंतु हें प्रेम कर्मांत प्रगट झालें पाहिजे. प्रेम हें सदैव राबत असतें, सेवेंत प्रगट होत असतें. प्रेमाचें बाह्यरूप म्हणजे सेवा. प्रेम अनंत सेवाकर्मांनें नटून नाचतें. प्रेम असलें म्हणजे ज्ञान हि तेथें येतें. ज्याची सेवा करावयाची त्याला कोणती सेवा आवडेल याचें ज्ञान मला पाहिजे. नाहीं तर सेवा ही गैरसेवा व्हावयाची. सेव्य वस्तूचें ज्ञान प्रेमाला पाहिजे. प्रेमाचा प्रभाव कार्यद्वारा फाकण्यासाठीं ज्ञानाची आवश्यकता आहे. परंतु मुळात प्रेम पाहिजे. तें नसेल तर ज्ञान निरुपयोगी. प्रेमानें होणारें कर्म साध्या कर्मांहून निराळें असतें. शेतावरून थकून आलेल्या मुलाकडे म्हातारी आई प्रेमानें बघते, 'थकलास हो बाळ' म्हणते, परंतु त्या लहानशा कर्मांत केवढें सामर्थ्य असतें ! जीवनातील सर्व कर्मांत ज्ञान व भक्ति ओता. याला पुरुषोत्तमयोग म्हणतात.

(८७)

हे सर्व वेदाचें सार. वेद अनंत आहेत. परंतु अनंत वेदांचें सुटसुटीत सार म्हणजे हा पुरुषोत्तमयोग. हा वेद कोठें आहे ? वेदांची मोठी मौज आहे. वेदाचें सार कोठें आहे ? अध्यायाच्या आरंभीं च सांगितलें आहे, " ज्याच्या पानामधें वेद " अरे तो वेद या झाडाच्या पानापानात भरलेला आहे. वेद त्या संहितेंत, तुमच्या पोथींत, लपलेला नाहीं. तो विश्वात सर्वत्र फाकलेला आहे. तो इंग्रज कवि शेक्सपिअर सांगून राहिला आहे--

"वाहत्या झन्यात सद्ग्रंथ भेटतात, पाषाणातून प्रवचनें ऐकूं येतात." सारांश, वेद संस्कृतांत नाहींत, संहितेंत नाहींत ते सृष्टींत आहेत. सेवा करा म्हणजे दिसतील. "प्रभाते करदर्शनम्" उठल्याबरोबर आपला तळहात पहावा. सर्व वेद त्या हातात आहे. "सेवा कर" असें तो वेद म्हणतो. काल हात श्रमला आहे कीं नाहीं, आज श्रमावयास तयार आहे कीं नाहीं, त्याला घट्टे पडले आहेत कीं नाहींत, तें पहा. सेवा करून हात झिजले म्हणजे ब्रह्मलिखित उघडतें, असा "प्रभाते करदर्शनम्" चा अर्थ आहे.

वेद म्हणे आहे कोठें ? अरे तुझ्याजवळ च आहे तो. शंकराचार्यांना म्हणे आठव्या वर्षी वेद प्राप्त झाले. बिचारे शंकराचार्य मंदबुद्धि, त्यांना आठ वर्षे लागलीं ! परंतु तुम्हा आम्हांस हा जन्मत· च वेद प्राप्त झालेला आहे. आठ वर्षांची काय जरूर ? मी च जिवंत वेद आहें. सर्व परंपरा आतापर्यंतची माझ्यात जिरली आहे त्या परंपरेचें मी फळ आहें. त्या वेद-बीजाचें फळ तें च तर मी. माझ्या फळात अनंत वेदांचें बीज मीं साठवलें आहे. माझ्या पोटांत वेद पांच पन्नास पट मोठा झाला आहे. सारांश, वेदाचें सार आपल्या हातात आहे सेवा प्रेम व ज्ञान यावर जीवन रचावयाचें आहे. म्हणजे च हातात वेद आहे. मी अर्थ करीन तो च वेद. वेद बाहेर नाहींत. "वेदाचा तो अर्थ आम्हासी च ठावा" असें सेवा-मूर्ति संत म्हणतात. "सर्व वेद मला च जाणतात. मी च सर्व वेदांचा अर्क पुरुषोत्तम" असें भगवान् सांगून राहिले आहेत. असें हें वेदांचें सार, हा पुरुषोत्तमयोग, आपण जर जीवनात मुरवू शकलों, तर केवळ आनंद आहे ! मग तो पुरुष जें करतो त्यांतून वेद च प्रगट होतो असें गीता सुचवीत आहे. या अध्यायात सर्व गीतेचें सार आहे. गीतेची शिकवण येथें पूर्णपणें प्रगट झाली आहे. ती जीवनात उतरविण्यासाठीं सर्वांनीं रात्रंदिवस झटावें, दुसरें काय ?

रविवार,
२९-५-'३२

अध्याय सोळावा

(८८)

गीतेच्या पहिल्या पांच अध्यायांत जीवनाची एकूण योजना काय आहे, आणि आपला जन्म कसा सफल होईल, तें आपण पाहिलें. त्यानंतर सहाव्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत भक्तीचा निरनिराळ्या प्रकारें विचार केला. अकराव्या अध्यायांत भक्तीचें दर्शन झालें. बाराव्या अध्यायांत सगुण व निर्गुण भक्ति याची तुलना करून भक्तांची थोर लक्षणें पाहिली. बाराव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत कर्म व भक्ति हीं दोन तत्त्वें तपासून झालीं. तिसरा ज्ञानाचा विभाग राहिला होता तो आपण तेरा चौदा व पंधरा या अध्यायात पाहिला. आत्मा देहापासून अलग करणें, त्यासाठी तिन्ही गुण जिंकून घेणें, व शेवटीं सर्वत्र प्रभु पाहणें. पंधराव्या अध्यायांत जीवनाचें संपूर्ण शास्त्र पाहिलें. पुरुषोत्तमयोगात जीवनाची पूर्णता होते. त्याच्यापलीकडे कांहीं उरत नाहीं.

कर्म ज्ञान व भक्ति यांचा अलगपणा मला सहन होत नाहीं. कांहीं साधकांची निष्ठा अशी असते कीं त्यांना फक्त कर्म च सुचतें. कोणी भक्तीचा स्वतंत्र मार्ग कल्पितात व त्यावर च सारा भर देतात. कांहींचा कल ज्ञानाकडे असतो. जीवन म्हणजे केवळ कर्म, केवळ भक्ति, केवळ ज्ञान, असा केवलवाद मी मानूं इच्छीत नाहीं. उलटपक्षीं कर्म भक्ति व ज्ञान यांची बेरीज, असा समुच्चयवाद हि मी मानीत नाहीं. कांहीं

भक्ति, कांहीं ज्ञान, कांहीं कर्म, असा उपयुक्ततावाद हि मला पटत नाहीं. आधीं कर्म, मग भक्ति, मग ज्ञान, अशा सारखा क्रमवाद हि मी स्वीकारीत नाहीं. तिन्ही वस्तूंचा मेळ घालावा, असला सामंजस्यवाद हि मला पसंत नाहीं. मला असें अनुभवावेंसें वाटतें कीं कर्म म्हणजे च भक्ति, म्हणजे च ज्ञान. बर्फीच्या तुकड्यातील गोडी, तिचा आकार, तिचें वजन, या गोष्टी निरनिराळया नाहींत. ज्या क्षणीं बर्फीचा तुकडा तोंडांत टाकतों, त्या च क्षणी तिचा आकार हि खाल्ला, तिचें वजन हि पचवलें, तिची गोडी हि चाखली. तिन्ही गोष्टी एकत्र आहेत. बर्फीच्या प्रत्येक कणाकणात आकार, वजन, व गोडी, आहेत. अमक्या तुकड्यात आकार च आहे, अमक्या तुकड्यात गोडी च आहे, अमक्या तुकड्यात वजन च आहे, असें नाही. त्याप्रमाणें च जीवनांतील प्रत्येक क्रियेंत परमार्थ भरून रहावा, प्रत्येक कृत्य सेवामय, प्रेममय, व ज्ञानमय व्हावें, जीवनातील सर्व अंगप्रत्यंगात कर्म भक्ति व ज्ञान भरून रहावीं; याला पुरुषोत्तमयोग म्हणतात. सारें जीवन केवळ परमार्थमय करावयाचें ही गोष्ट उच्चारावयास सोपी आहे. परंतु या उच्चारातील जो भाव, त्याचा जर विचार करूं लागलों, तर केवळ निर्मळ अशी सेवा व्हावयास अंतःकरणात शुद्ध ज्ञान-भक्तीचा जिव्हाळा गृहीत धरला पाहिजे. म्हणून कर्म भक्ति व ज्ञान अक्षरशः एकरूप आहेत या परमदशेला पुरुषोत्तमयोग म्हणतात. जीवनाची अंतिम सीमा येथें गांठली गेली.

आता आज या सोळाव्या अध्यायांत काय सांगितलें आहे ? ज्या प्रमाणें सूर्योदय व्हावयाचा असला म्हणजे आधीं प्रभा फांकते, त्याप्रमाणें जीवनात कर्म भक्ति व ज्ञान यांनीं पूर्ण असा पुरुषोत्तमयोग उदय पावण्या-पूर्वी सद्‌गुणाची प्रभा बाहेर फांकू लागते. परिपूर्ण जीवनाची ही जी आगामी प्रभा, त्या प्रभेचें वर्णन या सोळाव्या अध्यायात केलें आहे. ही प्रभा कोणत्या अंधाराशीं झगडून प्रगट होते त्या अंधाराचें हि वर्णन केलें आहे. एखाद्या वस्तूचा पुरावा म्हणून कांहीं प्रत्यक्ष वस्तु पहावयास आपण मागतों. सेवा

भक्ति व ज्ञान जीवनांत आलीं आहेत, हें कशावरून समजावयाचें ? आपण शेतांत कष्ट करतों व धान्याची रास शेवटीं मोजून घेतों. त्याप्रमाणें आपण जी साधना करतों त्यांतून आपल्या अनुभवास काय आलें, किती सद्वृत्ति खोल गेल्या, किती सद्गुण अंगीं बाणले, जीवन सेवामय खरोखर किती झालें, हें तपासावयास हा अध्याय सांगत आहे. जीवनाची कला किती चढली तें पहावयास हा अध्याय सांगत आहे. जीवनाच्या या वाढत्या कलेला गीता दैवी संपत्ति ही संज्ञा देते. याच्या विरुद्ध ज्या वृत्ति, त्याना आसुरी म्हटलें आहे. सोळाव्या अध्यायांत दैवी व आसुरी संपत्ति याचा झगडा दाखविला आहे.

(८९)

ज्याप्रमाणें पहिल्या अध्यायात एकीकडे कौरव व दुसरीकडे पांडव समोरासमोर उभे केले आहेत, त्याप्रमाणें सद्गुणांची दैवी सेना व दुर्गुणांची आसुरी सेना येथे समोरासमोर उभ्या केल्या आहेत. फार प्राचीन काळा-पासून मानवी मनांत सदसत्प्रवृत्तींचा जो झगडा चालत असतो त्याचें रूपकात्मक वर्णन करण्याची पद्धति पडलेली आहे. वेदात इंद्र व वृत्र, पुराणात देव व दानव, तसें च राम व रावण, पारशांच्या धर्मग्रंथात अहुरमझ्द आणि अहरिमान, ख्रिस्ती धर्मात प्रभु व सैतान, मुसलमानी धर्मात परमेश्वर व इब्लीस; अशा प्रकारचे झगडे सर्व धर्मांतून आहेत. काव्यामध्यें स्थूल व ढोबळ विषयाचे वर्णन सूक्ष्म वस्तूंच्या रूपकानें करतात, तर धर्मग्रंथात सूक्ष्म मनोभावाना ठसठशीत स्थूल रूप देऊन वर्णितात. काव्यात स्थूलाचें सूक्ष्मानें वर्णन, तर येथें सूक्ष्माचें स्थूलानें वर्णन केलें जातें. यावरून असे सुचवावयाचें नाहीं कीं गीतेच्या आरंभीं जें युद्धाचें वर्णन आहे तें केवळ काल्पानिक आहे. ती ऐतिहासिक घटना हि असेल, परतु कवि त्या घटनेचा स्वतःच्या इष्ट हेतूसाठीं उपयोग करून घेत आहे. कर्तव्यासंबंधीं मोह पडला असतां कसें वागावें, ही गोष्ट युद्धाचें रूपक देऊन मांडली आहे. या सोळाव्या अध्यायांत चांगल्याचा व वाइटाचा झगडा दाखविला आहे. गीतेमध्यें युद्धाचें रूपक हि आहे.

कुरुक्षेत्र बाहेर हि आहे व आपल्या मनात हि आहे. सूक्ष्म रीतीनें पाहिलें तर जो झगडा मनांत असतो तो च बाहेर आपणांस मूर्तिमंत दिसत असतो. बाहेर जो शत्रु उभा आहे, तो माझ्या च मनांतील विकार साकार होऊन उभा आहे. आरशांत ज्याप्रमाणें माझें च बरें वाईट प्रतिबिंब दिसेल, त्या प्रमाणें माझ्या मनांतील बरे वाईट विचार बाहेर शत्रुमित्ररूपानें मला दिसतात. मी जागृतींतील स्वप्नात पाहतों, त्याप्रमाणें मनातील बाहेर पाहतों. आतील युद्ध व बाहेरील युद्ध यात मुळीं च फरक नाहीं. जें खरें युद्ध आहे तें आत च आहे.

आपल्या अंतःकरणांत एका बाजूस सद्गुण तर दुसऱ्या बाजूस दुर्गुण उभे आहेत. त्यानीं आपली रचना नीट केली आहे. सैन्यात ज्याप्रमाणें सेनापति लागतो, त्याप्रमाणें येथें हि सद्गुणांनीं एक सेनापति नेमला आहे. या सेनापतीचें नाव—'अभय.' या अध्यायात अभयाला पहिलें स्थान दिलेलें आहे. ही गोष्ट सहजासहजीं झालेली नाहीं. हेतुपुरस्सर च अभय शब्द प्रथम योजिला असावा. कोणत्या हि गुणाची अभयाशिवाय वाढ नाहीं. खरेपणाशिवाय सद्गुणाला किंमत नाहीं. खरेपणाला निर्भयता लागते. भयभीत वातावरणात सद्गुण फोंफावत नाहींत. भयभीत वातावरणात सद्गुण हि दुर्गुण होतील, सत्प्रवृत्ति हि दुबळ्या होतील. निर्भयता सर्व सद्गुणाचा मुख्य नायक आहे. पण सैन्याला आघाडी व पिछाडी दोन्हींकडे पहावें लागतें. सरळ हल्ला समोरून येतो, परंतु पाठीमागून चोरटा हल्ला येण्याचा हि संभव असतो. सद्गुणाच्या आघाडीस "निर्भयता" ठाण मांडून उभी आहे, तर पिछाडी "नम्रता" सांभाळीत आहे. अशी ही मोठी सुंदर रचना केली आहे. एकंदर सव्वीस गुण येथें दिले आहेत. यांतील पंचवीस गुण अंगीं ठसले, व जर का त्याचा अहंकार जडला तर एकदम पाठीमागून हल्ला होऊन मिळवलेलें सारें जावयाचें. म्हणून पाठीमागचे बाजूस 'नम्रता' हा सद्गुण ठेवला आहे. जर नम्रता नसेल तर जयाचें पराजयांत केव्हा

रूपांतर होईल तें कळणार हि नाहीं. अशा रीतीनें पुढे "निर्भयता" वा मार्गे "नम्रता" ठेवून सर्व सद्गुणांचा विकास करून घेणें शक्य होईल. या दोन गुणांच्या मध्यें जे चोवीस गुण आहेत, ते बहुतेक अहिंसेचे च पर्याय आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. भूतदया, मार्दव, क्षमा, शांति, अक्रोध, अहिंसा, अद्रोह, हे निरनिराळे अहिंसेचे च पर्याय-शब्द आहेत. अहिंसा व सत्य या दोन गुणांत सारे येऊन जातात. सर्व सद्गुणांना संक्षेप दिला तर शेवटीं अहिंसा व सत्य दोन च वस्तु राहतील. त्याच्या पोटांत बाकी सारे सद्गुण येतात. परंतु निर्भयता व नम्रता यांची गोष्ट वेगळी आहे. निर्भयतेने प्रगति करून घेतां येते व नम्रतेनें बचाव होतो. सत्य व अहिंसा या दोन गुणांचें भांडवल घेऊन निर्भयपणें पुढें गेलें पाहिजे. जीवन विशाल आहे. त्यात अनिरुद्ध संचार करीत गेलें पाहिजे. पाऊल चुकूं नये म्हणून नम्रता बरोबर असली म्हणजे झालें. मग चला सत्य-अहिंसेचे सर्वत्र प्रयोग करीत निर्भयपणें पुढें! तात्पर्य, सत्य व अहिंसा यांचा विकास निर्भयता व नम्रता यांनीं होतो.

एका बाजूनें सद्गुणांची फौज उभी आहे, तशी इकडे दुर्गुणांची हि उभी आहे. दंभ अज्ञान वगैरे दुर्गुणाबद्दल फार बोलावयास नको. या गोष्टी आपल्या परिचयाच्या आहेत. दंभ तर आंगवळणीं पडल्यासारखा आहे. सर्व जीवन दंभावर उभारल्यासारखें झालें आहे. अज्ञानासंबंधीं बोलायचें म्हणजे अज्ञान ही एक गोजिरवाणी सबब आपण पदोपदीं पुढें मांडीत असतों. जणूं अज्ञान म्हणजे फारसा मोठा गुन्हा च नाहीं. परंतु भगवान् सांगतात "अज्ञान हें पाप आहे." सॉक्रेटिस याच्या उलट म्हणाला होता. खटल्याच्या वेळीं तो म्हणाला "ज्याला तुम्ही पाप समजतां तें अज्ञान आहे, व अज्ञान क्षम्य आहे. अज्ञानाशिवाय पाप कसें संभवेल व अज्ञानाला शिक्षा कशी देणार?" परंतु भगवान् सांगतात, "अज्ञान हें हि पाप च आहे" कायद्याचें अज्ञान ही कांहीं बचावाची गोष्ट होऊं शकत नाहीं,

असें कायद्यामध्यें सांगतात ईश्वराच्या कायद्याचें अज्ञान हि फार मोठा गुन्हा आहे. भगवताचें सांगणें व सॉक्रेटिसाचें सांगणें यातील भावार्थ एक च आहे. स्वतःच्या अज्ञानाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहावें हें भगवान् सांगत आहेत, तर दुसऱ्याच्या पापाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहावें हें सॉक्रेटीस सांगत आहे दुसऱ्याच्या पापाबद्दल क्षमा करावी परंतु स्वतःच्या अज्ञानाची हि क्षमा करणें पाप आहे स्वतःचें अज्ञान शिल्लक नाहीं च ठेवता कामा

(९०)

अशा रीतीनें एकीकडे दैवी संपत्ति व दुसरीकडे आसुरी संपत्ति, अशा दोन सेना उभ्या आहेत त्यातील आसुरी संपत्ति टाळावी व दैवी संपत्ति कवटाळावी सत्य अहिंसा इत्यादि दैवी गुणांचा विकास अनादिकाळापासून होत आहे मध्यंतरीं जो काळ गेला त्या काळांत हि पुष्कळ विकास झाला तरी अद्याप विकासास पुष्कळ अवसर आहे विकासाची मर्यादा संपली असें नाहीं जोंपर्यंत सामाजिक शरीर आपणास आहे, तोंपर्यंत विकासास अनंत अवकाश आहे वैयक्तिक विकास झाला तरी सामाजिक, राष्ट्रीय, जागतिक, विकास राहतो च व्यक्तिनें आपल्या विकासाचें खात घालून मग समाज, राष्ट्र, यातील लाखो व्यक्तींच्या विकासास सुरुवात करावयाची असते उदाहरणार्थ, मानवानें अहिंसेचा विकास अनादि काळापासून चालविला असला तरी आज हि तो विकास सुरू च आहे

अहिंसेचा विकास कसा होत गेला तें पाहण्यासारखें आहे त्यावरून पारमार्थिक जीवनाचा विकास उत्तरोत्तर कसा होत आहे व त्याला अजून पूर्ण अवकाश कसा आहे हें दिसून येईल हिंसकाच्या हल्ल्यापासून बचाव कसा करावा याचा अहिंसक माणूस विचार करू लागला आधीं समाज रक्षणार्थ क्षत्रियवर्ग ठेवला, परंतु तो च पुढें समाजभक्षण करू लागला. तेव्हा या उन्मत्त क्षत्रियापासून बचाव कसा करावा याचा अहिंसक ब्राह्मण विचार करू लागले परशुरामानें स्वतः अहिंसक असून हि हिंसेचा अवलंब

केला व तो क्षत्रियांचा निःपात करूं लागला. क्षत्रियांनीं हिंसा सोडावी म्हणून तो स्वतः हिंसक बनला. हा अहिंसेचा च प्रयोग होता. परंतु तो यशस्वी झाला नाहीं. एकवीस वेळां क्षत्रियांचा संहार करून हि ते उरले च. कारण हा प्रयोग मुळांत च चुकीचा होता. ज्या क्षत्रियांत त्याचा नायनाट करण्यासाठीं म्हणून मीं भर घातली तो क्षत्रिय-वर्ग कसा नष्ट व्हावा ? मी स्वतः च हिंसक क्षत्रिय बनलों. हें बीज कायम च राहिलें. बीज कायम ठेवून झाडें तोडणारास पुन्हां पुन्हा झाडें उत्पन्न झालेलीं दिसणार च. परशुराम भला माणूस होता. परंतु प्रयोग मोठा विचित्र झाला. स्वतः क्षत्रिय होऊन तो पृथ्वी निःक्षत्रिय करूं पाहत होता. वास्तविक स्वतःपासून च त्यानें प्रयोग सुरूं केला पाहिजे होता. स्वतःचें च डोकें त्यानें प्रथम उडवलें पाहिजे होतें. परशुरामाचा मी दोष दाखवितों, तो त्याच्यापेक्षां मी शहाणा म्हणून नव्हे. मी बालक आहें. परंतु त्याच्या खांद्यावर उभा आहें. म्हणून मला साहजिक च ज्यास्त दिसत आहे. परशुरामाच्या प्रयोगाचा आधार च चुकीचा होता. हिंसामय होऊन हिंसेला दूर करणें शक्य नाहीं. उलट त्यामुळें हिंसकाची संख्या मात्र वाढते. परंतु त्यावेळेस ही गोष्ट लक्षात आली नाहीं. त्यावेळच्या भल्या माणसांनीं, थोर अहिंसामय माणसांनीं, विचार सुचला त्याप्रमाणें प्रयोग केले. परशुराम हा त्यावेळचा थोर अहिंसावादी. हिंसेच्या उद्देशानें हिंसा केली नाहीं. अहिंसा स्थापण्यासाठीं ती हिंसा होती.

तो प्रयोग फसला. पुढें रामाचें युग आलें. त्यावेळेस पुन्हा ब्राह्मणांनीं विचार सुरू केला. त्यांनीं हिंसा सोडली होती. स्वतः हिंसा नाहीं च करावयाची असें त्यांनीं ठरविलें. परंतु राक्षसांचे हल्ले कसे परतवावयाचे ? त्यांनीं असें पाहिलें कीं क्षत्रिय हिंसा करणारे आहेत च. त्यांच्याकडून परभारें राक्षसांचा संहार करवावा. काट्यानें कांटा काढावा. आपण स्वतः नामानिराळे रहावें. विश्वामित्रानें यज्ञरक्षणार्थ रामलक्ष्मणास बोलावून

त्यांच्याकरवीं राक्षस संहारिले. "जी अहिंसा स्वसंरक्षित नाहीं, ज्या अहिं-सेला स्वतःचे पाय नाहींत, असली हुळीपांगळी अहिंसा उभी कशी रहावयाची ?" असा विचार आज आपण करतों. परंतु वसिष्ठ-विश्वा-मित्रासारख्यांस क्षत्रियाच्या बळावर स्वतःचा बचाव करून घेण्यांत कमीपणा वाटला नाहीं. परंतु रामासारखा क्षत्रिय न भेटता तर ? विश्वामित्र म्हणता, "मी मरेन, परंतु हिंसा करणार नाहीं." हिंसक होऊन हिंसा दूर करण्याचा प्रयोग होऊन गेला होता. आतां स्वतःची अहिंसा तर नाहीं च सोडावयाची हें ठरून गेलें होतें. क्षत्रिय न लाभला तर अहिंसक मरून जातील अशी आतां भूमिका होती. विश्वामित्राबरोबर जात असता रामानें विचारलें, "हे ढीग कसले ?" विश्वामित्र म्हणाला, "हे ब्राह्मणाच्या हाडांचे ढीग आहेत. अहिंसक ब्राह्मणांनीं हल्ला करणाऱ्या हिंसक राक्षसांचा प्रतिकार केला नाहीं. ते मेले. त्यांच्या हाडांचे हे ढीग" ब्राह्मणाच्या या अहिंसेंत त्याग होता. परंतु दुसऱ्यापासून संरक्षणाची अपेक्षा होती. असल्या दुबळे-पणानें अहिंसेची पूर्णता होत नाहीं.

संतांनीं पुढें तिसरा प्रयोग केला. संतांनीं असें ठरविलें, "दुसऱ्याची मदत मागावयाची च नाहीं. माझी अहिंसा च माझा बचाव करील. असा जो बचाव होईल तो च खरा." संतांचा हा प्रयोग व्यक्ति-निष्ठ होता. हा व्यक्तिगत प्रयोग त्यांनीं पूर्णत्वास नेला. परंतु या प्रयोगांत व्यक्तिगतता राहिली. समाजावर हिंसकांचा हल्ला आला असता जर तो समाज संतांकडे येऊन विचारता, "आम्हीं काय करावें ?" तर त्या प्रश्नाला संतांना निश्चित उत्तर कदाचित् देतां आलें नसतें. व्यक्तिगत जीवनांत परिपूर्ण अहिंसा असणारे संत समाजाला सल्ला देतांना म्हणाले असते, "आम्ही दुबळे आहोंत." संतांना मी दोष देतों हें बाल-साहस आहे. मी त्यांच्या खांद्यावर आहें म्हणून जें दिसतें तें सांगतों. त्यांनीं

मला क्षमा करावी. ते करतील च. कारण त्यांची क्षमा थोर आहे. अहिंसेच्या साधनानें सामुदायिक प्रयोग करावे असें संतांस वाटत नसेल असें नाहीं. पण त्यांना परिस्थिति तितकी अनुकूल वाटली नाहीं. त्यांनीं स्वतःपुरते अलग अलग प्रयोग केले. परंतु अलग अलग केलेल्या प्रयोगांतून च शास्त्र रचलें जातें. संमिलित अनुभवातून शास्त्र बनतें.

संतांच्या प्रयोगानंतरचा चौथा प्रयोग आज आपण करीत आहोंत. सर्व समाजानें अहिंसात्मक साधनानीं हिंसेचा प्रतिकार करण्याचा आजचा प्रयोग आपण चालविला आहे. अशा प्रकारें चार प्रयोग आपण पाहिले. प्रत्येक प्रयोगात अपूर्णता होती आणि आहे. विकासक्रमांत ही गोष्ट अपरिहार्य च आहे. परंतु त्या त्या काळांत ते ते प्रयोग पूर्ण च होते असें म्हटलें पाहिजे. आणखी दहा हजार वर्षांनीं आजच्या आपल्या अहिंसक युद्धात हि पुष्कळ हिंसा दिसून येईल. शुद्ध अहिंसेचे प्रयोग आणखी होत जातील. ज्ञान कर्म व भक्ति यांचा च नव्हे तर सर्व सद्गुणांचा विकास होऊन राहिला आहे. एक वस्तु पूर्ण आहे. ती म्हणजे परमात्मा. भगवद्गीतेंतील पुरुषोत्तमयोग पूर्ण आहे. परंतु व्यक्ति आणि समुदाय यांच्या जीवनात त्याचा पूर्ण विकास व्हावयाचा आहे. वचनाचा हि विकास होतो. ऋषि मंत्राचे द्रष्टे समजले जात, कर्ते नव्हेत. कारण त्यांना मंत्राचा अर्थ दिसला. पण तो च त्याचा अर्थ असें नव्हे. त्यांना एक दर्शन झालें. यापुढें आपणांस त्याचा विकसित अर्थ दिसूं शकतो. त्यांच्यापेक्षां आपणांस ज्यास्त दिसतें हा कांहीं आपला विशेष नव्हे. त्यांच्या च आधारावर आपण पुढे जातों. मी येथें अहिंसेच्या च विकासावर बोलत आहें, याचें कारण सर्व सद्गुणांचें सरासरीनें सार काढलें तर अहिंसा हें च निघेल. आणि त्या युद्धांत आपण आज पडलों हि आहोंत. म्हणून या तत्त्वाचा कसा विकास होत आहे तें पाहिलें.

(९१)

हिंसकांचा हल्ला आला असतां अहिंसकांनीं बचाव कसा करावा, ही अहिंसेची एक बाजू आपण पाहिली. माणसा-माणसांतील झगड्यात अहिंसेचा कसा विकास होत आहे तें आपण पाहिलें. परंतु माणसाचा व पशूंचा हि झगडा आहे. माणसांनीं अद्याप आपसांतील झगडे मिटविले नाहींत, व पोटांत पशु कोंबून तो जगत आहे. मनुष्याला स्वतःचे झगडे अद्याप मिटवितां येत नाहींत व आपल्याहून हीन दुबळे जे पशु त्याना खाल्ल्याशिवाय त्याला जगतां येत नाहीं. हजारों वर्षें जगून कसें जगावें याचा विचार अद्याप माणसानें केला नाहीं. माणसाला माणसासारखें जगता येत नाहीं. परंतु या हि गोष्टीचा विकास होत आहे. एके काळीं माणसाचा सारा निर्वाह पशूवर च होत होता. परंतु शाहण्या उत्तम लोकास हें पटलें नाहीं. मास खावयाचें च झालें तर यज्ञातील मारलेल्या पशूंचें च खावें, असा त्यांनीं निर्बंध घातला. हिंसेला आळा बसावा हा हेतु. कित्येकांनीं तर मासाचा संपूर्ण त्याग केला. परंतु ज्यांना संपूर्णतः त्याग करवत नव्हता त्यांनीं यज्ञात परमेश्वरास अर्पून, कांहीं तपस्या करून, मांस खावें अशी परवानगी दिली. यज्ञात च मास खा, असें सांगण्यांत हिंसेला आळा बसेल असें वाटत होतें. परंतु पुढें यज्ञ ही सामान्य वस्तु होऊन बसली. वाटेल त्यानें उठावें, यज्ञ करावा, मास खावें, असें सुरू झालें. तेव्हा भगवान् बुद्ध पुढें आले. ते म्हणाले, "मास खावयाचें च असेल तर खा. परंतु देवाच्या नावानें तरी नको खाऊं" या दोन्ही वचनांत हेतु एक च, हिंसेला आळा बसावा. गाडी कोंडून, हि संयमाच्या मार्गावर यावी. यज्ञयाग करा कीं करूं नका. दोन्हींतून मासाशनत्याग च आपण शिकलों. अशा रीतीनें हळूं हळूं आपण मासाशन सोडीत गेलों.

जगाच्या इतिहासात भारतवर्षात च हा मोठा प्रयोग झाला. कोट्यवधि लोकांनीं मांस सोडलें. आणि आपण आज मांस खात नाहीं यांत आपली मोठी फुशारकी नाहीं. पूर्वजांच्या पुण्याईनें आपल्या तें अंगवळणीं पडलें आहे. परंतु पूर्वीचे ऋषि मांस खात होते असें जर आपण म्हटलें किंवा वाचलें तर आपणांस आश्चर्य वाटेल. ऋषि आणि मांस ! छे, काहीं तरी मलतें च ! परंतु मांसाशन करीत असता संयमानें त्यांनीं त्याग केला याचें श्रेय त्यांना आहे. ते कष्ट आपणांस नाहींत. त्यांची पुण्याई आयती आपणास मिळाली. भवभूति कवीच्या उत्तर-रामचरित्रात एक प्रसंग आहे. वाल्मीकीच्या आश्रमात वसिष्ठ ऋषि आले असतां त्यांच्या स्वागतासाठीं लहान कालवड मारली गेली. तेव्हा एक लहान मुलगा मोठ्या मुलास विचारतो, "आज आपल्या आश्रमात तो दाढीवाला वाघ आला आहे, त्यानें आपली कालवड मटकावली, खरें ना ?" तो मोठा मुलगा म्हणतो, "अरे ते वसिष्ठ ऋषि. असें म्हणूं नये." पूर्वी ते मांसाशन करीत व आज आपण करीत नाहीं, म्हणून त्यांच्यापेक्षा आपण मोठे असा अर्थ नव्हे. त्यांच्या अनुभवाचा फायदा आपणास आयता मिळाला. त्यांच्या अनुभवाचा आपण विकास केला पाहिजे. अजिबात दूध सोडण्याचे प्रयोग हि केले पाहिजेत. माणसानें अन्य प्राण्यांचें दूध पिणें हें हि गौण च आहे. दहा हजार वर्षांनीं येणारे लोक आमच्या विषयीं म्हणतील, " काय, त्यांना दूध न पिण्याचें व्रत घ्यावें लागे ? दूध कसें बा ते पीत ? इतके कसे ते रानटी ? " सारांश, निर्भयतेनें व नम्रतेनें आपण प्रयोग करीत सारखें पुढें गेलें पाहिजे. सत्याचें क्षितिज विशाल करीत गेलें पाहिजे. विकासास पुष्कळ अवकाश आहे. कोणत्या हि गुणाचा पूर्ण विकास झालेला नाहीं.

(९२)

दैवी संपत्तीचा विकास करावयाचा व आसुरी संपत्तीपासून दूर रहावयाचें. दूर राहण्यासाठीं या आसुरी संपत्तीचें वर्णन भगवान् करून राहिले आहेत. या आसुरी वर्णनांत तीन च मुख्य गोष्टी आहेत. असुरांच्या चरित्राचें सार ' सत्ता संस्कृति व संपत्ति ' या तीन वस्तूंत आहे. आपली च संस्कृति काय ती उत्कृष्ट व ती च सार्‍या जगावर लादली जावी, ही महत्त्वाकांक्षा. आपली च संस्कृति का लादली जावी ? तर ती म्हणे चांगली आहे. ती चांगली का ? तर ती आपली आहे म्हणून. आसुरी व्यक्ति काय किंवा अशा व्यक्तींनीं बनलेलीं साम्राज्यें काय, त्यांना या तीन गोष्टी पाहिजे असतात.

ब्राह्मणांना वाटतें ना कीं आपली संस्कृति सर्वश्रेष्ठ. सारें ज्ञान आपल्या वेदांत आहे. वैदिक संस्कृतीचा विजय सर्व जगभर व्हावा. "अग्रतश्चतुरो वेदान् पृष्ठतः सशरं धनुः" असें होऊन सर्व पृथ्वीवर आपल्या संस्कृतीचे झेंडे नाचवावेत. परंतु पाठीमागें "सशरं धनुः" असलें कीं पुढच्या बिचार्‍या वेदाचा निकाल च लागतो. मुसलमानास असें च वाटतें की कुराणांत जें काहीं आहे तेवढें च खरें. खिस्ताच्या अनुयायांना तसें च वाटतें. इतर धर्मांतील मनुष्य किती हि वर गेलेला असो, त्याचा जर खिस्तावर विश्वास नसेल तर त्याला स्वर्ग मिळणार नाहीं ! देवाच्या घराला त्यांनी एक च दरवाजा ठेवला आहे व तो म्हणजे खिस्ताचा ! लोक आपल्या घरांना तर खूप दरवाजे व खिडक्या लावतात. परंतु बिचार्‍या देवाच्या घराला एक च दरवाजा राखतात. " कुलीन मी चि संपन्न माझी जोडी कुठे असे" असें सर्वांना वाटत असतें. मी म्हणे भारद्वाज कुळांतला ! ती परंपरा माझी अव्याहत चालली आहे. पाश्चात्यांत हि असें च आहे. आमच्या नसांत म्हणे नॉर्मन सरदाराचें रक्त आहे ! आपल्या-कडे गुरुपरंपरा असते ना. मूळ आदिगुरु म्हणजे शंकर. मग ब्रह्मदेव

किंवा कोणी तरी गांठावयाचा. मग नारद, मग व्यास, मग आणखी एखादा ऋषि. मग आणखी मध्यें दहा पांच लोक घालून मग स्वतःचा गुरु, मग मी—अशी परंपरा दाखवावयाची. आपण मोठे, आपली संस्कृति श्रेष्ठ, असें वंशावळीवरून सिद्ध करावयाचें. अरे, तुझी संस्कृति उत्तम असेल तर तुझ्या कृतींतून ती दिसूं दे. तिची प्रभा आचरणांतून फांकूं दे. परंतु तें नाहीं. जी संस्कृति स्वतःच्या जीवनांत नाहीं, स्वतःच्या घरांत नाहीं, ती जगभर फैलावूं पाहणें या विचारसरणीला आसुरी म्हणतात.

ज्याप्रमाणें माझी संस्कृति सुंदर, त्याप्रमाणें जगांतील सारी संपत्ति घ्यावयास लायक मी च. सारी संपत्ति मला पाहिजे व मी ती मिळविणार च. ती संपत्ति का मिळवावयाची ? तर बरोबर समान वाटणी करण्यासाठीं ! यासाठीं स्वतःस संपत्तींत पुरून घ्यावयाचे ! तो अकबर म्हणत असे ना, "अजून रजपूत माझ्या साम्राज्यात कां दाखल होत नाहींत ? एक साम्राज्य होईल, शांति नांदेल !" अकबरास असें प्रामाणिकपणें वाटत होतें. हल्लींच्या असुरास असें च वाटतें कीं संपत्ति सारी एकत्र करावयाची. कां ? तर ती पुन्हा वाटण्यासाठीं.

त्यासाठीं मला सत्ता हवी. सारी सत्ता एका हातीं केन्द्रीभूत झाली पाहिजे. ही तमाम दुनिया माझ्या तंत्राखालीं राहिली पाहिजे. स्वतंत्राप्रमाणें, माझ्या तंत्राप्रमाणें, चालली पाहिजे. माझ्या, ताब्यांत जें असेल, माझ्या तंत्राप्रमाणें जें चालेल, तें च स्वतंत्र. अशा प्रकारें संस्कृति सत्ता व संपत्ति या मुख्य तीन गोष्टींवर भर आसुरी संपत्तींत दिला जातो.

एक काळ असा होता कीं ब्राह्मणांचें वर्चस्व समाजावर असे. त्यांनीं शास्त्रें लिहावीं, कायदे करावे, राजांनीं त्यांना नमावें. तें युग पुढें ओसरलें. क्षत्रियांचें युग आलें. घोडे सोडावयाचे, दिग्विजय करावयाचे. क्षत्रियसंस्कृति ही आली व गेली. ब्राह्मण म्हणे, "मी शिकविणारा, बाकी शिकणारे, माझ्या शिवाय गुरु कोण ?" ब्राह्मणांना संस्कृतीचा अभिमान होता.

क्षत्रियांचा भर सत्तेवर होता. "याला आज मीं मारलें, त्याला उद्यां मारीन" या गोष्टीवर यांचा सारा जोर. पुढें वैश्यांचें युग आलें. "पाठीवर मारा, परंतु पोटावर मारूं नका" यात वैश्यांचें सारें तत्त्वज्ञान आहे. सारें पोटाचें शहाणपण शिकवायचें. "हें धन माझें आहे, आणि तें हि माझें होईल" हा च जप, आणि हा च संकल्प. इंग्रज आपणांस म्हणतात नां, "स्वराज्य पाहिजे तर घ्या. फक्त आमचा पक्का माल येथें खपण्याच्या सवलती ठेवा म्हणजे झालें. मग तुमच्या संस्कृतीचा तुम्ही खूप अभ्यास करा. लंगोटी लावा व संस्कृति सांभाळा" आज काल होणारीं युद्धें हीं व्यापारी असतात. हें हि युग जाईल, जाण्यास आरंभ हि झाला आहे. असे हे सारे आसुरी संपत्तीचे प्रकार आहेत.

(९३)

आसुरी संपत्ति दूर सारण्याचा प्रयत्न करावा. आसुरी संपत्ति म्हणजे थोडक्यांत "काम, क्रोध, लोभ." सर्व जगाला हे काम-क्रोध-लोभ नाचवीत आहेत. हा नाच आतां पुरे. हे सोडले च पाहिजेत. क्रोध व लोभ कामातून उत्पन्न होतात. कामाला अनुकूल परिस्थिति प्राप्त झाली म्हणजे लोभ उत्पन्न होतो व प्रतिकूल परिस्थिति असली म्हणजे क्रोध उत्पन्न होतो. गीतेंत पदोपदीं या तिघांपासून दूर रहा असें सांगितलें आहे. सोळाव्या अध्यायाचे शेवटीं हें च सांगितलें. काम-क्रोध-लोभ हे नरकाचे तीन भव्य दरवाजे आहेत. या दरवाजांतून पुष्कळ रहदारी आहे. अनेक लोक जातात येतात. नरकाचा रस्ता ऐस पैस रुंद आहे. तेथून मोटारी जातात. वाटेत पुष्कळ सोबती हि भेटतात. परंतु सत्याचा रस्ता अरुंद आहे.

अशा या काम-क्रोधापासून बचाव कसा करावयाचा? संयमाचा मार्ग स्वीकारून. शास्त्रीय संयमाची कास धरली पाहिजे. संतांचे अनुभव म्हणजे च शास्त्र. प्रयोग करून संतांना जे सिद्धांत लाभले त्याचें शास्त्र होतें. या संयमाच्या सिद्धान्ताची कास धरा. उगी च शंका काढीत नका बसूं. काम-

क्रोध जगांतून गेले तर जगाचें कसें होईल, जग तर चाललें च पाहिजे, थोड्या प्रमाणांत तरी काम-क्रोध राखावयास नकोत का, असल्या शंका कृपा करून काढूं नका. काम-क्रोध भरपूर आहेत, तुम्हांला जरूर आहे त्याच्याहून ज्यास्त आहेत. उगी च बुद्धिभेद का निर्माण करतां ? काम-क्रोध-लोभ तुमच्या इच्छेहून कांकणभर ज्यास्त च आहेत. काम मेला तर संतति कशी निर्माण होणार, अशी नको चिंता. वाटेल तेवढी संतति तुम्ही निर्माण केलीत तरी एक दिवस असा उजेडणार आहे कीं मनुष्याचें नांव पृथ्वीवरून सफा पुसून जाईल. शास्त्रज्ञ ही गोष्ट सागत आहेत. पृथ्वी हळूं हळूं थंड होत आहे. एके काळीं पृथ्वी अत्यंत उष्ण होती तेव्हां तिच्यावर जीव नव्हता. एक काळ असा येईल कीं पृथ्वी अत्यंत थंड होईल व जीवसृष्टि सारी लयाला जाईल. या गोष्टीला लाखो वर्षें लागतील. तुम्ही संतति किती हि वाढवा परंतु शेवटीं हा प्रलय व्हावयाचा आहे हें निश्चित. परमेश्वर जो अवतार घेतो तो धर्मरक्षणार्थ घेतो, संख्या-रक्षणार्थ नव्हे. धर्मपरायण असा एक तरी मनुष्य जोंपर्यंत आहे, जोंपर्यंत एक तरी पापभीरु व सत्यनिष्ठ मनुष्य आहे, तोंपर्यंत काळजी नाहीं. ईश्वराची त्याच्याकडे नजर राहील. ज्यांचा धर्म मेलेला आहे असे हजारों लोक असून नसून सारखे च.

हें सारें लक्षात घेऊन सृष्टींत बेतानें रहा, संयमपूर्वक वागा. बेताल वागूं नका. लोक-संग्रह करणें याचा अर्थ लोक म्हणतील तसें वागणें हा नव्हे. माणसाचे संघ वाढविणें, संपत्तीचे ढीग जमा करणें, म्हणजे सुधारणा नव्हे. संख्येवर विकास अवलंबून नाहीं. समाज जर बेसुमार वाढेल तर माणसें एकमेकांचे खून करतील. प्रथम पशुपक्ष्यांना खाऊन मनुष्यसमाज माजेल. मग स्वतःच्या पोराबाळांना तोडून खावें लागेल. काम-क्रोधात सार आहे हें म्हणणें जर स्वीकारलें तर शेवटीं मनुष्य मनुष्याला फाड-फाडून खाईल यांत तिळमात्र शंका नको. लोक-संग्रह म्हणजे सुंदर व विशुद्ध नीतीचा मार्ग लोकास दाखविणें. काम-क्रोधातून मुक्त झाल्यामुळें पृथ्वी-

वरचा मनुष्य जर नाहींसा झाला तर मंगळावर उत्पन्न होईल. म्हणून ती चिंता नको. अव्यक्त परमात्मा सर्वत्र भरून राहिला आहे. तो तुमची काळजी घेईल. प्रथम तूं मुक्त हो. पुढचें फार नको पाहूं. सृष्टि व मानव-जात यांची नको काळजी. तुझी नैतिक शक्ति वाढव. काम-क्रोध झडझडून टाक. "आपुला तूं गळा घेईं उगवूनि". तुझी मान सांपडली आहे ती आधीं वांचव. इतकें केलेंस तरी पुष्कळ झालें.

संसार-समुद्रापासून दूर कांठावर उभे राहून समुद्राची गंमत पाहण्यात आनंद आहे. जो समुद्रांत गटांगळ्या खात आहे, ज्याच्या नाकातोंडात पाणी जात आहे, त्याला समुद्राचा काय आनंद ? संत समुद्रतीरावर उभे राहून आनंद लुटतात. संसारापासून अलिप्त राहण्याची ही जी संताची वृत्ति, ती अंगीं मुरल्याशिवाय आनंद नाहीं. कमल-पत्राप्रमाणें अलिप्त रहा. बुद्धानें म्हटलें आहे "संत उंच पर्वताच्या शिखरावर उभे असतात व तेथून ते खालीं संसाराकडे पाहतात. मग हा संसार त्याना क्षुद्र दिसतो." तुम्ही हि वर चढून पहा, म्हणजे हा अफाट पसारा क्षुद्र दिसेल. संसारात मग लक्ष च लागणार नाहीं.

सारांश, भगवंतांनीं आसुरी संपत्ति दूर करून दैवी संपत्ति जवळ करावी असें या अध्यायांत कळकळीनें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें यत्न करावा.

रविवार
५-६-'३२

अध्याय सतरावा

(९४)

माझ्या प्रिय बंधूनो! आपण हळूं हळूं टोकाकडे येत चाललों आहोत. पंधराव्या अध्यायात जीवनाचें संपूर्ण शास्त्र पाहिलें. सोळाव्या अध्यायांत एक परिशिष्ट पाहिलें. मनुष्याच्या मनांत व त्याच्या मनाचें प्रतिबिंब जो समाज त्या समाजांत, दोन वृत्तींचा, किंवा दोन संस्कृतींचा, किंवा दोन संपत्तींचा, झगडा चालला आहे. त्यांतून दैवी संपत्तीचा विकास करावा ही शिकवण सोळाव्या अध्यायांतील परिशिष्टात मिळाली. आज सतराव्या अध्यायांत दुसरें परिशिष्ट पहावयाचें आहे. या अध्यायांत कार्यक्रम-योग सांगितला आहे असें एका दृष्टीनें म्हणतां येईल. गीता या अध्यायांत रोजचा कार्यक्रम सुचवीत आहे. नित्य-क्रिया आजच्या अध्यायांत पहावयाच्या आहेत.

आपली वृत्ति प्रसन्न व मोकळी रहावी असें वाटत असेल तर आपण आपलें वर्तन बांधून घेतलें पाहिजे. आपला नित्य कार्यक्रम कोणत्या तरी ठराविक भूमिकेवरून चालला पाहिजे. त्या मर्यादेनें, त्या एका निश्चित नियमित रीतीनें, आपलें जीवन चाललें तर च मन मोकळें राहूं शकेल. नदी मोकळेपणें वाहते. परंतु तिचा प्रवाह बांधलेला आहे. जर बांधलेला नसेल तर तिचा मोकळेपणा वायां जाईल. ज्ञानी पुरुषाचें उदाहरण आपण डोळ्यासमोर घेऊं या. सूर्य हा ज्ञानी पुरुषांचा आचार्य आहे. भगवंतांनीं

प्रथम कर्मयोग सूर्यास शिकविला व सूर्यापासून मनूस, म्हणजे विचार करणाऱ्या मनुष्यास, प्राप्त झाला. सूर्य स्वतंत्र व मोकळा आहे. तो नियमित आहे यांत च त्याच्या स्वतंत्रतेचें सार आहे. आपल्या अनुभवाची गोष्ट आहे कीं ठराविक रस्त्यानें फिरावयास जाण्याची जर आपणांस सवय असेल तर रस्त्याकडे लक्ष न देतां मनानें आपणांस विचार करीत फिरता येतें. रोज नवीन नवीन रस्ता जर फिरण्यासाठीं आपण काढूं, तर सारें लक्ष त्या मार्गाकडे च द्यावें लागेल. मनाला मग मोकळीक राहणार नाहीं. सारांश, जीवनाचा बोजा न वाटता जीवनात आनंद वाटावा, यासाठीं आपण वर्तन बांधून घेतलें पाहिजे.

यासाठीं या अध्यायांत भगवान् कार्यक्रम सांगून राहिले आहेत. आपण जन्मतां च तीन संस्था बरोबर घेऊन जन्मत असतों. या तीन संस्थांचे कार्य मनुष्यानें उत्तम रीतीनें चालवून संसार सुखमय करावा यासाठीं गीता कार्यक्रम सांगत आहे. कोणत्या या तीन संस्था ? आपल्या भोंवतीं गुंडाळलेलें हें शरीर ही एक संस्था; आपल्या आसपास पसरलेलें हें विशाल ब्रह्मांड, ही अपार सृष्टि, जिचा आपण एक अंश आहोंत, ती दुसरी संस्था; आणि ज्या समाजात आपण जन्मलों तो समाज, आपल्या जन्माची वाट पहात असलेले ते आईबाप, बहीणभाऊ, आसपासचे शेजारीपाजारी, ही तिसरी संस्था. या तिन्ही संस्था आपण रोज वापरतों, झिजवतों. गीतेची अशी इच्छा आहे कीं या संस्थांची आपल्यासाठीं जी झीज होते ती भरून काढण्यासाठीं आपण सतत प्रयत्न करावा व जीवन सफल करावें. अहंकार दूर ठेवून या संस्थासंबंधींचें हें जन्म-प्राप्त कर्तव्य आपण केलें पाहिजे.

हें कर्तव्य करावयाचें खरें, पण त्याची योजना कोणती ? यज्ञ, दान व तप या तिहींनीं मिळून ही योजना होते. हे शब्द आपल्या परिचयाचे असले तरी त्यांतील अर्थ आपणांस नीट समजत नसतो. अर्थ समजून घेऊन जर जीवनांत त्या गोष्टी भरून राहतील तर तीन हि संस्थांचें साफल्य होऊन आपलें जीवन हि मोकळें व प्रसन्न राहील.

(९५)

हा अर्थ समजून घेण्यासाठीं प्रथम यज्ञ म्हणजे काय तें पाहूं- सृष्टिसंस्था आपण रोज वापरतों. शंभर माणसें एके ठिकाणीं राहिलीं तर दुसऱ्या दिवशीं तेथील सृष्टि बिघडलेली दिसते. तेथील हवा आपण बिघडवितों, जागा गलिच्छ करतों. अन्न खातों व सृष्टि हि झिजवितों. सृष्टि-संस्थेची ही झीज भरून काढली पाहिजे. यासाठीं यज्ञसंस्था निर्माण झाली. यज्ञाचा उद्देश काय ? सृष्टीची जी झीज होते ती भरून काढणें म्हणजे यज्ञ. आज हजारो वर्षें आपण जमिनीची मशागत करीत आहोंत. भूमीचा कस कमी होत आहे. आपण तिला झिजवीत आहोंत. यज्ञ म्हणतो, "पृथ्वीचा कस परत दे. जमीन नागर. सूर्याची उष्णता तिच्यात साठू दे. खत घाल." झीज भरून काढणे हा यज्ञातील एक हेतु. दुसरा हेतु म्हणजे वापरलेल्या वस्तूंचें शुद्धीकरण करणें. आपण विहीर वापरतों. आजूबाजूस घाण होते. पाणी साचते. विहिरीजवळची ही जो सृष्टि बिघडली, ती शुद्ध करावयाची. तेथील पाणी काढून लावावयाचें. चिखल दूर करावयाचा. झीज भरून काढणें, शुद्धि करणें, या गोष्टींबरोबर च प्रत्यक्ष कांहीं निर्माण करावयाचें, ही तिसरी गोष्ट हि यज्ञात आहे. कापड वापरलें, रोज पुन्हा सूत कातून तें निर्मावयाचें. कापूस पिकविणें, धान्य निर्माण करणें, सूत कातणे, ही हि यज्ञक्रिया च. यज्ञात जें निर्माण करावयाचें तें स्वार्थासाठीं नव्हे. आपण जी झीज केली ती भरून काढण्याची कर्तव्य-भावना तेथें असली पाहिजे. हा परोपकार नाहीं. आपण आधीं च ऋणी आहोंत. जन्मतः च ऋण डोक्यावर घेऊन आपण आलो. हें ऋण फेडण्यासाठीं जी निर्मिति करावयाची तो यज्ञ म्हणजे सेवा आहे, परोपकार नव्हे. त्या सेवेनें ऋण फेडावयाचें आहे. पदोपदीं सृष्टि-संस्था आपण वापरतों. तिची झीज भरून काढण्यासाठीं, तिची शुद्धि करण्यासाठीं, व नवीन उत्पन्न करण्यासाठीं, यज्ञ करावयाचा.

दुसरी संस्था म्हणजे मनुष्य-समाज. आईबाप, गुरु, मित्र, हे आपल्या-साठीं मेहनत करीत असतात. हें समाजाचें ऋण फेडण्यासाठीं दान सांगितलें आहे. समाजाचें ऋण फेडण्यासाठीं केलेला प्रयोग म्हणजे दान. दान म्हणजे परोपकार नव्हे. समाजापासून मीं अपार सेवा घेतलेली आहे. मी या जगांत असहाय व दुबळा होतों. या समाजानें मला लहानाचें मोठें केलें. यासाठीं मी समाजाची सेवा करावयाची. दुसऱ्याचें कांहीं न घेतां केलेली सेवा म्हणजे परोपकार. परंतु येथें समाजापासून आधीं च भरपूर घेतलेलें आहे. समाजाच्या या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं जी सेवा करावयाची ती सेवा म्हणजे च दान. मनुष्यसमाजाला पुढें जाण्यासाठीं मदत करणें म्हणजे दान. सृष्टीची झीज भरून काढण्यासाठीं केलेली मेहनत म्हणजे यज्ञ. समाजाचें ऋण फेडण्यासाठीं शरीरानें, द्रव्यानें, वा अन्य साधनानें, केलेली मदत तें दान होय.

याशिवाय तिसरी एक संस्था आहे. ती म्हणजे शरीर. शरीराची हि दिवसेंदिवस झीज होत असते. आपण मन, बुद्धि, इंद्रिय, या सर्वांना वापरतों, झिजवतों. या शरीररूपी संस्थेंत जे विकार, जे दोष, उत्पन्न होतील त्यांच्या शुद्धीसाठीं तप सांगितलें.

अशा तऱ्हेनें सृष्टि समाज व शरीर, या तिन्ही संस्थांचें काम उत्कृष्ट चालेल असें वागणें हें आपलें कर्तव्य आहे. आपण योग्य वा अयोग्य अनेक संस्था निर्माण करतों. परंतु या तीन संस्था आपण निर्मिल्या नाहींत. त्या स्वभावतः च आपणांस मिळाल्या आहेत. या संस्था कृत्रिम नाहींत. अशा या तीन संस्थांची यज्ञ-दान-तप या साधनांनीं झीज भरून काढणें माझा स्वभावप्राप्त धर्म आहे. या रीतीनें आपण वागूं लागूं तर आपली असेल नसेल ती शक्ति येथें लागेल. इतर गोष्टी करण्यास अवांतर शक्ति शिल्लक च राहणार नाहीं. सृष्टि समाज व हें शरीर, या तिन्ही संस्था सुंदर राहण्यासाठीं आपली सारी शक्ति खर्च करावी लागेल. कबीरा-सारखें, जर आपणांस हि म्हणतां आलें "देवा, तू मला जशी चादर

दिलीस, तशी मी परत देऊन चालली. नीट तपासून घे ही चादर" तर केवढी सफलता आहे ती ! परंतु अशी सफलता प्राप्त व्हावी यास्तव यज्ञ-दान-तपांचा त्रिविध कार्यक्रम आचरला पाहिजे.

यज्ञ दान व तप यांच्यांत आपण भेद पाहिला. परंतु खरें म्हटलें तर भेद नाहीं. कारण सृष्टि समाज व शरीर या तीन आजिबात निर-निराळ्या संस्था नाहींत. हा समाज सृष्टीबाहेर नाहीं. हें शरीर हि सृष्टीबाहेर नाहीं. तिन्ही मिळून एक च भव्य सृष्टिसंस्था होते. म्हणून जो उत्पादक परिश्रम करावयाचा, जें दान करावयाचें, जें तप आचरावयाचें, त्या सर्वांना व्यापक अर्थानें यज्ञ च म्हणता येईल. गीतेनें चौथ्या अध्यायांत द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, वगैरे यज्ञ सांगितले आहेत. गीतेनें यज्ञाचा अर्थ विशाल केला आहे.

या तीन हि संस्थांसाठीं जी जी सेवा करूं, ती सेवा यज्ञरूप च असणार. ती सेवा निरपेक्ष असली म्हणजे झालें. या सेवेंत फलाची अपेक्षा ठेवता येणार च नाहीं. कारण फल आपण आधीं च घेऊन चुकलों आहोंत. ऋण अगोदर च शिरावर आहे. घेतलेलें परत करावयाचें आहे. यज्ञानें सृष्टिसंस्थेंत साम्यावस्था प्राप्त होते, दानानें समाजांत साम्यावस्था प्राप्त होते, तपानें शरीरांत साम्यावस्था राहते. अशा रीतीनें तीन हि संस्थांत साम्यावस्था ठेवण्याचा हा कार्यक्रम आहे. यानें शुद्धि होईल, दूषित भाव नाहींसा होईल.

ही जी सेवा करावयाची, त्यासाठीं कांहीं भोग हि घ्यावा लागेल. भोग हें हि एक यज्ञाचें च अंग आहे. या भोगाला गीता आहार म्हणते. या शरीररूपी यंत्राला अन्नरूपी कोळसा दिला पाहिजे. हा आहार जरी स्वतः यज्ञ नसला तरी यज्ञ सिद्ध होण्याचें तें अंग आहे. म्हणून "उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म" असें आपण म्हणतों. बागिच्यांतून फुलें तोडून आणून देवाच्या शिरीं वाहिलीं ही पूजा. परंतु फुलें निर्माण करण्यासाठीं बागिच्यांत मेहनत केली, ती हि पूजा च. यज्ञ पुरा करण्यासाठीं जी जी

क्रिया करावयाची, ती एक प्रकारची पूजा च होय. देहाला आहार दिला तर च देह उपयोगी पडेल. यज्ञ-साधन अशीं कर्मे, तीं हे यज्ञ च. गीता या कर्मांना "तदर्थीय कर्म" यज्ञार्थ कर्मे, असें म्हणते. हें शरीर सेवेसाठीं सदा उभें रहावें. म्हणून या शरीराला जी मी आहुति देईन, ती आहुति यज्ञरूप आहे. सेवार्थ केलेला आहार पवित्र आहे.

या सर्व गोष्टींच्या मुळाशीं पुन्हा श्रद्धा हवी. सर्व सेवा परमेश्वरार्पण करावयाची हा भाव हवा. ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. ईश्वरार्पण बुद्धी-शिवाय सेवामयता येऊं शकत नाहीं. ईश्वरार्पणता ही प्रधान वस्तु विसरून चालणार नाहीं.

(९६)

परंतु आपल्या क्रिया ईश्वराला केव्हा अर्पण करता येतील ? त्या सात्त्विक होतील तेव्हां. आपलीं सर्व कर्मे जेव्हा सात्त्विक होतील तेव्हा च तीं देवास अर्पण करता येतील. यज्ञ, दान, तप, सर्व सात्त्विक पाहिजेत. क्रिया सात्त्विक कशा करावयाच्या ह्याचे तत्त्व चौदाव्या अध्यायात आपण पाहिलें. या अध्यायांत गीता त्या तत्त्वाचा विनियोग सांगून राहिली आहे.

ही सात्त्विकतेची योजना करण्यात गीतेचा दुहेरी उद्देश आहे. बाहेरून यज्ञ-दान-तपाची जी माझी विश्व-सेवा चालली आहे, तिला च आंतून आध्यात्मिक साधनेचें नांव देता यावें. सृष्टीची सेवा व साधना याना दोन निरनिराळे कार्यक्रम नकोत. साधना व सेवा या दोन निरनिराळ्या गोष्टी नाहींत च मुळीं. दोहोंसाठीं एक च प्रयत्न, एक च कर्म. असें केलेलें जे कर्म तें पुन्हां शेवटीं ईश्वरार्पण करावयाचें. सेवा + साधना + ईश्वरार्पणता हा योग एका च क्रियेनें साध्य झाला पाहिजे.

यज्ञ सात्त्विक होण्यासाठीं दोन गोष्टींची जरूरी आहे. निष्फलतेचा अभाव व सकामतेचा अभाव या दोन गोष्टी यज्ञात असाव्यात. यज्ञामध्यें जर सकामता असेल तर तो राजस यज्ञ होईल. निष्फलता असेल तर तो तामस यज्ञ होईल.

सूत कातणें हा यज्ञ आहे. सूत कातताना जर त्यात आत्मा ओतला नसेल, चित्ताची एकाग्रता नसेल, तर तो सूत्रयज्ञ जड होईल. बाहेरून काम चाललें असता आतून मनाचा मेळ नसेल तर ती सारी क्रिया विधिहीन होईल. विधिहीन कर्म जड होतें. विधिहीन क्रियेंत तमोगुण येतो. ती क्रिया उत्कृष्ट निर्मिति करू शकत नाहीं. फलाची निष्पत्ति तिच्यापासून होणार नाहीं. यज्ञात सकामता नसली तरी उत्कृष्ट फल त्यापासून मिळालें पाहिजे. कर्मात जर मन नसेल, आत्मा नसेल, तर तें कर्म बोजारूप होईल. त्यापासून मग कोठलें उत्कृष्ट फल? बाहेरचें काम बिघडलें तर आत मनाचा मेळ नव्हता ही गोष्ट निश्चित. कर्मात आत्मा ओता. आतून मेळ ठेवा. सृष्टि-सस्थेचें ऋण फेडण्यासाठीं आपणास उत्कृष्ट फलोत्पत्ति केली पाहिजे. कर्मात फलहीनता येऊ नये म्हणून ही आतरिक मेळाची विधियुक्तता असली पाहिजे.

अशा रीतीनें निष्कामता अगीं बाणून विधिपूर्वक यशस्वी कर्म हातून होईल, तेव्हा च चित्तशुद्धि होऊ लागेल. चित्तशुद्धीची कोणती कसोटी? बाहेरचें काम तपासून पहावें. तें जर निर्मळ व सुदर नसेल तर चित्त हि मलिन समजण्यास हरकत नाहीं. कर्मात सौंदर्य तरी केव्हा निर्माण होतें? चित्तशुद्धिपूर्वक व परिश्रमपूर्वक केलेल्या कर्मावर परमेश्वर आपल्या पसतीचा, आपल्या प्रसन्नतेचा, शिक्का मारतो. प्रसन्न परमेश्वरानें कर्माच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवला म्हणजे तेथें सौंदर्य उत्पन्न होतें. सौंदर्य म्हणजे पवित्र श्रमाला मिळालेला परमेश्वरी प्रसाद. मूर्ति बनवताना तन्मय झालेल्या शिल्पकाराला असा अनुभव येऊं लागतो कीं ही सुंदर मूर्ति माझ्या हातून बनलेली नाहीं. मूर्तीचा आकार घडता घडतां शेवटच्या क्षणीं आपोआप कोठून तरी सौंदर्य तेथें येऊन उभें राहतें. चित्तशुद्धीशिवाय ही ईश्वरी कला प्रगट होईल का? मूर्तीतील सारें स्वारस्य हें च कीं आपल्या अंतःकरणातील सौंदर्य तेथें ओतलेलें असतें. मूर्ति म्हणजे आपल्या

चित्ताची प्रतिमा. आपलीं सारीं कर्में म्हणजे आपल्या मनाच्या मूर्ति होत. मन सुंदर असेल तर त्या कर्ममय मूर्ति हि सुंदर होतील. बाहेरच्या कर्मांची शुद्धि मनांतील शुद्धीवरून, व मनाची शुद्धि बाहेरच्या कर्मांवरून, पडताळून घ्यावी.

आणखी एक गोष्ट सांगावयाची राहिली ती हो कीं ह्या सर्व कर्मांत मंत्र हि पाहिजे. मंत्रहीन कर्म व्यर्थ होय. सूत काढतांना या सुतानें मी गरीब जनतेशीं जोडला जात आहें हा मंत्र आंत हवा. हा मंत्र हृदयांत नसेल आणि तासन् तास क्रिया केलीत तरी ती व्यर्थ होय. ती क्रिया चित्त शुद्ध करणार नाहीं. त्या कापसाच्या पेळूंतील अव्यक्त परमात्मा सूत्र-रूपानें प्रगट होत आहे, असा मंत्र त्या क्रियेंत ओतून मग त्या क्रियेकडे पहा. ती क्रिया अति सात्त्विक व सुंदर होईल. ती क्रिया पूजा होईल, यज्ञरूप सेवा होईल. त्या लहानशा धाग्यानें समाजाशीं, जनतेशीं, जगदी-श्वराशीं, बांधले जाल. बालकृष्णाच्या चिमुकल्या तोंडांत यशोदामाईला सारें विश्व दिसलें. तुमच्या त्या मंत्रमय सुताच्या धाग्यात हि तुम्हांस विशाल विश्व दिसूं लागेल.

(९७)

अशी सेवा हातून व्हावी म्हणून आहार-शुद्धि हि हवी. जसा आहार तसें मन. आहार परिमित असावा. आहार कोणता असावा यापेक्षां हि तो किती असावा ही वस्तु अधिक महत्त्वाची आहे. आहाराची निवड ही गोष्ट महत्त्वाची नाहीं असें नाहीं. परंतु आहार घेतो तो प्रमाणांत घेतों कीं नाहीं ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे. आपण जें खातों त्याचा परिणाम होणार च. आपण कां खातों ? सेवा हातून उत्कृष्ट व्हावी म्हणून. आहार हि यज्ञाग आहे. सेवारूप यज्ञ फलद्रूप व्हावा म्हणून आहार. आहाराकडे या भावनेनें पहा. तो स्वच्छ व शुद्ध असावा. व्यक्ति आपल्या जीवनांत आहारशुद्धि किती करील याला मर्यादा च नाहीं. परंतु

आपल्या समाजानें आहारशुद्धीसाठीं तपस्या केली आहे. आहारशुद्धीसाठीं हिंदुस्थानांत विशाल प्रयत्न झाले. त्या प्रयोगांत हजारों वर्षे गेलीं. त्या प्रयोगात किती तपस्या खर्ची पडली असेल तें सांगवत नाहीं. जगाच्या पाठीवर एक हिंदुस्थान च असा देश आहे कीं जेथें जातीच्या जाति निवृत्त-मांसाशन आहेत. ज्या जाति मांसाशन करतात त्यांच्या हि आहारांत मांस ही नित्य वस्तु, मुख्य वस्तु, असते असें नाहीं. आणि जे मांस खातात, त्यांना हि त्यांत उणेपणा वाटतो. मनानें त्यांनीं मांसाचा त्याग केलेला च असतो. मांसाशनाला आळा घालण्यासाठीं यज्ञ रूढ झाला व तदर्थ च यज्ञ बंद झाला. श्रीकृष्ण भगवतानीं तर यज्ञाची व्याख्या च बदलली. कृष्णानें दुधाचा महिमा वाढविला. कृष्णानें असामान्य गोष्टी थोड्या नाहीं केल्या. परंतु हिंदी जनतेला कोणत्या कृष्णाचें वेड होतें? गोपालकृष्ण, गोपालकृष्ण, हें च नाव हिंदी जनतेस प्रिय आहे. तो कृष्ण, त्याच्याजवळ बसलेली ती गाय, ती अधरात धरलेली मुरली, असा तो गाईची सेवा करणारा गोपालकृष्ण च आबालवृद्धाच्या ओळखीचा आहे. गोरक्षणाचा मोठा उपयोग मांसाशन बंद करण्याकडे झाला. गाईच्या दुधाचा महिमा वाढला व मांसाशन कमी झालें.

तरी आहारशुद्धि संपूर्ण झाली आहे असें नाहीं. आपणास ती पुढें न्यावयाची आहे. बंगाली लोक मासे खातात याचें कित्येकास आश्चर्य वाटतें. पण त्यांना दोष देणें योग्य होणार नाहीं. बंगालमध्यें नुसता भात असतो. त्यानें शरीराचें सर्वस्वीं पोषण होऊं शकत नाहीं. ह्यासाठीं प्रयोग करावे लागतील. मासे न खाता कोणती वनस्पति खाल्ल्यानें ती च पुष्टि मिळेल याचा विचार सुरू होईल. असामान्य त्यागाच्या व्यक्ति निघतील व असे प्रयोग होतील. अशा व्यक्ति च समाजास पुढें नेतात. सूर्य जळत असतो, तेव्हा कोठें जगण्यापुरती अठ्याण्णव डिग्री उष्णता आपल्या अंगांत राहते. समाजात वैराग्याचे धगधगीत जळते सूर्य जेव्हा निर्माण होतात, भडेनें

परिस्थिति झुगारून विन पंखांनीं ध्येयाकाशांत जेव्हां ते भराऱ्या मारूं लागतात, तेव्हा कोठें संसारोपयोगी अल्प स्वल्प वैराग्य आपणांत येतें. मांसाशन बंद करावयास ऋषींना किती तपस्या करावी लागली असेल, किती प्राणार्पणें करावीं लागलीं असतील, त्याचा अशा वेळीं माझ्या मनांत विचार येतो.

सारांश, आज आमची सामुदायिक आहारशुद्धि इतकी झालेली आहे. अनंत त्याग करून पूर्वजांनीं मिळविलेली ही कमाई गमावूं नका. हिंदी संस्कृतींतील ही गोष्ट बुडवूं नका. आपणांस कसें तरी जगावयाचें नाहीं. कसें तरी ज्याला जगावयाचें आहे, त्याचें काम सोपें आहे. पशु सुद्धा कसें तरी जगतात. जसे पशु तसे च का आपण ? पशूमध्यें व आपणामध्यें फरक आहे. तो फरक वाढविणें याला च संस्कृतिवर्धन म्हणतात. आपल्या राष्ट्रानें मांसाशन-त्यागाचा महान् प्रयोग केला. तो पुढें न्या. निदान ज्या भूमिकेवर आहात त्याच्या मागें तरी जाऊं नका.

ही सूचना देण्याचें कारण हें कीं हल्लीं कित्येकाना मांसाशनाची इष्टता वाटूं लागली आहे. आज पौर्वात्य व पाश्चात्य संस्कृतींचा परस्परांवर परिणाम होत आहे. यातून शेवटीं भले च होईल अशी मला श्रद्धा आहे. पाश्चात्य संस्कृतीमुळें आपणांतील जड श्रद्धा ढासळून जात आहे. अंध श्रद्धा ढासळली तरी काहीं नुकसान नाहीं. जें चांगलें असेल तें टिकेल. वाईट जळून जाईल. अंध श्रद्धा जाऊन तिच्या जागीं अंध अश्रद्धा मात्र उत्पन्न होतां कामा नये. श्रद्धा च फक्त आंधळी असते असें नाहीं. अंध विशेषणाचा मक्ता श्रद्धेनें च फक्त घेतला असें नाहीं. अश्रद्धा हि आंधळी असूं शकते.

मांसाहारासंबंधी आज पुन्हां विचार सुरू झाला आहे. काय असेल तें असो, कांहीं नवीन विचार निघाला म्हणजे मला आनंद वाटतो. लोक जागे आहेत, धक्के देत आहेत, असें तरी समजतें. जागृतीचीं लक्षणें पाहून बरें वाटतें. परंतु जागृत होऊन डोळे चोळीत तसें च चालूं तर पडण्याचा संभव. म्हणून पुरती जागृति येईपर्यंत, डोळस जागृति येईपर्यंत,

ज्ञातापायास मर्यादा घातलेली बरी. खूप विचार करा. आडवे तिडवे चारी बाजूंनीं विचार करा. धर्माला विचाराची कात्री लावा. या विचाररूप कात्रीनें जो धर्म कातरला जाईल तो कुचकामाचा च होता असें समजलें पाहिजे. जे तुकडे असे तुटतील ते जाऊ देत. तुझ्या कात्रीनें जो तुटणार नाहीं, उलट तुझी कात्री च जेथें तुटेल, तो च धर्म खरा. धर्माला विचाराची भीति नाहीं. विचार करा, परतु कृति एकदम नका करू. अर्धवट जागृतींत कृति कराल तर पडाल. विचार जोरानें चालले तरी तूर्त आचार सांभाळा. कृतीवर सयम ठेवा. पूर्वींची पुण्याई गमावू नका.

(९८)

आहारशुद्धीने चित्तशुद्धि राहील. शरीरास हि बळ लाभेल. समाज-सेवा नीट करता येईल. चित्तात सतोष राहील. समाजात सतोष नांदेल. या समाजात यज्ञ-दान-तप-क्रिया विधियुक्त व सर्वत्र चालल्या आहेत, त्या समाजात विरोध आढळणार नाहीं. जसे आरसे समोरासमोर असले तर याच्यातील त्याच्यात दिसतें, त्याच्यातील याच्यात दिसतें, त्याप्रमाणें व्यक्ति व समाज यात बिंबप्रतिबिंब-न्यायानें सतोष प्रगट होईल. माझा सतोष तो समाजाचा, व समाजाचा तो माझा. उभय सतोष पडताळून पाहता येतील व ते एकरूप आहेत असें दिसून येईल. सर्वत्र अद्वैताचा अनुभव येईल. द्वैत व द्रोह याचा अस्त होईल. अशी सुव्यवस्था त्या योजनेनें समाजात राहू शकेल अशी योजना गीता मांडीत आहे. आपला रोजचा कार्यक्रम जर गीतेच्या योजनेप्रमाणें रचला तर किती सुरेख होईल!

परतु आज व्यक्तीचें जीवन व सामाजिक जीवन यात झगडा आहे. हा झगडा कसा दूर करता येईल, याची चर्चा आज सर्वत्र चालली आहे. व्यक्ति व समाज याच्या मर्यादा कोणत्या? व्यक्ति गौण कीं समाज गौण? श्रेष्ठ कोण? कोणी व्यक्तिवादाचे पुरस्कर्ते समाजाला जड समजतात. सेनापतीकडे एखादा शिपाई आला तर त्याच्याजवळ बोलतांना

सेनापति सौम्य भाषा वापरतो. त्याला 'तुम्ही' हि म्हणेल. परंतु सैन्याला तो वाटेल तसे हुकूम सोडील. सैन्य अचेतन, जणूं ठोकळा च. इकडून तिकडे हलवावा, तिकडून इकडे. व्यक्ति चैतन्यमय आहे. समाज जड आहे. याचा अनुभव येथें हि येत आहे पहा. माझ्यासमोर दोन तीनशें लोक आहेत. परंतु मी त्यांना रुचो वा न रुचो, बोलत च आहें. मला सुचेल तें मी सागत आहें. जणूं तुम्ही जड च आहात. परंतु माझ्या-समोर एक व्यक्ति आली तर त्या व्यक्तीचें म्हणणें ऐकून घ्यावें लागेल, विचारपूर्वक उत्तर द्यावें लागेल. परंतु येथें मी तास तास तुम्हास तिष्ठत ठेवलें आहे.

समाज जड आहे व व्यक्ति चैतन्यमय आहे असा व्यक्ति-चैतन्य-वाद कोणी प्रतिपादतात, तर कोणी समुदायाला महत्त्व देतात. माझे केस गेले, हात तुटला, डोळा गेला, दात पडला, एवढें च काय पण एक फुप्फुस गेलें, तरी हि मी जगतों. एकेक अवयव जड आहे. त्या एखाद्या अवयवाच्या नाशानें सर्वनाश होत नाहीं, सामुदायिक शरीर चाललें च आहे. अशा या दोन परस्परविरुद्ध विचारसरणी आहेत. तुम्ही ज्या दृष्टीनें बघाल तसें अनुमान काढाल. ज्या रंगाचा चष्मा त्या रंगाची सृष्टि.

कोणी व्यक्तीस महत्त्व देतो, कोणी समाजास. याचें कारण समाजात जीवनार्थ कलहाची कल्पना प्रसृत झाली आहे. पण जीवन का कलहासाठीं आहे ? त्यापेक्षा मरून का जात नाहीं ? कलह हा मरण्या-साठीं आहे. यामुळें च स्वार्थ व परमार्थ यात आपण भेद पाडतों. स्वार्थ व परमार्थ याच्यांत भेद आहे, ही कल्पना ज्या माणसानें प्रथम काढली त्याचो धन्य होय ! जी वस्तु च मुळीं नाहीं तिचें अस्तित्व भासविण्याचें सामर्थ्य ज्याच्या अकलेंत होतें, त्याचें कौतुक करावेसें वाटतें. जो भेद नाहीं तो त्यानें उभा केला व जनतेस शिकवला याचें आश्चर्य वाटते. चिनी भिंतीचा च हा प्रकार आहे. क्षितिजाला मर्यादा घालावयाची व

त्याच्या पलीकडे कांहीं नाहीं च असें मानावयाचें, त्यासारखें हें आहे. या सर्वांचें कारण आज यज्ञमय जीवनाचा अभाव आहे. त्यामुळें व्यक्ति व समाज यांत भेद पडले आहेत.

व्यक्ति व समाज यांत वास्तविक भेद पाडतां येणार नाहीं. एखाद्या खोलीचे दोन भाग करण्यासाठीं पडदा लावावा व तो पडदा वाऱ्यानें मागें पुढें झाला म्हणजे कधीं हा भाग मोठा, कधीं तो मोठा, असें वाटतें. वाऱ्याच्या लहरींवर त्या खोलीचे भाग अवलंबून असतात. ते भाग पक्के नाहींत. गीतेला हे झगडे माहीत नाहींत. हे काल्पनिक झगडे आहेत. अंतःशुद्धीचा कायदा पाळा असे गीता सांगत आहे. मग व्यक्तिहित व समाजहित यांत विरोध उत्पन्न होणार नाहीं. एकमेकांच्या हितास बाधा येणार नाहीं. ही बाधा दूर करणें, हा विरोध दूर करणें, ही तर गीतेची खुबी. गीतेचा हा कायदा अंमलांत आणणारी एक व्यक्ति निघाली तरी तिच्यामुळे राष्ट्र संपन्न होईल. राष्ट्र म्हणजे च राष्ट्रांतील व्यक्ति. ज्या राष्ट्रांत अशा ज्ञानसंपन्न आचार-संपन्न व्यक्ति नाहींत त्याला राष्ट्र कसें मानावयाचें ? हिंदुस्थान म्हणजे काय ? हिंदुस्थान म्हणजे रविंद्रनाथ, हिंदुस्थान म्हणजे गांधी, किंवा अशीं च पांच दहा नावें. हिंदुस्थानची कल्पना बाहेरचें जग या पाच दहा व्यक्तींवरून च करतें. प्राचीनकाळच्या दोन चार व्यक्ति, मध्यकाळातील चार पाच, पाच दहा आजच्या, घ्यावयाच्या त्यांत हिमालय गंगा यांना घालावयाचें कीं झाला हिंदुस्थान. ही च हिंदुस्थानची व्याख्या. बाकी ह्या व्याख्येवरचें भाष्य. भाष्य म्हणजे सूत्राचा विस्तार. दुधाचें दही, व दह्याचें ताक, लोणी. दूध, दही, ताक, लोणी यांचा झगडा नाहीं. दुधाचा कस त्यांत किती लोणी आहे यावरून मापतात. त्याप्रमाणें च समाजाचा कस व्यक्तींवरून मापला जातो. व्यक्ति व समाज यांत विरोध नाहीं. विरोध कसा असूं शकेल ? व्यक्ती-व्यक्तींत हि विरोध असूं नये. एका व्यक्तीहून दुसरी व्यक्ति संपन्न असली म्हणून तरी काय बिघडलें ? कोणी हि विपन्न

अवस्थेंत नसो, आणि संपत्तिमानाची संपत्ति समाजासाठीं वापरली जावो म्हणजे झालें. म्हणून माझ्या उजव्या खिशांत पैसे असले काय, डाव्या खिशात असले काय, दोन्ही खिसे माझे च आहेत. कोणती हि व्यक्ति संपन्न झाली तर त्यामुळें मी संपन्न होतों, राष्ट्र संपन्न होतें, अशी युक्ति साधता येईल.

परंतु आपण भेद करतों. धडें डोकीं अलग होतील तर दोन्ही मरतील. व्यक्ति व समाज यांत भेद नका करूं. एक च क्रिया स्वार्थ व परमार्थ याना अविरोधी कशी करावी हें गीता शिकवीत आहे. माझ्या खोलींतील हवा व बाहेरची अनंत हवा यांत विरोध नाहीं. मी विरोध कल्पून खोली बंद करीन तर मात्र गुदमरून मरेन. मला अविरोध कल्पून खोली मोकळी करूं दे कीं अनंत हवा आंत येते. ज्या क्षणीं मी स्वतःची जमीन, स्वतःच्या घराचा तुकडा, निराळा करतों, त्या च क्षणीं मी अनंत संपत्तीस पारखा होतों. माझें तें लहानसें घर जळलें, पडलें, म्हणजे मी माझें सर्वस्व गेलें असें म्हणून रडतों. परंतु असें कां म्हणावें, का रडावें ? कोती कल्पना करावयाची व मग रडावयाचें ! हे पांचशें रुपये माझे म्हटले, कीं सृष्टींतील अपार संपत्तीपासून मी दूर गेलों. हे दोन भाऊ माझे असें कल्पिलें कीं असंख्य भाऊ दूर गेले, याचें आपणांस भान नसतें. मनुष्य स्वतःचा किती संकोच करतो हा ! मनुष्याचा स्वार्थ तो च परार्थ असला पाहिजे. व्यक्ति व समाज यांत उत्तम सहकार्य ज्यायोगें होईल असा साधा सुंदर मार्ग गीता दाखवीत आहे. जीभ व पोट यांत विरोध का आहे ? पोटाला पाहिजे तेवढें च अन्न जिभेनें दिलें पाहिजे. पोटानें पुरे म्हटलें कीं जिभेनें बंद केलें पाहिजे. पोट ही एक संस्था, जीभ एक संस्था. या सर्व संस्थांचा मी सम्राट् आहें. या सर्व संस्थांत अद्वैत च आहे. कोठून आणलांत हा करंटा विरोध ? एका च देहांतील या संस्थात जसा वास्तविक विरोध नसून सहकार्य आहे, त्याप्रमाणें च समाजाचें हि आहे.

समाजांतील हें सहकार्य वाढावें म्हणून गीता चित्तशुद्धि-पूर्वक यज्ञ-दान-तप-क्रिया सागत आहे. अशा कर्मानें व्यक्ति व समाज दोहोंचें कल्याण साधेल.

यज्ञमय जीवन ज्याचें आहे, तो सर्वांचा होतो. आईचें प्रेम आपणांवर आहे असें प्रत्येक मुलास वाटतें. त्याप्रमाणें हा पुरुष सर्वांना आपला असें वाटतें. तमाम दुनियेला तो हवा हवासा वाटतो. असा पुरुष आपला प्राण आहे, मित्र आहे, सखा आहे असें सर्वांस वाटतें.

"ऐसा पुरुष तो पहावा। जनांस वाटे हा असावा"

असें समर्थांनीं म्हटलें आहे. असें जीवन करण्याची युक्ति गीतेनें दिली आहे.

(९९)

यज्ञमय जीवन करून पुनः तें सारें ईश्वरार्पणे करावयाचें, असें गीतेचें आणखी सांगणें आहे. जीवन सेवामय असल्यावर आणखी ईश्वरार्पणता कशाला ? परंतु सर्व जीवन सेवामय होणें ही गोष्ट पटकन आपण बोललों तरी होणें फार कठिण आहे. अनेक जन्मांतीं हें थोडें फार साधेल. शिवाय जरी सर्व कर्में सेवामय, अक्षरशः सेवामय, झालीं तरी तीं पूजामय झालीं च असें नाहीं. म्हणून "ॐ तत् सत्" या मंत्रानें सारें कर्म ईश्वरार्पण करावें.

सेवा-कर्म संपूर्णपणें सेवामय होणें कठिण. परार्थांत स्वार्थ येऊन च जातो. केवळ परार्थ संभवत च नाहीं. लेशमात्र हि माझा स्वार्थ ज्यात नाहीं असें करतां च येणार नाहीं. म्हणून दिवसें दिवस अधिक निष्काम, अधिक निःस्वार्थ, सेवा हातून व्हावी असें इच्छीत जावें. सेवा उत्तरोत्तर अधिक शुद्ध व्हावी अशी इच्छा असेल तर क्रियाजात ईश्वरार्पण करा ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे :—

"नामामृतगोडी वैष्णवां लाधली । योगियां साधली जीवनकळा ॥"
नामामृतांतील गोडी व जीवनकला अलग नाहींत. नामाचा आंतरिक घोष व बाह्य जीवनकला—दोहोंचा मेळ आहे. योगी वैष्णव एक च आहेत. परमेश्वरास क्रिया अर्पिल्यानें स्वार्थ परार्थ व परमार्थ एकरूप होतील. प्रथम मी तुम्ही निरनिराळे आहोंत, ते एक करावयाचे. "तुम्ही" व "मी" मिळून आम्ही झालों. आतां "आम्ही" आणि "तो" यांना एक करावयाचें. प्रथम माझा या सृष्टीशीं मेळ घालावयाचा व मग परमात्म्याशीं घालावयाचा. हें "ॐ तत् सत्" या मंत्रानें सुचविलें आहे.

परमात्म्याचीं अनंत नांवें आहेत. त्याच्या नांवांचें व्यासांनीं विष्णुसहस्रनाम केलें. जें जें नाव कल्पून घ्यावें तें त्याचें आहे. जें नाव मनांत मानावें, त्या अर्थानें या सृष्टींत पहावें, आणि तदनुरूप जीवन रचावें. परमेश्वराचें नाव मनात भावावयाचें, तें सृष्टींत पहावयाचें, व आपण त्याप्रमाणें व्हावयाचें, याला मी त्रिपदा गायत्री म्हणतों. उदाहरणार्थ, परमेश्वराचें "दयामय" हें नाव घेतलें, तो रहीम आहे असें मानलें, तो दयालु देव आतां या सृष्टींत डोळे उघडे ठेऊन पहावयाचा. परमेश्वरानें प्रत्येक लेंकराला त्याच्या सेवेसाठीं माता दिली आहे, त्याला जगण्यासाठीं हवा दिली आहे. अशा रीतीनें त्या दयामयाची सृष्टींतील दयेची योजना पहावयाची व आपलें जीवन हि दयामय करावयाचें. भगवद्गीतेच्या काळीं परमेश्वराचें जें प्रसिद्ध नाव होतें तें भगवद्गीतेनें सुचविलें. तें नांव म्हणजे "ॐ तत् सत्" हें होय.

ॐ म्हणजे "होय" परमात्मा आहे, या विसाव्या शतकांत हि परमेश्वर आहे. "स एव अद्य स उ श्वः" तो च आज आहे, तो च काल होता, तो च उद्यां असेल. तो कायम आहे, सृष्टि कायम आहे, व कमर कसून साधना करण्यासाठीं मी हि तयार आहें. मी साधक आहें, तो देव आहे, व ही सृष्टि पूजाद्रव्य, पूजासाधन, आहे. अशा भावनेनें मी मरून

जाईन तेव्हां ॐ हें अक्षर गळीं उतरलें असें होईल. तो आहे, मी नाहीं, व माझी साधना हि आहे. असा हा ओंकारभाव अंतरीं मुरला पाहिजे, साधनेंत उतरला पाहिजे. सूर्य केव्हा हि पहा, किरणांसह तो आहे. किरण दूर ठेवून तो कधीं नसतो. तो किरणांना विसरत नाहीं. त्याप्रमाणें साधना आपल्याजवळ कोणत्या हि वडीला पाहिलें तरी दिसली पाहिजे. असें होईल तर च ॐ हें अक्षर आपण पचावलें असें म्हणतां येईल.

नंतर "सत्". परमेश्वर सत् आहे, म्हणजे शुभ आहे, मंगल आहे. ही भावना मनांत आणून त्याचें मांगल्य सृष्टींत अनुभवा. पहा ती पाण्याची पातळी ! पाण्यांतून एक पोहरा भरून घ्या. तेथें झालेला खळगा क्षणांत भरून जातो. केवढी मंगलता ही, केवढी प्रीति ही ! नदी खळगे सहन करीत नाहीं. खळगे भरायला धांवते. "नदी वेगेन शुद्धयति" सृष्टिरूप नदी वेगानें शुद्ध होत आहे. म्हणून सृष्टि सारी शुभ व मंगल आहे. माझें हि कर्म तसें च होऊं दे. परमेश्वराचें हें "सत्" नाम पचविण्यासाठीं आपल्या साऱ्या क्रिया निर्मळ व भक्तिमय असल्या पाहिजेत. सोमरस ज्या प्रमाणें पवित्रकांतून गाळून घेत, त्याप्रमाणें सर्व कर्मांचें, आपल्या साधनेचें, नित्य परीक्षण करून त्यांत निर्दोषत्व आणावें.

उरलें "तत्". तत् म्हणजे तें, कांहीं तरी निराळें, या सृष्टीपासून अलिप्त. परमात्मा या सृष्टीपासून निराळा आहे, म्हणजे अलिप्त आहे. सूर्य उगवला म्हणजे कमळें फुलतात, पांखरें उडतात, अंधार नाहींसा होतो. परंतु सूर्य कोठें तरी दूर असतो. या सर्व परिणामांपासून तो नामानिराळा राहतो. आपल्या कर्मांमध्यें अनासक्ति राखावयाची, अलिप्तता आणायची, म्हणजे तें "तत्" नाम जीवनांत उतरलें.

अशा प्रकारें "ॐ तत् सत्" हें वैदिक नाम घेऊन गीतेनें सर्व क्रिया परमेश्वरास अर्पण करावयास शिकविलें आहे. सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करण्याचा विचार मागें नवव्या अध्यायांत आला आहे. "यत्करोषि यदश्नासि"

या श्लोकांत हें च सांगितलें आहे. ती च गोष्ट सतराव्या अध्यायांत विव-रली आहे. परमेश्वरास अर्पण करावयाची क्रिया सात्त्विक पाहिजे, तर च ती परमेश्वरास अर्पण करतां येईल हें येथें विशेष सांगितलें आहे.

(१००)

हें सारें खरें. परंतु एक प्रश्न आहे. "ॐ तत् सत्" हें नांव पवित्र *पुरुषाला पचावयाचें, पापी पुरुषानें कसें करावयाचें ?* पाप्याच्या मुखांत शोभेल असें एखादे नाव आहे किंवा नाहीं ? ॐ तत् सत् या नांवांत ती हि शक्ति आहे. ईश्वराच्या कोणच्या हि नामात असत्यांतून सत्याकडे नेण्याची शक्ति असते. पापातून निष्पापतेकडे तें नेऊं शकतें. जीवनाची हळूं हळूं शुद्धि केली पाहिजे. परमात्मा अवश्य मदत करील. तुझ्या दुबळेपणांत तुझा हात धरील.

एका बाजूस पुण्यमय पण अहंकारी जीवन, व दुसऱ्या बाजूस पाप-मय पण नम्र जीवन; यातून एक पसंत करा असें जर कोणी म्हणेल तर मी जरी तोंडानें बोलूं शकलों नाहीं तरी अंतःकरणांत म्हणेन "ज्या पापानें परमेश्वराचें स्मरण मला राहील, तें पाप च मला मिळूं दे". पुण्यमय जीव-नामुळें परमेश्वराची विस्मृति होणार असेल तर ज्या पापमय जीवनानें तो आठवेल तें च जीवन घे, असें माझें मन म्हणेल. याचा अर्थ असा नाहीं कीं पापमय जीवनाचें मी समर्थन करून राहिलों आहें. परंतु पाप तेवढें पाप नाहीं जेवढा पुण्याचा अहंकार पापरूप आहे.

बहु भितों जाणपणा । आड न यो नारायणा

असें तुकारामांनीं म्हटलें आहे. तो मोठेपणा नको. त्यापेक्षा पापी दुःखी असलों तरी बरा.

जाणतें लेंकरूं । माता लागे दूरी धरूं

परंतु अजाण मुलाला आई पोटाशीं धरील. स्वावलंबी पुण्यवान् होणें मला नको. परमेश्वरावलंबी पापी असणें हें च मला प्रिय आहे. परमात्म्याचें

पावित्र्य माझ्या पापाला पुरून उरण्यासारखें आहे. आपण पापें टाळण्याचा प्रयत्न करावा. तीं टाळता नाहीं आलीं तर हृदय रडेल, मन तडफडेल, मग परमेश्वराची आठवण होईल. तो कौतुक पाहत उभा आहे. त्याला म्हणा "मी पापी आहें व म्हणून तुझ्या दारीं आलों आहें." पुण्यवानाला ईश्वर-स्मरणाचा अधिकार आहे, कारण तो पुण्यवान् आहे. पाप्याला ईश्वर-स्मरणाचा अधिकार आहे, कारण तो पापी आहे.

रविवार,
१२-६-'३२

अध्याय अठरावा

(१०१)

माझ्या बधूनो! ईश्वराच्या कृपेनें आज अठरावा अध्याय आपण पाहत आहोंत. क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या या जगात कोणता हि संकल्प तडीस नेणें हें ईश्वराचे हातीं आहे. त्यातून जेलमध्यें तर पदोपदीं अनिश्चितता अनुभवास येत असते. येथें आपण एखादें काम सुरू करू व पुरें झालेलें पाहू, अशी अपेक्षा करणें कठिण आहे. आपली ही गीता पुरी होईल अशी अपेक्षा सुरू करताना नव्हती परतु ईश्वराची इच्छा होती म्हणून आज शेंवटास येऊन आपण पोंचलों आहोंत.

चौदाव्या अध्यायात सात्त्विक राजस व तामस, असे जीवनाचे किंवा कर्मांचे तीन प्रकार केले. त्यातील राजस व तामस टाकून सात्त्विकाचा स्वीकार करावयाचा हें आपण पाहिलें त्यानंतर सतराव्या अध्यायात तो च प्रकार निराळ्या रीतीनें पाहिला. यज्ञ, दान, तप, किंवा एका च शब्दात सागावयाचें झालें तर यज्ञ, हें जीवनाचें सार आहे. यज्ञाला उपयोगी अशीं आहारादि कर्में, तीं सुद्धा सात्त्विक व यज्ञरूप करून च ध्यावयाचीं. यज्ञरूप व सात्त्विक तेवढीं च कर्में स्वीकारावयाचीं बाकीचीं सोडावयाचीं, असा ध्वनि सतराव्या अध्यायात आपण ऐकला. ॐतत् सत् या मन्त्राचें स्मरण का ठेवावयाचें तें हि आपण पाहिलें. ॐ म्हणजे सातत्य, तत् म्हणज अलिप्तता, सत् म्हणजे सात्त्विकता आपल्या साधनेंत सातत्य अलिप्तता व सात्त्विकता असली पाहिजे. तर च ती साधना परमेश्वरास अर्पण करता येईल. या सर्व गोष्टींवरून असें दिसून येतें कीं काहीं कर्में टाळावयाचीं असतात, काहीं करावयाचीं असतात.

गीतेची सर्व शिकवण जर पाहिली तर जागजागीं कर्मांचा त्याग करूं नका असा बोध आहे. कर्मफळाचा त्याग गीता सांगत आहे. कर्म सतत करावयाचें व फळाचा त्याग करावयाचा ही गीतेची शिकवण सर्वत्र पाहून घ्यावी. पण ही एक बाजू झाली. दुसरी बाजू अशी दिसते कीं कांहीं कर्मांचा स्वीकार करावयाचा, कांहीं कर्मांचा त्याग करावयाचा. म्हणून शेवटीं अठराव्या अध्यायाचे आरंभीं अर्जुनानें प्रश्न केला, "कोणतें हि कर्म फलत्यागपूर्वक करावें ही एक बाजू. पुन्हां कांहीं अवश्यमेव टाकावीं व कांहीं करावीं ही दुसरी बाजू, यांचा मेळ कसा घालावा ?" जीवनाची दिशा स्पष्ट कळावी म्हणून हा प्रश्न आहे. फलत्यागाचें मर्म ध्यानीं येण्यासाठीं हा प्रश्न आहे. ज्याला शास्त्र संन्यास म्हणतें त्यामध्यें कर्म स्वरूपतः सोडावयाचें असतें. कर्माचें जें स्वरूप त्याचा त्याग करावयाचा असतो. फलत्यागांत कर्मांचा फलतः त्याग करावयाचा असतो. गीतेच्या फलत्यागाला प्रत्यक्ष कर्मत्यागाची आवश्यकता आहे का ? हा प्रश्न आहे. फलत्यागाच्या कसोटींत संन्यासाचा उपयोग आहे का ? संन्यासाची मर्यादा कोठपर्यंत ? संन्यास व फलत्याग या दोहोंच्या मर्यादा कशा व किती ? असा हा अर्जुनाचा प्रश्न आहे.

(१०२)

उत्तर देतांना भगवंतांनीं एक गोष्ट साफ सांगून टाकली कीं फलत्यागाची कसोटी ही सार्वभौम वस्तु आहे. फलत्यागाचें तत्त्व सर्वत्र लावतां येतें. सर्व कर्मांचा फलत्याग करावयाचा या गोष्टीचा राजस आणि तामस कर्मांचा त्याग करावयाचा या गोष्टीशीं विरोध नाहीं. कांहीं कर्मांचें स्वरूप च असें असतें कीं फलत्यागाची युक्ति वापरली रे वापरली कीं तीं कर्में स्वतः च गळून पडतात. फलत्यागपूर्वक कर्म करावें याचा अर्थ च हा होतो कीं कांहीं कर्में सोडलीं च पाहिजेत. फलत्यागपूर्वक कर्म करण्यांत प्रत्यक्ष कांहीं कर्मांचा त्याग येऊन च जातो.

या गोष्टीचा जरा खोल दृष्टि ठेऊन विचार करूंया. जीं काम्य कर्मे आहेत, ज्याच्या मुळाशीं कामना आहे, तीं कर्मे फलत्यागपूर्वक करा असें म्हणतां च ढांसळून जातात. फलत्यागासमोर काम्य व निषिद्ध कर्मे उभीं च राहूं शकत नाहींत. फलत्यागपूर्वक कर्म करणें म्हणजे केवल कृत्रिम तांत्रिक, यांत्रिक, क्रिया नाहीं. या कसोटीनें कर्मे कोणतीं करावीं व कोणतीं करूं नयेत हें आपोआप ठरतें. कोणी असें म्हणतात कीं "गीता फलत्यागपूर्वक कर्मे करा एवढें च सुचविते. कोणतीं कर्मे करा हें सुचवीत नाहीं". असें भासतें, परंतु तें वस्तुतः खरें नाहीं. कारण फलत्यागपूर्वक कर्म करा असें सांगण्यात च कोणतें करावें व कोणतें करूं नये हें समजून येतें. हिंसात्मक कर्मे, असत्यमय कर्मे, चोरीचीं कर्मे, हीं फलत्यागपूर्वक करतां येणार च नाहीत. फलत्यागाची कसोटी लावता च हीं कर्मे गळून पडतात. सूर्याची प्रभा फांकता च सर्व वस्तु उजळ दिसूं लागतात, परंतु अंधार उजळ दिसतो का ? नाहींसा च होतो. तद्वत् निषिद्ध व काम्य कर्मांची स्थिति आहे. कर्मे फलत्यागाच्या कसोटीवर घासून घ्यावींत. जें कर्म मी करूं पाहत आहें, तें अनासक्तिपूर्वक, फळाची लेशमात्र हि अपेक्षा न ठेवता, करणें मला शक्य आहे का हे आधीं पहावें. फलत्याग ही च कर्म करण्याची कसोटी. ह्या कसोटीप्रमाणे काम्य कर्मे आपोआप त्याज्य ठरतात. त्यांचा संन्यास च योग्य. आतां राहिलीं शुद्ध सात्त्विक कर्मे. तीं अनासक्त रीतीनें अहंकार सोडून करावयाचीं. काम्य कर्मे त्यागावयाचीं हें हि एक कर्म च झालें. फलत्यागाची कातर त्यास हि लावावयाची. काम्य-कर्मांचा त्याग हि सहज झाला पाहिजे.

अशा रीतीनें तीन गोष्टी आपण पाहिल्या. पहिली गोष्ट ही कीं जीं कर्मे करावयाचीं तीं फलत्यागपूर्वक करावयाचीं. दुसरी गोष्ट ही कीं राजस व तामस कर्मे निषिद्ध, व काम्य कर्मे फलत्यागाची कातर लावतां च आपोआप गळून पडतात. तिसरी गोष्ट ही कीं तो जो त्याग होईल, त्या

त्यागावर हि फलत्यागाची कातर लावावयाची, एवढा त्याग मीं केला, असा अहंकार होऊं द्यावयाचा नाहीं.

राजस तामस कर्में त्याज्य का ? कारण तीं शुद्ध नाहींत. शुद्ध नसल्यामुळें तीं कर्म करणाऱ्याच्या चित्तावर लेप करतात. परतु अधिक विचार केला म्हणजे असें आढळतें कीं सात्विक कर्में हि सदोष असतात. जें जें कर्म म्हणून आहे त्यात काहीं ना काहीं दोष आहे च. शेतीचा स्वधर्म घेतला तर ती शुद्ध सात्विक क्रिया आहे. परतु या यज्ञमय स्वधर्मरूप शेतींत हि हिंसा येते. नागरतांना वगैरे कित्येक जीवजतु मरतात. विहिरी-जवळ चिखल होऊं नये म्हणून दगड बसविताना जतु मेले. सकाळीं दरवाजे उघडून सूर्याचा प्रकाश घरात येता च असंख्य जंतु मरून जातात. ज्याला आपण शुद्धीकरण म्हणतों ती मारणाक्रिया होऊं पाहते. साराश, सात्विक स्वधर्मरूप कर्मांत हि दोष येतो, तर कसे करावयाचें ?

मीं पूर्वीं सागितलें होतें कीं सर्व गुणाचा अद्याप विकास व्हावयाचा आहे. ज्ञान, भक्ति, सेवा, अहिंसा, याचा बिंदुमात्र अनुभव आला आहे. पूर्वीं सारा अनुभव येऊन गेला असें नाहीं. अनुभव घेत जग पुढे जात आहे. मध्ययुगात अशी एक कल्पना निघाली कीं कृषिकर्मांत हिंसा येते, म्हणून अहिंसक लोकानीं ती करूं नये. त्यानीं व्यापार करावा. धान्य पिकविणें पाप, धान्य विकणें म्हणाले पाप नाहीं. परंतु अशा रीतीनें क्रिया टाळून हित होत नाहीं. अशा रीतीनें कर्मसंकोच करीत करित जर मनुष्य वागूं लागेल तर शेवटीं आत्मनाश होईल. कर्मांतून सुटण्याचा मनुष्य जों जों विचार करील, तों तों अधिक च कर्माचा पसारा वाढेल. तुमच्या धान्याच्या व्यापारासाठीं कोणीं शेती करावयास नको कां ? त्या शेतींतील हिंसेचे तुम्ही हि नाहीं का मग भागीदार होत ? कापूस पिकविणें जर पाप, तर तो उत्पन्न झालेला विकणें हि पाप. कापूस उत्पन्न करणें सदोष आहे म्हणून तें कर्म सोडणें हा बुद्धीचा दोष आहे. सर्व कर्मांवर बहिष्कार घालणें, हें कर्म नको, तें कर्म नको,

कांहीं च करूं नये, अशा रीतीनें बघणाऱ्या दृष्टींत खरा दयाभाव उरला नसून दयाभाव मेला असें समजावें. पालवी खुडल्यानें झाड मरत नाहीं, तें फोंफावतें. क्रियेचा संकोच करण्यांत आत्मसंकोच आहे.

(१०३)

मग प्रश्न असा कीं जर सर्व क्रियांत दोष आहेत तर सर्व क्रिया कां न सोडाव्या ? याचें उत्तर एकदां पूर्वी दिलें आहे. सर्व कर्मांचा त्याग करणें ही कल्पना फार सुंदर आहे. हा विचार मोहक आहे. परंतु हीं असंख्य कर्में कशीं सोडावयाचीं ? राजस व तामस कर्में सोडण्याची जी तऱ्हा, ती च सात्त्विक कर्में सोडण्याच्या बाबतींत आहे कां ? सदोष अशीं जीं सात्त्विक कर्में तीं कशीं टाळावयाचीं ? गंमत अशी आहे कीं "इंद्राय तक्षकाय स्वाहा" असें जेव्हां मनुष्य जगात करूं लागतो, त्यावेळेस इंद्र अमर असल्यामुळें नाहीं च मरत, परंतु तक्षक सुद्धां न मरतां मजबूत होऊन बसतो. सात्त्विक कर्मांत पुण्य आहे व थोडा दोष आहे. परंतु थोडा दोष आहे म्हणून त्या दोषाबरोबर पुण्याची हि आहुती देऊं पहाल, तर पुण्यक्रिया चिवट असल्यामुळें नाहीं च मरणार, परंतु दोषक्रिया मात्र वाढूं लागतील. या असल्या सळामिसळीच्या विवेकहीन त्यागानें पुण्यरूप इंद्र तर नाहीं च मरत, परंतु दोषरूप तक्षक मरता तो हि मरत नाहीं. म्हणून त्याच्या त्यागाची रीत कोणती ? मांजर हिंसा करते म्हणून तिचा त्याग केला तर उंदीर हिंसा करतील. साप हिंसा करतो म्हणून त्याला दूर केला तर शेतीची शेंकडों जंतु हिंसा करतील. शेतातील पिकाचा नाश झाल्यानें हजारों माणसें मरतील. यासाठीं विवेकयुक्त त्याग पाहिजे.

गोरखनाथास मच्छींद्रनाथ म्हणाले, "या मुलास धुऊन आण." गोरखनाथानें मुलाचा पाय धरून चांगलें आपटलें व त्याला कुंपणावर वाळत टाकलें. मच्छींद्रनाथ म्हणाले "आणला का मुलगा धुऊन" ? गोरखनाथ म्हणाले, "त्याला आपटून, धुऊन वाळत टाकलें आहे." मुलाला धुण्याची

का ही तऱ्हा ? कपडे धुण्याची व माणसें धुण्याची एक तऱ्हा नाहीं. त्या दोन प्रकारांत अंतर आहे. त्याप्रमाणें राजस व तामस कर्मांचा त्याग आणि सात्त्विक कर्मांचा त्याग यांत निराळेपणा आहे. सात्त्विक कर्मे तोडण्याची तऱ्हा निराळी आहे.

विवेकहीन वागल्यानें कांहीं तरी तिरपगडें होऊन बसावयाचें ! तुकारामांनीं म्हटलें आहे ना--

"त्यागें भोग माझ्या येतील अंतरा । मग मी दातारा काय करूं ॥"

लहानसा त्याग करावयास जावें तर मोठा भोग उरावर येऊन बसतो. म्हणून तो अल्पसा त्याग हि मिथ्या होतो. बारीकशा त्यागाच्या पूर्तीसाठीं मोठमोठीं इंद्रभवनें उभारावयाचीं, त्या ऐवजीं ती खोपटी च बरी होती. ती च पुरे. लंगोटी लावून सारा विलास भोंवतीं उभारावयाचा, त्या ऐवजीं सदरा बंडी अधिक बरी. म्हणून भगवंतांनीं सात्त्विक कर्मांचा जो त्याग करावयाचा त्याची तऱ्हा च निराळी सांगितली आहे. तीं सारीं सात्त्विक कर्मे करावयाचीं परंतु त्यांचीं फळें तोडून टाकावयाचीं. कांहीं कर्मे समूळ सोडावयाचीं असतात. कांहींचीं फळें तोडावयाचीं असतात. अंगावर बाहेरून डाग पडला तर धुऊन काढतां येईल. परंतु नैसर्गिक कातडीचा रंग काळा असेल तर त्याला व्हाइटवॉश करून काय होणार ! तो काळा रंग तसा च राहूं दे. त्याच्याकडे पाहूं च नको. तो अमंगळ म्हणूं नको.

एक मनुष्य होता. त्याला आपलें घर अमंगळ वाटलें म्हणून तें सोडून तो एका खेड्यांत गेला. त्या खेड्यांत हि त्याला घाण दिसली. म्हणून तो जंगलांत गेला. तेथें एका आंब्याच्या झाडाखालीं तो बसला. वरून एका पक्ष्यानें त्याच्या डोक्यावर घाण केली. हें जंगल हि अमंगळ असें म्हणून तो नदींत जाऊन उभा राहिला. नदींत मोठे मासे लहान माशांना खात होते. हें पाहून तर त्यास शिसारी च आली. सारी सृष्टि अमंगळ आहे, येथें मेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें मनांत ठरवून तो बाहेर आला व त्यानें

होळी पेटविली. तिकडून एक गृहस्थ आले व म्हणाले, "का जीव देतोस ?" तो म्हणाला "हें जग अमंगळ आहे म्हणून." तो गृहस्थ म्हणाला "तुझें हें घाणेरडें शरीर, ही चरबी, येथें जळूं लागली म्हणजे किती घाण सुटेल ! आम्ही येथें जवळ च राहतों. आम्हीं कोठें जावें ? एक केस जळला तर कोण घाण सुटते ! तुझी तर सारी चरबी जळणार ! येथें किती दुर्गंधि सुटेल याचा कांहीं विचार कर." तो मनुष्य वैतागून म्हणाला, "या जगात जगण्याची सोय नाहीं, व मरण्याची हि सोय नाहीं. काय करावें ?"

साराश, अमंगळ अमंगळ म्हणून सारें च टाळाल तर जमणार नाहीं. तें लहान कर्म टाळूं पहाल तर दुसरें मोठें बोकांडीं येऊन बसेल. कर्म स्वरूपतः बाहेरून सोडल्यानें सुटत नसतें. जीं कर्में ओघानें आलीं त्या कर्मांच्या विरुद्ध जाण्यात जर आपली शक्ति कोणी खर्चील, ओघाच्या विरुद्ध जर कोणी जाऊं पाहील, तर तो शेवटीं थकून ओघाबरोबर वाहून जाईल. ओघाला अनुकूल अशी च क्रिया करून त्यानें आपला तरणोपाय पाहिला पाहिजे. त्यामुळें मनावरचा लेप कमी होत जाईल व चित्त शुद्ध होत जाईल. पुढें पुढे क्रिया आपोआप गळत जाईल. कर्मत्याग न होता क्रिया गळेल. कर्म सुटणार च नाहीं. क्रिया गळून जाईल.

क्रिया आणि कर्म या दोन गोष्टींत अंतर आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या ठिकाणीं फार गोंगाट चालला आहे व तो बंद करावयाचा आहे असें समजा. एखादा शिपाई येतो व तो आरडाओरड बंद करण्यासाठीं स्वतः मोठ्यानें ओरडतो. तेथलें बोलणें बंद करण्यासाठीं मोठ्यानें बोलण्याचें तीव्र कर्म त्याला करावे लागलें. दुसरा एखादा येईल, नुसता उभा राहील, व बोट वर करील. तेवढ्यानें च लोक गप्प बसतील. तिसरा एखादा नुसता तेथें हजर झाला एवढ्यानें च सारे शांत बसतील. एकाला तीव्र क्रिया करावी लागली, दुसऱ्याची क्रिया जरा सौम्य झाली, तिसऱ्याची सूक्ष्म

झाली. क्रिया कमी कमी झाली. परंतु लोकाना ज्ञात राखण्याचें कर्म समान च झालें. जसजशी चित्तशुद्धि होत जाईल, तसतशी क्रियेची तीव्रता कमी होईल. तीव्रतून सौम्य, सौम्यातून सूक्ष्म, व सूक्ष्मांतून शून्य होत जाईल. कर्म निराळें व क्रिया निराळी. कर्माची व्याख्या च ही कीं कर्त्याला जें इष्ट तें कर्म. कर्माची प्रथमा द्वितीया विभक्ति असते, तर क्रियेसाठीं एक स्वतंत्र क्रियापद वापरावें लागतें.

कर्म निराळें व क्रिया निराळी हें समजून घ्या. एखादा रागावला असला तर तो फार बोलून किंवा मुळीं च न बोलून राग प्रगट करील. ज्ञानी पुरुष लेशमात्र हि क्रिया करीत नाहीं. परंतु कर्म अनंत करतो. त्याचें केवळ अस्तित्व च अपार लोकसंग्रह करूं शकतें. तो ज्ञानी पुरुष नुसता असो म्हणजे झालें. त्याचे हात पाय कार्य करीत नसतील तरी हि तो काम करतो. क्रिया सूक्ष्म होत जाते व कर्म उलट वाढत जातें. विचाराचा हा ओघ जर आणखी पुढे नेला तर चित्त परिपूर्ण शुद्ध झालें म्हणजे शेवटीं क्रिया शून्यरूप होऊन अनंत कर्म होत राहील असें म्हणतां येईल. आधीं तीव्र, पुढें तीव्रातून सौम्य, सौम्यांतून सूक्ष्म, सूक्ष्मांतून शून्य, असें ओघानें च क्रियाशून्यत्व प्राप्त होईल. परंतु मग अनंत कर्म आपोआप च होईल.

वरून वरून कर्म दूर केल्यानें तें दूर होणार नाहीं. निष्कामतापूर्वक करता करता हळूं हळूं त्याचा अनुभव येईल. ब्राउनिंग कवीनें 'ढोंगी पोप' म्हणून एक कविता लिहिली आहे. त्या पोपाला एक मनुष्य म्हणाला, "तूं नटतोस काय ? हे जगे कशाला ? हें वरचें ढोंग कशाला ? ही गंभीर मुद्रा कशाला ?" तेव्हा तो म्हणाला, "हें मी कां करतों तें ऐक. हें नाटक करतां करता श्रद्धेचा स्पर्श न कळत होण्याचा संभव आहे." म्हणून निष्काम क्रिया करीत रहावयाचें. हळूं हळूं निष्क्रियत्व अंगीं बाणेल.

(१०४)

साराश, राजस व तामस कर्में अजीबात सोडावयाचीं, सात्त्विक कर्में करावयाचीं. आणि हा विवेक करावयाचा कीं जीं सात्त्विक कर्में सहज ओघानें प्राप्त झालीं तीं सदोष असलीं तरी टाकावयाचीं नाहींत. होऊ दे तो दोष. तो दोष टाळूं पाहशील तर दुसरे असंख्य दोष पदरात पडतील. तुझें नकटें नाक तसें च असूं दे. तें कापून सुंदर करूं पाहशील तर तें आणखी च भेसूर व विद्रूप दिसेल. तें आहे तसें च ठीक आहे. सात्त्विक कर्में सदोष असलीं तरी तीं ओघप्राप्त आहेत म्हणून सोडावयाचीं नाहींत. तीं करावयाचीं, परंतु त्यांचा फलत्याग करावयाचा.

आणखी एक गोष्ट सांगावयाची. जें कर्म ओघानें आलें नसेल तें आपण चांगलें करूं असें तुला किती हि वाटत असलें तरी तें करूं नकोस. ओघानें आलें तेवढें च कर. आटाआटी करून दुसरें नवीन अंगावर ओढून घेऊं नकोस. जें कर्म मुद्दाम खटाटोप करून उभारावयाचें तें कर्म किती हि चांगलें असलें तरी दूर राख, त्याचा मोह नको. जें ओघप्राप्त कर्म आहे, त्याच्या बाबतींत च फलत्याग संभवतो. हे कर्म चांगलें आहे, तें कर्म चांगलें आहे, अशा लोभानें मनुष्य सर्वत्र धावूं लागला तर कोठला फलत्याग ? जीवनाचा सारा विचका होईल. फळाच्या आशेनें च तो हीं परधर्मरूप कर्में करूं पाहील आणि फळ हि हातीं पडणार नाहीं. जीवनात कोठें च स्थिरता प्राप्त होणार नाहीं. त्या कर्मांची आसक्ति चित्तावर जडेल. सात्त्विक कर्मांचा लोभ वाढला तरी तो लोभ हि दूर केला पाहिजे. तीं नाना प्रकारचीं सात्त्विक कर्में जर करूं पाहशील तर त्यात राजसता व तामसता येईल. म्हणून तुझा जो सात्त्विक ओघप्राप्त स्वधर्म तो च तूं कर.

स्वधर्मांत स्वदेशी धर्म, स्वजातीय धर्म, व स्वकालीन धर्म, येतो. या तिहींनीं स्वधर्म बनत असतो. माझ्या वृत्तीला काय अनुकूल व अनुरूप

आहे, कोणतें कर्तव्य मला प्राप्त झालेलें आहे, हें सर्व स्वधर्म पाहतांना येतें च. तुमच्यांत 'तुम्हीपणा' म्हणून कांहीं तरी आहे, म्हणून तुम्ही 'तुम्ही' आहात. प्रत्येकाचा कांहीं विशेष असतो. बकरीचा विकास बकरी राहण्यांत च आहे. बकरी राहून च तिनें विकास करून घेतला पाहिजे. बकरी जर 'मी गाय होईन' असें म्हणेल तर तें शक्य नाहीं. स्वयंप्राप्त बकरीपणाचा त्याग तिला करता येत नाहीं. त्यासाठीं तिला शरीर सोडावें लागेल. नवीन धर्म, नवीन जन्म, घ्यावा लागेल. परंतु या जन्मीं तो बकरीपणा, तो च पवित्र आहे. बैल व बेडकीची गोष्ट आहे ना? बेडकीच्या वाढीला मर्यादा आहे. ती बैलासारखी होऊं पाहील तर मरेल. दुसऱ्या रूपाची नक्कल करणें योग्य होत नाहीं. म्हणून परधर्म भयावह म्हटला आहे.

पुन्हा स्वधर्मांत हि दोन भाग आहेत. एक बदलणारा भाग व दुसरा न बदलणारा. आजचा मी उद्यां नाहीं, उद्यांचा परवां नाहीं. मी सारखा बदलत आहें. लहान मूल असतांनाचा स्वधर्म म्हणजे केवळ संवर्धन. तरुण-पणात माझ्या ठिकाणीं कर्म-शक्ति भरपूर असेल तर तद्द्वारा समाजसेवा मी करीन. प्रौढपणात माझ्या ज्ञानाचा इतरास लाभ मिळेल. असा कांहीं स्वधर्म बदलणारा आहे, तर दुसरा कांहीं न बदलणारा आहे. यांना च पूर्वीच्या शास्त्रीय संज्ञा द्यावयाच्या झाल्या तर आपण असें म्हणूं, "मनुष्याला वर्णधर्म आहे व आश्रमधर्म आहे. वर्णधर्म बदलत नाहीं. आश्रमधर्म बदलतात."

आश्रमधर्म बदलतात म्हणजे मी ब्रह्मचारिपद सार्थक करून गृहस्थ होतों, गृहस्थाचा वानप्रस्थ होतों, वानप्रस्थाचा संन्यासी होतों. आश्रमधर्म असा बदलत असला तरी वर्णधर्म बदलता येत नाहीं. माझी नैसर्गिक मर्यादा मला सोडतां येणार नाहीं. तो प्रयत्न मिथ्या आहे. तुमच्यांतील तुम्हीपणा तुम्हांला टाळतां येणार नाहीं, या कल्पनेवर वर्णधर्माची योजना आहे. वर्ण-धर्माची कल्पना गोड आहे. वर्णधर्म अगदीं च अटळ आहे कां? बकरीचें

जसें बकरीपण, गाईचें गायपण, तसें ब्राह्मणाचें ब्राह्मणत्व, क्षत्रियांचें क्षत्रियत्व, आहे का ? वर्णधर्म इतका पक्का नाहीं ही गोष्ट मी मान्य करतों. परंतु ही गोष्ट स्वारस्यानें घ्यावयाची. वर्णधर्म सामाजिक व्यवस्थेसाठीं युक्ति म्हणून जेव्हां वापरला जातो, तेव्हां त्यांत अपवाद येणार च. तो अपवाद गृहीत धरावा च लागतो. तो अपवाद गीतेनें गृहीत धरला आहे. साराश, हे दोन प्रकारचे धर्म ओळखून अवातर धर्म सुंदर व मनमोहक दिसले तरी ते टाळा.

(१०५)

फलत्यागाच्या कल्पनेचा जो आपण विकास करीत आलों, त्यातून पुढील अर्थ निघाला—

१. राजस व तामस कर्मांचा सर्वस्वीं त्याग.

२. त्या त्यागाचा हि फलत्याग. त्याचा हि अहंकार नको.

३. सात्त्विक कर्मांचा स्वरूपतः त्याग न करता फक्त फलत्याग.

४. सात्त्विक कर्मे जीं फलत्यागपूर्वक करावयाचीं तीं सदोष असलीं तरी करावयाचीं.

५. सतत फलत्यागपूर्वक तीं सात्त्विक कर्मे करीत करीत चित्त शुद्ध होईल व तीव्राचें सौम्य, सौम्याचें सूक्ष्म, व सूक्ष्माचें शून्य, अशा रीतीनें सारे क्रियाजात गळून पडेल.

६. क्रिया गळून पडतील, परंतु कर्म, लोकसंग्रहरूप कर्म, होत च राहील.

७. सात्त्विक कर्म हि जें ओघप्राप्त तें च करावयाचें. जें ओघप्राप्त नाहीं, तें किती हि चागलें वाटलें तरी दूर राखावयाचें. त्याचा मोह नको.

८. सहजप्राप्त स्वधर्म हि पुन्हां दोन प्रकारचा. बदलणारा व न बदलणारा. वर्णधर्म बदलत नाहीं. आश्रमधर्म बदलतो. बदलणारा स्वधर्म बदलत राहिला पाहिजे. त्यामुळें प्रकृति विशुद्ध राहील.

प्रकृति वाहती पाहिजे. झरा वाहता नसेल तर त्याला दुर्गंधि येईल. तसें च आश्रमधर्माचें आहे. मनुष्य प्रथम कुटुंबाचा स्वीकार करतो. स्वतःच्या विकासासाठीं कुटुंबाच्या बंधनांत स्वतःला घालतो. तेथें बहुविध अनुभव घेतो. परंतु कुटुंबांत आल्यावर जर कायमचा तेथें च जखडला जाईल तर विनाश होईल. जें कुटुंबांत राहणें प्रथम धर्मरूप होतें तें च अधर्मरूप होईल. कारण तो धर्म बंधनकर झाला. बदलणारा धर्म आसक्तीनें सोडला नाहीं तर भयानक स्थिति होईल. चांगल्या वस्तूची सुद्धां आसक्ति नको. आसक्तीमुळें घोर अनर्थ होतो. फुप्फुसांत क्षयाचे जन्तु चुकून गेले तरी सारें जीवन पोखरून टाकतील. सात्त्विक कर्मात आसक्तीचे जन्तु जर बेसावधपणें शिरूं दिले तर स्वधर्म सडूं लागेल. त्या सात्त्विक स्वधर्माला राजस व तामस घाण सुटेल. कुटुंब हा बदलणारा स्वधर्म, तो यथासमय सुटला पाहिजे. तसें च राष्ट्रधर्माचें. राष्ट्रधर्मांत आसक्ति आली, हें आपलें राष्ट्र एवढें च पहावयाचें असें जर आपण ठरविलें, तर राष्ट्रभक्ति ही भयंकर वस्तु होईल. आत्मविकास अडानें थांबेल. चित्ताला आसक्ति जडेल व अधःपात होईल.

(१०६)

सारांश. जीवनाचें फलित हातीं यावें असें वाटत असेल तर फलत्याग हा चिंतामणि हातीं घ्या. तो तुम्हांला रस्ता दाखवील. फलत्यागाचें तत्त्व स्वतःच्या मर्यादा हि सांगतें. हा दीप जवळ असेल तर कोणतें कर्म करावें, कोणतें टाकावें, कोणतें केव्हा बदलावें, हें सारें समजेल. परंतु आतां दुसरा च एक विषय विचारासाठीं घेऊं. साधकानें संपूर्ण क्रिया गळून पडणें ही जी शेवटची स्थिति तिच्याकडे लक्ष ठेवावयाचें का? क्रिया न होता ज्ञान्याच्या हातून कर्म होत राहील, ही जी ज्ञानी पुरुषाची स्थिति तिच्याकडे साधकानें दृष्टि ठेवावयाची का?

नाहीं. येथें हि फलत्यागाची कसोटी च हातीं घ्यावयाची. आपल्या जीवनाचें स्वरूप इतकें सुंदर आहे कीं आपणांस जें पाहिजे असतें तें लक्ष

न ठेवतां हि आपणांस मिळेल. जीवनाचें सर्वांत मोठें फलित म्हणजे मोक्ष. तो मोक्ष, ती अकर्मावस्था, तेथें हि लोभ नको. ती स्थिति न कळत अंगीं येईल. संन्यास ही वस्तु अशी नाहीं कीं अचानक दोन बाजून पांच मिनिटांनीं यावयाची, संन्यास ही वस्तु यान्त्रिक नाहीं. ती तुझ्या जीवनांत कशी विकसित होत जाईल तें तुला समजणार हि नाहीं. म्हणून मोक्षाची चिंता सोड.

भक्त देवाला नेहमीं असें च म्हणतो, "ही भक्ति मला पुरे. तो मोक्ष, तें अंतिम फळ, तें मला नको" मुक्ति म्हणजे एक प्रकारची भुक्ति च ती. मोक्ष म्हणजे भोग च, एक फळ च. या मोक्षरूपी फळावर हि फलत्यागाची कातर चालव. परंतु अशामुळें मोक्ष जाणार नाहीं. कातरी तुटेल, फळ अधिक मजबूत होईल. मोक्षाची आशा सोडाल, तेव्हा च मोक्षाकडे न कळत जाल. साधना च इतकी तन्मयतेनें होऊं दे कीं मोक्षाचा विसर पडावा व मोक्ष तुला शोधीत तुझ्यासमोर येऊन उभा रहावा. साधकानें साधनेंत च रंगून जावें. 'मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि'—अकर्मदशेची, मोक्षाची, आसक्ति धरूं नको, असें भगवंतांनीं मागें च सांगितलें होतें. आता पुनः शेवटीं सांगत आहेत—

"अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः"

मोक्षदाता मी समर्थ आहें. तूं मोक्षाची फिकीर करूं नको. तूं साधनेची फिकीर कर. मोक्षाला विसरल्यामुळें साधना उत्कृष्ट होईल व मोक्ष च मोहून तुझ्याकडे येईल. मोक्षनिरपेक्ष वृत्तीनें केवळ साधनेंत च तल्लीन झालेल्याच्या गळ्यांत मोक्ष-लक्ष्मी माळ घालते.

जेथें साधनेची पराकाष्ठा होते तेथें सिद्धि हात जोडून उभी राहते. ज्याला घरीं जावयाचें आहे, तो "घर घर" असा जप करीत जर झाडाखालीं च बसेल तर घर दूर राहून जंगलांत च राहण्याची पाळी येईल. घराचें स्मरण ठेवून वाटेंत विश्रांति घेईल तर त्या शेवटच्या विश्रांतीपासून तो

दूर राहील. मी चालण्याचा उद्योग चालविला पाहिजे. म्हणजे घर एकदम पुढें येईल. मोक्षाच्या आळशी स्मरणानें माझ्या उद्योगात, माझ्या साधनेंत, शिथिलता येऊन मोक्ष दुरावेल. मोक्षाला झुगारून देणें व सतत साधना सुरू ठेवणें हा च मोक्ष जवळ करण्याचा उपाय. अकर्मस्थिति, विश्रांति, या गोष्टीचा हव्यास नको. साधनेवर च प्रेम करा की मोक्ष अचूक साधेल. उत्तर, उत्तर, असें ओरडून उदाहरणाचें उत्तर निघत नाहीं. मला जी रीत कळली आहे, ती रीत च पायरी-पायरीनें उत्तर मिळवून देईल. ती रीत जेथें संपेल तेथें च उत्तर ठरलेलें आहे समाप्तीच्या आधीं समाप्ति कशी व्हावयाची ? रीतीच्या आधीं उत्तर कसे मिळावयाचें ? साधकाच्या अवस्थेंत सिद्धावस्था कशी येणार ? पाण्यात गटांगळ्या खात असता पर तीरावरील मौज डोळ्यांसमोर ठेवून कसें चालेल ? त्या वेळेस एकेक हात मारून पुढें जाण्यात च सारें लक्ष, सारी शक्ति, असली पाहिजे. साधना पुरी कर, समुद्र ओलांड, मोक्ष आपोआप च भेटेल.

(१०७)

ज्ञानी पुरुषाच्या शेंवटच्या अवस्थेत सर्व क्रिया गळून जातात, शून्यरूप होतात. परतु म्हणून त्या अंतिम स्थितींत क्रिया होणार नाहींत असें हि नाहीं. त्याच्या हातून क्रिया होतील किंवा होणार नाहींत. ही शेंवटची दशा फार रमणीय व उदात्त आहे. त्या अवस्थेंत जें जें होईल, त्याची चिंता त्याला नसते. जें जें होईल तें सारें शुभ व साजिरें च होईल. साधनेच्या पराकाष्ठेच्या दशेवर तो उभा आहे. तेथें सर्व कर्मे करून हि तो कांहीं करणार नाहीं. संहार करून हि संहार करणार नाहीं. कल्याण करून हि कल्याण करणार नाहीं.

ही अंतिम मोक्षावस्था म्हणजे साधकाच्या साधनेची पराकाष्ठा होय. साधकाच्या साधनेची पराकाष्ठा म्हणजे साधकाच्या साधनेची सहजावस्था. मी कांहीं करीत आहें याची तिथें कल्पना च नसते. किंवा या दशेला साधकाच्या

साधनेची अनैतिकता मी म्हणेन. सिद्धावस्था ही नैतिक अवस्था नाहीं. लहान मुलगा सत्य बोलतो. परंतु तें नैतिक नाहीं. कारण त्याला असत्याची कल्पना च नाहीं. असत्याची कल्पना असून सत्य बोलणें हें नैतिक कर्म होय. सिद्धावस्थेंत असत्य वस्तु च नसते. तेथें सत्य च आहे. म्हणून तेथें नीति नाहीं. निषिद्ध जें आहे तें तेथें वाऱ्याला उभें रहात नाहीं. जें ऐकावयास नको तें कानांत शिरत नाहीं. जें पहावयास नको तें डोळे पहात नाहींत. जें व्हावयास पाहिजे तें च हातून होतें, तें करावें लागत नाहीं. जें टाळावयास हवें तें टाळावें लागत नाहीं, पण तें टळतें. अशी ही नीतिशून्य अवस्था आहे. ही जी साधनेची पराकाष्ठा, ही जी साधनेची सहजावस्था किंवा अनैतिकता किंवा अतिनैतिकता म्हणा, त्या अतिनैतिकतेंत नीतीचा परमोत्कर्ष आहे. अतिनैतिकता शब्द मला चांगला सुचला. किंवा ही दशा म्हणजे सात्त्विक साधनेची निःसत्त्वता असें हि म्हणता येईल.

कोणत्या प्रकारानी या दशेचें वर्णन करावें ? जसा आधीं च ग्रहणाचा वेध लागतो, त्याप्रमाणें देह गळून पडल्यावर पुढें येणारी जी मोक्षदशा तिचे डोहाळे देहपाताच्या आधीं च सुरू होतात. देहाच्या स्थितींत च भावी मोक्षस्थितीचे अनुभव येऊं लागतात. अशी जी ही स्थिति तिचें वर्णन करताना वाणी डळमळते. त्यानें वाटेल तेवढी हिंसा केली तरी तो कांहीं करीत नाहीं. त्याच्या क्रियाना आता कोणतें माप लावावयाचें ? होईल तें सारें सात्त्विक च कर्म होईल. सारें क्रियाजात गळून पडलें तरी सर्व विश्वाचा तो लोकसंग्रह करील. कोणती भाषा वापरावी हें समजत नाहीं.

या अंतिम अवस्थेंत तीन भाव असतात. एक ती वामदेवाची दशा. त्याचा आहे ना तो प्रसिद्ध उद्गार—"या विश्वात जें जें कांहीं आहे तें मी आहें." ज्ञानी पुरुष निरहंकार होतो. त्याचा देहाभिमान गळतो. क्रिया सर्व गळून पडतात. अशा वेळेस त्यास एक भावावस्था प्राप्त होते. ती अवस्था एका देहांत मावत नाहीं. भावावस्था म्हणजे क्रियावस्था नव्हे.

भावावस्था म्हणजे भावनेच्या उत्कटतेची अवस्था. ही भावावस्था लहानशा प्रमाणात आपणा सर्वांस अनुभवता येते. मुलाच्या दोषानें माता दोषी होते, गुणानें गुणी होते. मुलाच्या दुःखानें दुःखी होते, सुखानें सुखी होते. आईची ही भावावस्था मुलापुरती असते मुलाचे दोष स्वतः न करून हि ती पत्करते. ज्ञानी पुरुष हि भावनेच्या उत्कटत्वानें सर्व जगाचे दोष पत्करतो

त्रिभुवनाच्या पापानें तो पापी होतो, पुण्याने पुण्यवान् होतो. आणि एवढे असून हि तो त्रिभुवनाच्या पाप-पुण्यानें यत्किंचित् हि स्पर्शिला जात नाहीं. त्या रुद्रसूक्तात ऋषि म्हणतो ना ? "यवाश्च मे तिलाश्च मे गोधूमाश्च मे" मला यव दे, तीळ दे, गहू दे, असें सारखें मागत च आहे. त्या ऋषीचें पोट आहे तरी केवढे ? परन्तु तो मागणारा साडे तीन हात देहातील नव्हता. त्याचा आत्मा विश्वाकार होऊन बोलत आहे. या गोष्टीला मी 'वैदिक विश्वात्मभाव' असे म्हणतों. वेदात या भावनेचा परमोत्कर्ष दिसून येतो. गुजराथमधील भत नरसी मेहता कीर्तन करताना म्हणतो—

"बापजी पाप मे कवण कीधा हशे, नाम लेता तारु निद्रा आवे"

देवा, कोणतें असे पाप मीं केलें आहे कीं कीर्तन करीत असता मला झोप यावी ?" आता झोप का नरसी मेहत्यास येत होती ? झोंप श्रोत्यास येत होती. परतु श्रोत्याशीं एकरूप होऊन नरसी मेहता विचारीत आहे. नरसी मेहत्याची ही भावावस्था आहे ज्ञानी पुरुषाची अशी ही भावावस्था असते या भावावस्थेत सर्व पाप-पुण्यें त्याच्या हातून होत आहेत असें तुम्हास दिसेल. तो स्वतः हि तसे म्हणेल. तो ऋषि म्हणतो ना "करू नयेत अशा गोष्टी मीं किती तरी केल्या, करतों, आणि करीन." ही भावावस्था प्राप्त झाली म्हणजे आत्मा पक्ष्यासारखा उडूं लागतो. तो पार्थिवतेच्या पलीकडे जातो.

या भावावस्थेप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाची एक क्रियावस्था हि आहे ज्ञानी पुरुष स्वभावतः काय करील ? तो जें जें करील तें तें सात्त्विक च

असणार. जरी अर्जुन मनुष्यदेहाची त्याला मर्यादा आहे, तरी त्याचा सारा देह, त्याचीं सारीं इंद्रियें, सात्त्विक झालीं असल्यामुळें त्याचें सारें क्रियाजात सात्त्विक च होईल. व्यवहाराच्या बाजूनें बघाल तर सात्त्विकतेची परा कोटी त्याच्या वर्तनांत दिसेल. विश्वात्मभावाच्या दृष्टीनें पहाल तर सर्व त्रिभुवनांतील पाप-पुण्यें जणूं तो करतो. आणि इतकें असून हि तो अलिप्त असतो. कारण हा चिकटलेला देह त्यानें उधळून फेंकून दिलेला असतो. क्षुद्र देहाला फेंकील तेव्हा च तो विश्वरूप होईल.

भावावस्था व क्रियावस्था या शिवाय ज्ञानी पुरुषाची तिसरी एक स्थिति आहे. ती म्हणजे ज्ञानावस्था. या अवस्थेंत तो पाप हि सहन करीत नाहीं, पुण्य हि सहन करीत नाहीं. झडझडून सारें फेंकून देतो. या त्रिभुवनास काडी लावून जिळगवण्यास तो तयार होतो. एक हि कर्म अंगावर घेण्यास तो तयार नसतो. त्याचा स्पर्श हि त्याला सहन होत नाहीं. अशा या तीन अवस्था ज्ञानी पुरुषाच्या मोक्षदशेंत, साधनेच्या पराकाष्ठेच्या दशेंत, संभवतात.

ही जी अक्रियावस्था, शेवटची दशा, ती दशा अंगीं कशी बाणावयाची? आपण जीं जीं कर्में करतों त्याचें कर्तृत्व आपणांकडे घ्यावयाचें नाहीं असा अभ्यास करावा. मी केवळ निमित्तमात्र आहें, कर्मांचें कर्तृत्व मजकडे नाहीं, असें मनन करावें. ही अकर्तृत्ववादाची भूमिका प्रथम नम्रतेनें घ्यावयाची. परंतु अशानें संपूर्ण कर्तृत्व गेलें असें होणार नाहीं. हळू हळू या भावनेचा विकास होत जाईल. आधीं मी म्हणजे केवळ तुच्छ आहें, त्याच्या हातांतील बाहुलें आहें, तो मला नाचवीत आहे, असें वाटूं दे. त्यानंतर सारें करून तें या देहाचें आहे, मला त्याचा स्पर्श नाहीं, हें सारें क्रियाजात या मढ्याचें आहे, परंतु मी मढें नाहीं, मी शव नसून शिव आहें; असें भावीत देहाच्या लेपानें लेशमात्र हि लिप्त होऊं नको. असें झालें म्हणजे देहाशीं जणूं संबंध च नाहीं अशी मग

ज्ञान्याची अवस्था प्राप्त होईल. त्या अवस्थेंत पुन्हां वर सांगितलेल्या तीन अवस्था असतील. एक त्याची क्रियावस्था, जींत अत्यंत निर्मळ व आदर्श क्रिया त्याच्या हातून होईल. दुसरी भावावस्था, जींत त्रिभुवनातील सारीं पाप-पुण्यें मी करतों असें तो अनुभवील, परंतु त्याचा त्याला लेशमात्र हि स्पर्श होणार नाहीं. तिसरी त्याची ज्ञानावस्था, या अवस्थेंत लेशमात्र हि कर्म तो आपल्याजवळ राहू देणार नाहीं. सर्व कर्मे भस्मसात् करील. या तिन्ही अवस्थानीं ज्ञानी पुरुषाचें वर्णन करता येईल.

(१०८)

एवढें सारें सांगून भगवान् अर्जुनाला म्हणाले, "अर्जुना, मीं तुला जे हें सांगितलें, ते सारें नीट ऐकलेंस ना ? आता पूर्ण विचार करून तुला सुचेल तसें कर" भगवतानीं अर्जुनाला मोठे-पणानें स्वातंत्र्य दिलें भगवद्गीतेचा हा विशेष आहे. परंतु भगवंतांना पुन्हा कळवळा आला. दिलेलें इच्छास्वातंत्र्य त्यानीं पुन्हा काढून घेतलें. "अर्जुना, तुझ्या इच्छा, तुझी साधना, सारें फेंकून दे, व मला शरण ये." स्वतःला शरण येण्यास सांगून दिलेलें इच्छास्वातंत्र्य भगवंतानीं काढून घेतलें याचा अर्थ च हा कीं "तुला स्वतंत्र अशी इच्छा च होऊं देऊं नको. स्वतःची इच्छा नाहीं चालवायची, त्याची चालवायची, असें कर" स्वतंत्रपणा नको असें च स्वतंत्रपणें मला वाटू दे. मी नाहीं, सारें तू, असें व्हावें. तें बकरें जिवत असताना "मैं मैं मैं" करीत असतें, "मी मी मी" म्हणत असतें. परंतु तें मरून त्याची तात पिंजणाला लावली कीं दादू म्हणतो, "तुही तुही तुहीं —तू च तूं च तू च—असें तें म्हणतें" आता सारें "तुही ..तुही...तुही"

रविवार
१९-६-'३२

प्रकरणांची विषयानुक्रमणी